15

Quo vadis, Slavonijo?/ Ideološki reeksporteri / Starčević – državnik, govornik i književnik / Sustavno klevetanje Hrvatske

kritika

KRITIKA — dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja. Izdavač: Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7. Redakcijski savjet: Kritička sekcija DKH. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić, Danilo Pejović i Petar Selem. Glavni i odgovorni urednik: Vlatko Pavletić. Tajnik uredništva: Branimir Donat. Rukopise i stranke urednici primaju u prostorijama uredništva Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, svaki dan od 12—13 sati. Narudžbe i pretplate uplaćuju se kod Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj 301-1-7097.

KAZALO

Štamparija »OGNJEN PRICA« — Zagreb, Savska 31

TEMA

OPASKE O NAJNOVIJOJ HRVATSKOJ PROZI

Pišu:

Branimir Donat

Dalibor Cvitan

Stanko Korać

OBLICI LAŽNE SVIJESTI U POSLIJERATNOM HRVATSKOM ROMANU

Branimir Donat

Među velike duhovne varke što nam ih svakodnevno nudi civilizacija XX stoljeća spada i tzv. *zabavna književnost*, jednako kao i svi ostali beletrizirani oblici lažne svijesti koji se u različnim modifikacijama i s vrlo različitim namjerama serviraju čitateljstvu kao krepka duhovna hrana.

Različite *zelene, žute, ružičaste* ili *crne*, kolekcije već samom bojom svojih korica ili pak zaštitnih omota otkrivaju čitaocima svoj duhovni identitet, a vrlo često i samu strukturu. Čak i neuki čitalac koji jedva i zaslužuje taj časni naziv neće posegnuti rukom za nekom knjigom ružičaste serije ukoliko namjerava čitati neki akcioni i brutalni kriminalistički ili avanturistički roman. U vezi s tom željom njegova će ruka, pokrenuta nekim uvjetnim refleksom, posegnuti samopouzdano za nekom knjigom crnih, eventualno zelenih korica. Suvremeni čitalac u eri masovne kulture kao disciplinirani pješak koji pomno dešifrira kôd svakog treptaja prometnog semafora, već prema signalnoj boji očitava poruku i pravilno reagira na prethodno dogovoreno značenje svake pojedine boje. Taj čitalac kao da je s različnim konstitutivnim elementima svoje kulture programiran za određeni tip razonode i on se prema tome odlučuje za određeni tip književnosti, ali kako se književnost još uvijek nalazi u znaku iluzije da je iskaz duhovnog, ona još uvijek nije spremna da uz pojedino djelo tiska prospekt koji će biti detaljan poput prospekta nekog tehničkog proizvoda. Vrlo često — služeći se u pisanju eufemizmima — ona i sama, barem u graničnim situacijama, biva žrtvom jednog od brojnih eufemizama naše civilizacije. Dakle, taj čitalac iz mase, čitalac koji je u dobroj mjeri produkt slobodnog vremena poseže za takvom literaturom koja je i sama nastala kao zadovoljenje ove njegove psihološke potrebe ispunjenja samoće nekim stereotipnim, no ipak u stanovitoj mjeri konotativnim sadržajem. Odlučivši se za određeni tip književnosti, taj čitalac industrijske epohe zahtijeva enigmu, no napomenimo odmah, ta enigma, taj problem ili tajna moraju biti rješivi i na kraju čitalac se ni po koju cijenu ne smije ostaviti u dilemi konačnog ishoda.

Ta sloboda i mogućnost izbora u prvi mah govori u prilog tog anonimnog čitaoca i njegove slobodne odluke, ali zapravo isključuje mogućnost pravog izbora, kao i šansu istinskog otkrića. Tražeći tipično čitač se vrlo često odlučio za tipizirano.

Naoko, ova dilema pričinja se kao da se ne odnosi na suvremenu hrvatsku književnost, koja je i načinom distribucije i svojom strukturom, koja je bliža elitnom, negoli masovnom tipu kulture, još uvijek determinirana ambicijama književnosti koja govori isključivo o istinskim vrijednostima, iako možemo tipološki odrediti nekoliko dominantnih oblika književnosti u kojima se javlja kao predmet istinskog romanesknog angažiranja bavljenje lažnim oblicima svijesti, koje su, kao što se vidi iz ranije spomenutog primjera na književnom tržištu Zapada strogo determinirane i uključene u zabavljačku književnost i namijenjene nestvaralačkoj dokolici ljudi umorna i troma duha.

Iako suvremena hrvatska književnost rubriku *zabavna književnost* pozna prije kao apstraktnu kategoriju bibliografske decimalne klasifikacije negoli kao realni sadržaj takve bibliotečne razdiobe, strukture koje određuju taj tip književnosti prisutne su u brojnim djelima koja svoju stvaralačku površnost kriju iza apstraktnih ambicija ratnog, psihološkog, kroničarskog, satiričnog ili socijalnog romana.

Međutim, prije nego pokušamo odrediti tipološke mutacije romana koji emanira l a ž n u s v i j e s t pokušat ćemo opisati uvjete koji potpomažu razvitak *zabavne književnosti* i koji je na kraju određuju. Čitalac koji samo želi ispuniti svoju dokolicu čitanjem ne stvara odnos između sebe, djela i društva, on se ne pokušava kroz individualni govor integrirati u jezik socijuma, već isključivo zahtijeva standardizirane konfekcijske produkte koji ga *zadovoljavaju* (jer *zabavna književnost* predstavlja neposredno ispunjenje *načela užitka*) aproksimativnošću srednjih vrijednosti kojima operira njegova unaprijed programirana »mašta« (a tako je možemo nazvati samo u navodnicima!).

Mi ne želimo pojavu *zabavne književnosti* isključivo tumačiti socijalnim determinizmima, jer književno djelo ne tumače njegovi uzroci, već odnosi i splet značenja u njemu samom, te teleološke i intencionalne potrebe da se fiksira stanovita svijest o oblicima čovjekova postojanja, dok čitaoci od *zabavne književnosti* zahtijevaju da unutar jasno određenog rastera njihove mogućnosti percepiranja i spoznavanja prepoznaju odnose među ljudima unutar polja snažnog naboja uzbudljivih i neočekivanih zbivanja koja podrazumijevaju stanovitu neočekivanost, neizvjesnost situacija, pa čak i nemogućnost njihova ostvarenja u svakodnevnim uvjetima civiliziranog društva koje je mnoge oblike svog posredovanja između pojedinca i ustanova kodificiralo tako da je znak postao nosilac nedvosmislenog značenja. U toj književnosti i likovi i situacije javljaju se u funkciji i k o n s k i h z n a k o v a[1].

Na ulazu u predjele gdje se javlja i gdje je tražena *zabavna književnost* kao plod i posljedica industrijske proizvodnje knjiga i stvaranja mentaliteta potrošačkog društva kao prvo javlja se pitanje je li to uopće književnost. U tijeku minulih stoljeća, no još podosta godina poslije Guttenbergova pronalaska, zabavna i zabavljačka književnost živjela je u sretnoj simbiozi ili možda još određenije rečeno, u sretnom konkubinatu, pa ponekad čak i u nimalo zazornom incestu s ozbiljnom književnošću. Unutar ovog prožimanja nastaje tzv. beletristika. Ukoliko se pak radilo o djelima tzv. pučke ili naivne imaginacije, ona su znala biti ekstraliterarna, pa su i granice uza sva prožimanja bile očigledne, ali isto tako vrlo često i zajedničke književnosti i neknjiževnosti.[2]

[1] Jurij M. Lotman: Tezisy k probleme »Iskustvo v rjadu modelirujuščih sistem«. Trudy po znakovym sistemam III. Tartu 1967. str. 131.

[2] S tog stajališta gledano čine mi se neobično instruktivne knjige: Jean-Pierre Bayard: *Histoire des légendes*, PUF, Que sais-je? No 670., te *Histoire des livres populaires ou de la littérature du colportage* Charla Nisarda.

Istražujući fenomen romana l a ž n e s v i j e s t i potrebno je istaći dva bitna oslonca. Prvi je sociološke prirode i nalazi se u neposrednom odnosu prema društvenim strukturama i institucijama, dok je drugi morfološki i odnosi se na istraživanje struktura koje unutar jednog književnog djela, jednog sadržaja očituju neko »opće mišljenje«. Baveći se fenomenom popularne književnosti A. Gramsci je ostavio nekoliko vrlo dragocjenih opaski koje mogu biti ishodištem daljnjih približavanja.[3]

Književnost l a ž n e s v i j e s t i predstavlja folklor svih onih intencija koje na području znanstvene, političke, filozofske i književne misli dominiraju u istom vremenu; između ostalog karakteriziraju je općenitost i naivnost, mehanicizam zaključaka koji se zasnivaju na preduvjerenjima i primitivnost analogija. Te granice su postojane, no upravo kada je riječ o poslijeratnoj hrvatskoj književnosti one su nevidljive, jer tu književnost više ne resi pitoreskna i živa pučka mašta, već u prvom redu idejna *pseudoperfektnost.* U romanesknoj praksi to znači da je pisac sveznadar, da svaka socijalna činjenica ima jasno vidljive uzroke, a svaka egzistencijalna dilema uvjerljivo sročen odgovor.[4]

Naivni socijalni determinizam, ekonomski i na kraju idejni mehanicizam blijedi su nadomjestak onog naivnog, ali ponekad i životnog mobilizatorskog duha djela pučke imaginacije koja na čitaoca djeluje neobično dojmljivo, jer je pučki čitalac uvijek kontenuist, tj. on se poistovjećuje s junacima i situacijama, a njegovo ocjenjivanje zbilje je kategorično i nalazi stvarnost smještenu unutar koordinatnog sustava određenog odnosom dobra i zla, bogatstva i siromaštva. Iako se u našem slučaju ne radi o djelima koja su postigla veliki uspjeh kod čitalaca, ipak ta djela na stanoviti način predstavljaju suvremeni književni folklor koji se više ne prenosi od usta do usta, štaviše on se ni u obliku knjige ne prenosi od ruke do ruke (sve su to malotiražne knjige), ali je ideološki bio pripreman posredstvom sveukupnog potencijala sredstava javnih komunikacija, te podređen interesima političke pragmatike.[5]

Upravo apelirajući na kontenuizam publike trivijalna književnost oslanja se isključivo na zaplet, avanturu, neobičnost, izuzetnu hrabrost, mudrost, nacionalizam, sentimentalizam, pa čak i internacionalizam kao amblem. Mjesto takve književnosti lako je odredivo, iako je mnogo teže iz tijela neke nacionalne književnosti sa sigurnošću izdvojiti ona djela koja se nedvojbeno mogu smatrati trivijalnima.

Zabavna književnost kao i ova književnost lažne svijesti, koja, dodajmo odmah, nije gotovo nikada zabavna, predstavljaju oblike utilitarističke književnosti. Utilitarizam piščeve zamisli, a ne intencionalnost umjetničkog djela, političke i kulturne okolnosti koje degradiraju standard neke nacionalne književnosti, također predstavljaju kvalitetu na koju valja računati pri analizi fenomena na kojima se književnost l a ž n e s v i j e s t i temelji, kao i strukture kroz koje se ona očituje. Ako kriterije sadržajnosti zadovoljavaju uglavnom djela koja su zatvorena, eliptična i logična unutar konstrukcije koja nosi određenu ideju posve nezavisno od jezične, psihološke, pa čak i političke stvarnosti,

[3] O tome je pisao Antonio Gramsci. Vidi Nikša Stipčević: *Književni pogledi Antonija Gramšija, Prosveta,* Beograd 1967. str. 83—84, te knjigu Antonio Gramsci: Letteratura e vita nazionale, Einaudi 1966. i to posebno poglavlja *Carattere non nazionale-popolare della letteratura italiana,* te *Osservazioni sul folclore.*

[4] O tim je pitanjima kod nas pisao samo Branislav Zeljković.

[5] Kao posebnu temu sociološkog i semiološkog istraživanja nekih determinanti hrvatske književnosti 20 stoljeća predstavljalo bi istraživanje odnosa protumađarske orijentacije Marije Jurić Zagorke i pseudodomoljubne, zapravo trivijalno shematične strukture njenih pučkih romana.

otvoreno djelo karakteristično za modernu književnost *a priori* u svijesti nekultiviranog čitaoca postaje sinonim »nezabavne« književnosti, a u trenucima kada padnu zavjese eufemizama ona postaje i sinonim za »dosadnu« književnost.

Kako riječ kriza ne silazi s pozornice međunarodnih, kao i nacionalnih rasprava o književnosti i društvenim pitanjima, ne griješimo ako istaknemo da je i unutar korpusa hrvatske poslijeratne književnosti kriza vrijednosti utjecala na stvaranje određenih djela koja su (zbog želje da zahvate stvarnost) puna autentičnih podataka, osobnih svjedočanstava, kritičkih opservacija i osvrta na neke pojave u poslijeratnoj stvarnosti ili pak na neka opća mjesta iz svjetske književnosti i filozofije. Naime, divno otkriće naivnog duha, poznato od davnine kao *deux ex machina* odbačeno je. Zamjena je pronađena u argumentima politike, ekonomije, memorijalistike, a stari prototip je transplantiran u još uvijek prazne prostore *science fictiona* te *social fictiona.*

Čitalaštvo, gledano sa stajališta sociologa suvremene masovne kulture, još uvijek pokazuje potrebu za literaturom kontenuizma, iako je poradi raznih ideologijskih razloga domaća produkcija takvih djela u poslijeratnom razdoblju bila zapostavljena. Međutim, ta se potreba kompenzirala intenzivnim objavljivanjem knjiga Zagorke, Karla Maya, Zane Graya, Margareth Mitchell, Wicki Baum itd.[6]

No, dok je trivijalna književnost neposredan odjek zahtjeva merkantiliziranog tržišta duhovnih vrednota i dobara, književnost, a posebice romani l a ž n e s v i j e s t i javljaju se mahom kao proizvodi jedne institucionalizirane književnosti koja se poput one trivijalne stvara po mjeri, kroji prema točno određenim shematima. U oba slučaja, takvo književno djelo nije određeno svojim vlastitim unutrašnjim razlozima — već konvencijama uvjetne društvenosti[7]. Značenja ne izrastaju iz govora narativnih elemenata već iz jezika narativne strukture shemata. Tako su u velikom nizu romana s ratnom tematikom i znakovi i značenja postojana i statična i po nekoj čudnoj logici prenose se iz romana u roman. Značenja u tim djelima nisu određena samo množinom prepoznatljivih elemenata, već stalno vidljivom željom (a možda i nekom istinskom potrebom) da se govori o poznatom.

Zabavna književnost čedo je visoko industrijskog društva. Možemo je također smatrati i funkcijom apsolutne pismenosti i prividne kulture koja od književnosti zahtijeva uvijek samo aktualizaciju, pa je prema tome dokumentarnog ili iluzionističkog karaktera ili pak pruža zaborav kroz opijum sentimentalne bajke te tako istodobno isključuje sva ostala moguća značenja, osim onog koje je opravdanje već spomenutih kategorija koordinatnog sustava.

Pisac zabavne, kao i književnosti l a ž n e s v i j e s t i može pisati čak i vrlo tendenciozno djelo, a da struktura njegova romana i tome uprkos ostane trivijalna, shematična, usporedljiva s predloškom u svakoj fazi svoje metamorfoze. Nevelik roman *Biser i svinje*[8] Ivana Dončevića napisan je uoči rata i u sebi krije sve postulate naše lijeve populističke i socijalno angažirane književnosti. To je kolaž niza feljtonskih rješenja, no važno je upozoriti da je piščeva ambicija u svojoj srži i bila feljtonistička, jer ni narativna sredstva nisu nimalo drugačija.

[6] Kao dragocjena indicija mogli bi nam poslužiti podaci o nakladama knjiga spomenutih pisaca, te zanimanje za njihova djela u javnim knjižnicama.

[7] Jurij M. Lotman: ibid.

[8] Roman *Biser i svinje* tiskan je 1938. god.

Ovaj primjer nije slučajno izdvojen iz konteksta međuratne hrvatske književnosti, jer nije teško dokazati stanovitu identičnost postupaka u ovom romanu, te onih u romanu Krste Špoljara *Mirno podneblje*[9] koji je pisan s očito drugačijom namjerom dvadesetak godina kasnije, pa čak i pod posve drugačijim dojmovima poticajne literature koja nema nikakve veze s eventualnim poticajima koji su imali stanovitog udjela u komponiranju prijeratnog Dončevićevog romana.

Evo konstruktivne okosnice, zapravo najave događaja koji će se u svakom pojedinom poglavlju desiti:[10]

GLAVA PRVA *u kojoj upoznajemo junakinju ove neobične pripovijesti; i u kojoj se istina čini neuvjerljivom a priča istinom*[a]

GLAVA DRUGA *u kojoj se govori o Mariji, o bolesti, o Božiću, o gladnim i sitim ljudima i o smrti koja završava suzama*[b]

GLAVA TREĆA *koja isključivo govori o zločinu, što se zbrinutim i zadovoljnim ljudima neće svidjeti; ali zločin zbog dobra i nije zao čin, nego dobar: danas ima odviše predrasuda*[c]

GLAVA ČETVRTA *u kojoj se govori o crvenokosom šoferu koji je bio tijelom vrlo ružan a ipak vedre naravi; i koja bi lako mogla biti povod razmišljanju o zamršenosti ljudskih osjećaja*[d]

GLAVA PETA *u kojoj se kratko govori o pijanoj noći s pjesmom bludnica na kraju, o sudbonosnom susretu s davnim znancem i najposlije o smrti Sofijinoj*[e]

GLAVA ŠESTA *koja obrađuje banalnu temu — govori se naime o sreći; i koja također pripovijeda o dvjema posve neobičnim snima koje je Carmen snila u predvečerje svoje smrti*[f]

Trivijalnost okosnice fabule je očigledna — ona u hrvatskoj novijoj književnosti i nije tako nova ni neobična. Već u ranom romanu Miroslava Krleže *Tri kavalira gospođice Melanije, staromodna pripovijest iz vremena kad je umirala hrvatska moderna,*[11] doduše prikriveno iza priče o Rinaldu Rinaldiniju krije se jedna tehnika kazivanja i zapleta vrlo slična upravo romanima ovog rinaldorinaldinijevskog kompleksa koji je u stanovitoj mjeri bio prisutan i u romanu *Mirno podneblje* Krste Špoljara. Ona socijalna, pa čak i ideološka tendencioznost na kojoj se temeljio roman *Biser i svinje* ovdje je nestala, ostala je samo naivna ambicija da se komplesnost stvarnosti iskaže kroz sukob trivijalnog svakodnevnog i neobičnog — gotovo bismo rekli sakralnog područja jedne naivne mitologije grada. U želji da obuhvati sve Špoljar nije od zbiljskog dosegao ništa. No na stanovit je način simptomatično posizanje za onim natpoglavnim »titlovima« s kojima se u svome *Candidu* koristio Voltaire prihvativši ih od pikarskog romana. Autor tim postupkom sugerira lakoću svog postupka, jednostavnost organiziranja siže ja koji je u podjednakoj mjeri zasnovan na konfabulaciji l a ž n e s v i j e s t i kao i na isječcima iz novina koji bi trebali dočarati zbiljsku podlogu cjelokupne priče. Navedimo »titlove«[12] onim redom kojim smo išli kada je bila riječ o predratnom romanu Ivana Dončevića:

[9] Krsto Špoljar: *Mirno podneblje*, Zagreb, *Naprijed* 1960.

[10] **Ivan Dončević: *Biser i svinje*, cit. prema izdanju *Potopljeni svijet, Zora*, 1963.**
a. str. 377.
b. str. 393.
c. str. 398.
d. str. 414.
e. str. 432.
f. str. 441.

[11] Miroslav Krleža: *Tri kavalira gospođice Melanije*, Zagreb 1920. Bez obzira na minornost ove proze čini mi se da bi jedna tematska analiza razjasnila neke genetske probleme proznog stvaralaštva ovog pisca.

PRVO POGLAVLJE *Kruto držanje ne znači snagu. Tu prljavštinu ne čisti ni subotnje pranje. Šoferi nisu za fina društva. Mili se vrlo žuri, a Stanislav voli sve platiti. Još ih život nije propisno udesio.*[a]

DRUGO POGLAVLJE *Potrebno je dobro izgledati. Stari se Macan ne lovi lako. Zašto bi Krameru bilo dosadno? Sretan, što postoje poslovi.*[b]

TREĆE POGLAVLJE *Pavle nosi svoj teret. Ishapljene godine! Jednoj djevojci je neodrživo što mora biti sama sa sobom. Pokojnika se čovjek ne može stidjeti. Cijevi kanala ustrajno odvode razmočenu nečist.*[c]

ČETVRTO POGLAVLJE *Sve su melodije poslije dva sata iste. Starac u đavoljoj koži ima nešto reći. Tko se osjeća sretan? Mile želi pobjeći od sebe i misli da je prekasno. Svatko skriva svoje karte. Stanislav se uvaljuje u neprilike.*[d]

PETO POGLAVLJE *Vesna nije određena da bude žena jednog propalog čovjeka. Život je ponekad vrlo ironičan. Pokušajmo biti bezbrižni! Novac je jedino što ostaje čovjeku u njegovoj samoći.*[e]

ŠESTO POGLAVLJE *Mnogi skrivaju svoje predaje. Kramer ima novaca, ali nikad nije potrčao. Čovjek, kog su zvali Stari Mac. Velikodušnost je nesigurna. Staru ženu lovi njezin bijes.*[f]

SEDMO POGLAVLJE *Ne može se imati sve. Pierrotova igra. Stari kompozitor džez-muzike. Mala svijetla iz djetinjstva. Stanislav ponešto otkriva. Ipak je sve bezrazložno.*[g]

OSMO POGLAVLJE *U trci života Pavle sve više zaostaje. Jadan mladi čovjek godinama traži ono, što se ne može nigdje naći. Stara žena želi razgovarati. Nigdje nema tišine.*[h]

DEVETO POGLAVLJE *Veče nesporazuma. Najljepše je zamišljati. Jedna karijera počinje porazom. Svjetlost ringa se gasi.*[i]

DESETO POGLAVLJE *Kiša razmekšava sve osim neonskih reklama. Kumulusi iznad mora i planine. Mila odlazi. Treba izdržati do kraja.*[j]

JEDANAESTO POGLAVLJE *Vesna se predaje. Negdje je tamo grad Trst. Stari Mac gubi svoju posljednju šansu. Putovanje svršava u tami. Stare težine postaju još teže.*[k]

Problem ideologičnosti došao je sada u drugi plan. Špoljar je želio kroz ekspresivnu konfabulaciju iskazati misterij svijeta koji se nalazi nadohvat čovjekove svakodnevnice, ali mu i uprkos tome ostaje nedokučiv, nerazumljiv i neshvatljiv. Špoljar je kroz neku kumičićevsku neonaturalističku romantiku pokušao iskazati te tamne gradske podzemne snage koje upravljaju sudbinama i karakterima nekom podzemnom magijom. Kao pripovjedač da bi dočarao autentičnost te u biti imaginirane atmosfere on se mnogo koristi detaljom, tehničkim podacima, ali upravo u želji da bude dokumentaran on najviše iznevjerava svoju osnovnu iako naivnu intenciju analitike neobičnog u običnom — onda kada želi biti konkretan u vremenu, prostoru, u običajima i situacijama. Tako uza sve promašaje na kraju dobivamo roman koji bi po nekoj svojoj pitoresknosti ipak mogao biti tretiran kao zabavna književnost, iako je po mnogo čemu očigledno da autorova namjera nije bila te prirode. Možda ovo djelo najviše, a kraći roman istog autora *Brod čeka*

[12] Krsto Špoljar: *Mirno podneblje*, Zagreb 1960.
a. str. 9.
b. str. 38.
c. str. 59.
d. str. 88.
e. str. 125.
f. str. 172.
g. str. 274.
i. str. 304.
j. str. 331.
k. str. 356.

do sutra[13] nešto manje predstavljaju stanovit napor jednog od pisaca generacije »hladnog rata« da se suprotstavi utilitarističkoj ideologičnosti s kojom nas je na kraju krajeva zaratio naš ratni i revolucionarno-evokativni roman socrealističke provenijencije. Ali i u ova dva romana na kraju prevladava shematičnost koja zamjenjuje narativnu i imaginativnu kombinatoriku temeljenu na individualnom istraživanju. Kao neasimilirani refleks američke poslijeratne proze, ovaj je roman preuzeo od američke literature slumova problematiku i dekor, a ne i tehniku kazivanja i imaginiranja, te predstavlja jedan od specifičnih obrazaca romaneskne neautentičnosti, iako je autorova intencija bila — stopiti elemente analitike društvenog života i individualne psihologije (to je prije četrdesetak godina pokušavao također August Cesarec ostvarivši teoretski zanimljive rezultate).[14] Vijesti o različnim događajima, detalji društvene kronike, fantastična atmosfera nepostojećeg podzemlja i nevjerojatne makinacije upleteni su u kazivanje a sve u namjeri da se dade suvremena verzija naturalističkog akcionog romana. U tome je autor uspio samo djelomično jer je umjesto analize krenuo putem koji ga je doveo do evociranja fantoma iluzija i zaborava konkretnosti tako nužne za svaku prozu koja bi željela u činjenicama iz stvarnosti naći potkrepu svog imaginiranja. Rezimirajmo: strast, egzotika, perverzija, primamljiva opojnost avanture i opasnosti, zločin kao povod i rezultat neke akcije snažni su motori svake *zabavne književnosti,* kao i velikog dijela književnosti l a ž n e s v i j e s t i.

Enigmatičnost karakteristična za trillere — taj dominantni oblik zabavne književnosti — nalazimo u kraćim prozama ozbiljnih pripovjedača (npr. *Neustanovljeno umorstvo*[15] Ivana Slaminga ili *Ubio sam Petra*[16] Vojislava Kuzmanovića) ali najčešće se radi samo o motivici, a ne o postupcima karakterističnim za *zabavnu književnost.*

Kriminalistički roman u svom najtrivijalnijem obliku ne privlači našu pažnju, i to zato jer u sebi ne krije nikakvu drugu intenciju osim stvaranja zagonetke. Međutim, među afirmiranim suvremenim hrvatskim pripovjedačima našlo ih se nekoliko koji su pod svojim pravim ili izmišljenim imenom objavili niz djela u čijem se središtu nalazi razotkrivanje zločina. Takve su romane enigmatske problematike pisali Ivan Raos i Antun Šoljan, no tek se Branko Belan javlja kao pisac koji želi kriminalističkom romanu vratiti stanovitu ozbiljnost. Romani *Biografija utopljenice*[17] i *Obrasci mržnje*[18] znače stanovito vraćanje digniteta ovom, u hrvatskoj književnosti, zanemarenom žanru. Naime, Belan je pokušao svoje detektivske enigme staviti u vrlo određene socijalne kontekste. Prvi roman događa se u pomalo glembajevskoj internacionalnoj atmosferi između Bosne i Beča, između palanke i velegrada, drugi je pak situiran u našoj poslijeratnoj stvarnosti i autor je uz analitiku jednog zločina pokušao dati i stanovitu, doduše pojednostavnjenu spektralnu analizu društvenih fenomena u poslijeratnim godinama. Međutim, upravo u trenutku kada želi vječni zločin smjestiti pod određeno sunce i unutar konkretnog podneblja djelo postaje zapravo romaneskno inferiornije. Belan je pokušao napisati domaći, hrvatski kriminalistički roman koji bi sve svoje razloge nalazio u okvirima naše

[13] Krsto Špoljar: *Brod čeka do sutra, Zora,* Zagreb 1958. te konačna verzija u knjizi Krsto Špoljar: *Tuđina, Naprijed,* Zagreb 1969.

[14] Valjalo bi konfrontirati Cesarčev narativni postupak s elementima feljton-romana kod Dostojevskog i to s posebnim osvrtom na Cesarčeve poglede izražene u njegovim napisima o psihoanalizi i individualnoj psihologiji.

[15] U knjizi: Ivan Slamnig: *Neprijatelj, Zora,* Zagreb 1959.

[16] U knjizi: Vojislav Kuzmanović: *Ubio sam Petra, Zora,* Zagreb 1955.

[17] Branko Belan: *Biografija utopljenice, Znanje,* Zagreb 1962.

[18] Branko Belan: *Obrasci mržnje, Naprijed,* Zagreb 1964.

poslijeratne stvarnosti. Motrimo li roman *Obrasci mržnje* kao primjerak zabavne književnosti, koja računa da čitaoce uzbuđuje događajima i neočekivanim raspletima a ne analitikom unutrašnjosti ljudske psihike, otkrivamo njegovu relativnu vrijednost. Racionalni karakter klasičnog kriminalističkog romana, dakle djelomice i romana kakav predstavlja i *Obrasci mržnje* danas u sferi suvremenog, literarno vrijednog kriminalističkog romana izumire. Mjesto čiste logike u taj novi tip romana polagano se infiltrira erotika i brutalnost s jedne strane, a s druge, taj roman želi pronaći svoje opravdanje izvan racionalizma engleskog kriminalističkog romana i fantastičnosti i avanturizma francuskog kriminalističkog romana, on jednostavno želi biti metafizičan. Mjesto negdašnjeg apsolutnog povjerenja u logiku, suvremeni se romanopisac počinje oslanjati na apsurd. Ovaj mali nered koji unosi novi red u već petrificiranu strukturu starog, ali ne i uvijek dobrog kriminalističkog romana, ugodno osvježuje; međutim, Belan je, kako ćemo vidjeti, još uvijek pod utjecajem tradicionalističkog romana, pa uza svu svoju stanovitu angažiranost oko aktualnog, ti romani predstavljaju neku vrstu belargala za umirenje komotnih duhova prije spavanja. Ipak, *Obrasci mržnje* pružaju stanovitu šansu vjerovanja u mogućnost da se počnu pisati čitljivi, pa čak u stanovitoj mjeri i dobri zabavni akcioni romani. Štaviše, Belan nam je ponudio i suca istražitelja Armina Benka, koji bi mogao postati prilično prihvatljiv prototip skromnog, logičnog i ukratko »čovjekolikog« junaka koji s uspjehom slijedi čudne putove ljudskih postupaka i savjesti. Nije to neki nadobudni natčovjek, sveznalica zadovoljan svojom ograničenošću, to je prilično siv, a ipak na stanovit način superioran junak. Ne oslanja se na bljeskove hirovite lucidnosti, već mnogo više povjerenja pokazuje prema svim onim naoko nevažnim detaljima koji bi mogli biti fragmenti jedne još sakrivene ili pak zaboravljene a istodobno značajne činjenice. On pokušava od tih krhotina rekonstruirati mozaik hipotetičnih mogućnosti koje vode prema rješenju zagonetke koja stoji pred njim. Stoga je Belan svojom metodom istraživanja prije arheolog negoli psiholog...

...Ema Šćetinac vlasnica uglednog modnog salona nađena je utopljena u Neretvi. Nesreća se zbila za vrijeme njenog ljetovanja na Boračkom jezeru s ljubavnikom, tj. nećakom svog muža. Muž joj je homoseksualac koji je ušao u brak iz dva glavna razloga: prvo da se zaštiti od sankcija društva i drugo, budući da je Ema još prije rata bila jedna karika u njemačkoj obavještajnoj službi kojoj je i on pripadao — povezuje ih zajednička tamna prošlost. Bivši špijun pokazuje veliku sklonost prema svom nećaku koji je gotovo preko svoje volje zamijenio ranijeg Eminog ljubavnika Dulu Milobaru. Rješenje tajanstvenog zločina nalazi se unutar četverokuta lica koja su bila bliska Emi. Tu je njezin suprug, zatim bivši ljubavnik Dule Milobara, nećak Pavle Crnolatac, te misteriozni stranac Valent Porgess alias Anatol Novotny. Kod svakog otkrivamo motiv za Emino umorstvo. U konstruiranju ekvivoknih situacija autor je pokazao tehničku vještinu i uvjerljivu kombinatoriku, ali je istodobno, da bi stvorio atmosferu i opravdao zaplet, nanizao čitav jedan lanac izuzetnosti sve u nadi da će tako ostvariti u romanu dimenziju estetske zanimljivosti potkrepljujući kombinatoriku detaljima iz jedne djelomično konkretne sredine u kojoj nailazimo na dosta svježe evociranih detalja našeg poslijeratnog života.

U analitici ovog vrlo važnog fenomena možemo istraživanju pojedinih romana pristupiti na nekoliko načina: t e m a t s k i, s t i l s k i, i d e o l o š k i, te na kraju strukturalno.

Romane l a ž n e s v i j e s t i u naročito velikom broju nalazimo među djelima tzv. ratne problematike, i to vjerojatno zato što je činjenica živog sudjelovanja u ratu mnoge pisce ili amatere koji su se pi-

sanja prihvatili u nadi da će tako sačuvati svoj doživljaj ratne epopeje i za buduće naraštaje, fascinirala toliko, da uopće nisu mogli svoje iskustvo dati kao svoje već su uvijek posizali za obrascima mitova i tako najčešće pisali hagiografije na ratne teme.

Stapanje ideološkog koncepta sa željom da se piše književnost činjenica dovodi do stvaranja hibrida koji mogu imati značajnu ulogu pri objašnjenju funkcioniranja književnosti l a ž n e s v i j e s t i. Tematika ratnog romana u novoj organizaciji hibrida poprima još degradiranije značenje.

Stapanjem elemenata ideologiziranog ratnog romana sa shematom kriminalističkog i avanturističkog žanra, te uklapanjem činjenica iz svakodnevnog života, i to jednog vrlo određenog odsječka povijesti, proza l a ž n e s v i j e s t i počinje se transformirati u prikrivenu *zabavnu književnost.*

Kao primjer možemo navesti roman *Srebrni upaljač*[19] Ante Cuculića, koji podnaslovom govori da je *akcioni roman.* I u njemu su svijet i sve mogućnosti koje čovjeku pružaju svijest i povijest razapeti na onaj ranije isticani koordinatni križ mogućnosti i slobode.

S jedne strane stoji snažan i dobro organiziran Gestapo, a s druge grupica omladinaca-ilegalaca. Gestapo pokušava ubaciti svog agenta među ilegalce. U trenutku kada je već na domak ostvarenju svog nauma partizanski obavještajac Jugo Linić raskrinkava ubačenog gestapovskog agenta Viktora Drumskog. Roman poslije korištenja raznih rekvizita zabavne književnosti završava u romantičnom furiozu trivijalne literature. Istina i pravda pobjeđuju iako je sve do samog kraja neizvjesnost bila velika, jer heroini prijeti silovanje i smrt, ona je okružena četnicima prepuštena na milost ne samo neprijatelju, već i njihovim životinjskim strastima:

»Uto napolju zaori strahovita pucnjava. Rafali su počeli parati oko kuće.
— Partizani! — panično viknu netko.
Oficir se okrene načas od Line i užasnuto pogleda u četnika, koji je jurio kao bijesan. Ugledavši kroz prozor partizane, kako lete prema njima, četnik je navalio kroz vrata u hodnik, pa niz stepenice, zagazivši pritom na Linu.
— Tu su već ... — vikao je. — Partizani su tu!
Jugo upadne kroz vrata.
— Predajte se! — poviče gromko.
Četnički oficir pokuša zakoračiti za četnikom, koji je bježao. Jugo pusti rafal. Oficir i četnik skljokaše se jedan preko drugog.
Jedan partizan potrči uz stepenice za preostalim četnikom. Opali rafal. Metak se zarije u četnikovu nogu.
— Predajem se ... — klonulo reče oboreni. Partizan ga zgrabi za grivu i povede napolje.«[20]

No kraj mora biti melodramatičan i ovaj recept još jednom pomaže autoru da l a ž n u s v i j e s t pruži čitaocima u staniolu apstraktne osjećajnosti i papirnatog humanizma:

»Jugo podigne Linu.
— Jesi li živa? Što ti se dogodilo? Govori! — vikao je gotovo izbezumljeno.
Lina je jedva micala usnama.
— Izdajnik je tamo — pokaže nemoćno rukom prema kuhinji i klone.
Na kuhinjskim vratima stajao je Franci Rošal.
Bez riječi opali hitac prema Jugu, kojega zapeče oštra bol u desnom ramenu.
Jugo podigne šmajser, ali Franci opali još jednom. Pogodi ga ravno u ruku. Šmajser padne Jugu iz ruke ...
Uto drugi rafal pokosi Francija. Zoran skoči do njega, držeći spreman svoj šmajser, iz kojega se pušilo. Doletio je u posljednji čas.
Franci je još davao znakove života.

[19] Ante Cuculić: *Srebrni upaljač, Naprijed,* Zagreb 1959.
[20] ibid. str. 205.

— Pobijedio si — reče u hropcu i stakleni mu pogled postade mutan.
Jedna granata grunu u sam krov kuće. Krov poče gorjeti.
Zoran prihvati Juga, koji je osjećao, da ga hvata slabost. Priskočiše i drugi, s nosilima.
Lina se teturajući držala uz njih.
Granate su sve gušće padale po njenoj kući. Kuća je gorjela.
Osjećala je, kako joj oganj prži leđa. Nije imala hrabrosti da se okrene. Pogled joj je bio prikovan uz nosila, u kojima se Jugu počela vraćati snaga ...«[21]

Iako smo žrtvovali podosta prostora za navode, djelo ni po čemu nije izuzetne vrijednosti i značenja, no po mnogim skučenim prikazivačkim elementima ono je simptomatično. — Rat, narodnooslobodilačka, pa zatim i klasna borba transformirana je na ikonični jezik westerna i »krimića«. Apstrakna pravda mora biti zadovoljena, čovjek ne smije doći u pitanje, a pobjeda isto tako. Ovaj hibrid idejnog (tematika NOB-e) akcionog (špijunaža) i moralističkog (zadovoljenje pravde) uzet je tek kao primjer i sa stanovitom sociološkom implikacijom. Naime, *Srebrni upaljač* objavljen je u biblioteci[22] koja po pravilu nije objavljivala djela *zabavne i avanturističke književnosti,* u biblioteci koja nikada nije objavljivala trivijalnu (što ne znači da nije objavljivala ujedno i slabu, pa čak i lošu književnost), a niti je uspjela lansirati domaću komercijalnu *zabavnu književnost.* Upravo ove činjenice govore u prilog naše teze da je ovo, kao i toliko slična romaneskna djela u poslijeratnom razdoblju objavljeno kao varka *sui generis,* kao neposredno mrtvorođenče književnosti l a ž n e s v i j e s t i. Memorijalistika, isto kao i satirički roman, dokumentarne kronike kao i pokušaji da se u obliku romana iskaže neko stanje suvremenog čovjeka ili pak jednog društvenog fenomena, također se javljaju kao romaneskni oblici prikladni da se mjesto stvarnog suprotstavljanja životu i besmislu u njemu suprotstave svojom zaobilaznošću onom izvornom viđenju svih tih fenomena s kojima se zanima književnost koja ne želi biti fascinirana ničim što ne živi autentični život mašte ili povijesnih činjenica.

Zanimljiva je pojava da književnost l a ž n e s v i j e s t i nalazimo upravo u djelima koja posredstvom romanesknog postupka pokušavaju rekonstruirati revolucionarni rast pojedinca, klase ili zajednice.

Ljubo Leontić pripada naraštaju mladojugoslavena, dakle onim omladincima koji su u različitim oblicima pridonosili aktivnim angažiranjem u politici rušenju Austro-Ugarske Monarhije i stvaranju Kraljevine SHS. Njegova politička karijera predstavlja zanimljiv materijal za socijalno političku analitiku pedesetak posljednjih godina političkih zbivanja kod nas, međutim, kada taj svjedok brojnih prelomnih poteza u tom razdoblju hrvatske i južnoslavenske politike prihvaća pero i pokušava u formi romansirane kronike evocirati zbivanja i ličnosti tog burnog razdoblja, onda odjednom ozbiljan političar postaje nepouzdani memorijalist i naivni romansijer. Romansirane kronike *Kronika bez naslova*[23] i *Između dva rata,*[24] djelomice se događaju u političkom krugu djelomično sličnom onom koji opisuje Ivan Meštrović u *Uspomenama na političke ljude i događaje*[25] — s mnogo više autentičnosti, kao i pripovjedačke umješnosti. Posebice u *Kronici bez naslova* Leontić je u svoju romantičnu priču (koja bi na stanoviti način trebala predstavljati njegovu osobnu stvaralačku biografiju) ugradio mnogo dokume-

[21] ibid. str. 205—206.
[22] *Naprijed,* Zagreb.
[23] Ljubo Leontić: *Kronika bez naslova, Zora,* Zagreb 1961.
[24] Ljubo Leontić: *Između dva rata, Zora,* Zagreb 1965.
[25] Ivan Meštrović: *Uspomene na političke ljude i događaje, Matica hrvatska,* Zagreb 1969.

nata, sjećanja, rekonstrukcija i po toj osobini približio se intencijama *romana činjenica* koji je tridesetih godina u svijetu, a naročito među nekim sovjetskim konstruktivistima imao velik broj zagovornika, no Leontiću je posve nepoznata tehnika i intencije suvremene proze, šta-više, ono što je dokumentaristički uspio obraditi na primjer jedan Viktor Car Emin u *Danuncijadi*[26] Leontiću ostaje nedokučivo. U tim za-pisima nalazimo nešto od onog vremena i problematike koju je tako-đer kasnije pokušao romaneskno srediti Miroslav Krleža u romanu *Zastave*,[27] svjedočanstava iz krugova u kojima se kretao i Ivan Meštro-vić. Mjesto političkog ili barem povijesnog romana dobili smo dvije monotono pisane knjige koje umjetnički ne raslojavaju u zbivanjima nedavne prošlosti mogućnost i slobodu. *Virtuelnost*, tj. potencijalno zna-čenje svih tih zapamćenja, evociranje političkih događaja i ličnosti ro-maneskno je posve neiskorišteno, jer izbor koji pruža pisac nije izbor sudbine već publicističkog opredjeljenja i u ovoj *post-festum* varijanti pruža iluziju sigurnosti koju politički i povijesni roman preziru kao očigledan oblik l a ž n e s v i j e s t i koja čak i onda kada se krije iza paravana iz arhiva citiranih dokumenata ili se oslanja na autentične ličnosti iz nedavne povijesti naših naroda (posebice u knjizi *Kronika bez naslova*) ne postiže razinu autentičnog svjedočanstva, a niti polet snažne stvaralačke evokacije doživljenog. Zaljubljen u osobno iskustvo povijesti koja na kraju krajeva nije prolazila kroz njega, već mimo njega i on je tako spleo vez o osobnoj angažiranosti u tijekovima naše nedavne povijesti koja se polako pretvara u romantični mit o jugosla-venstvu, a koji se opet transformira u političku i socijalnu kritiku zbi-vanja u svijetu i Jugoslaviji u godinama koje su prethodile II svjet-skom ratu. Politička evolucija postaje središnja ideja romana koji s jedne strane iznevjerava ideologiju, s druge povijest, a s treće knji-ževnost.

Taj tip romana nazvao bih beletriziranom mitologijom građanske sigurnosti i on je i u međuratnom razdoblju bio mnogo češći nego što se to danas predmnijeva. To je povijesni roman koji ima samo dimen-ziju prošlog, dok sadašnjost i budućnost eliminira u ime svog dobrog i dugog pamćenja. Taj tip kronike nikada ne daje ni naslutiti da postoji neka za književnost magična formula: i n c i p i t v i t a n u o v a.

Upravo zato jer je vitalna književnost opiranje sigurnosti, nas ne može zanimati ova polica političkog osiguranja čovjeka koji je svoj život posvetio prije politici negoli revoluciji. Mislim da će biti primjer-no navesti jedan odlomak iz djela Nicola Abbagnana *Mogućnost i slo-boda*: »Čovjek se teško odriče mita sigurnosti i stabilnosti vlastitog opstanka u svijetu. Smješten u nepostojani svijet, u kojem njegovom fizičkom i duhovnom životu u svakom trenutku prijeti tisuću opasnosti, on teži da se uhvati za svako vjerovanje koje će mu, makar na fiktivan način, dati mir i zadovoljstvo. Procvat magičkih i teozofskih istraživa-nja, vjerojatno, nema danas drugi motiv: mnogi na tom području traže sigurnost i garanciju koju znanost i filozofija, izgleda, odriču.«[28] Ukratko to je politika i povijest lišena utopijske dimenzije i ne spada u književnost čak uz pretpostavku da zaboravimo na nevješto beletri-ziranje životnih i povijesnih činjenica koje bi trebalo predstavljati duhovnu vertikalu djela.

---

[26] Viktor Car Emin: *Danuncijada, romansirana kronisterija riječke tragikomedije 1919 — 1921.* Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb 1946.
[27] Miroslav Krleža: *Zastave I — IV*, Zora, Zagreb 1967.
[28] Nikola Abanjano: *Mogućnost i sloboda*, Nolit, Beograd 1967.

\+ + +

Do sada smo mahom govorili o romanima u kojima postoji neka, makar samo i hipotetična veza između literarnih konvencija nacionalne romaneskne tradicije. Taj element iskustvenog koji stoji u nekoj nelo-gičnoj oporbi mogućem vrlo je čest u brojnim romanima gdje se na romaneskno-memoarski način evocira revolucija ili stasanje naraštaja mladih revolucionara. Kao primjer jednog takvog, prividno ambicioz-nog, a zapravo neuspjelog romana možemo navesti *Olujno doba*[29] Šerifa Šehovića. To je priča o prijeratnim skojevcima, također prožeta broj-nim autobiografskim elementima, no i ovo djelo, kao i mnoga slična, ponovo dokazuje da najbolji povjesnici nisu očevici i sudionici zbiva-nja koja opisuju i analiziraju.

Problem »društvene kritike« dovodi nas do fenomena književnosti koja je sva koncentrirana oko reagiranja na društvene imanencije. Ta kritika koja je oblicima iskazivanja vrlo široka i različita najčešće pred-stavlja način radikalnog odbacivanja zbiljskog. Struktura takvog ro-mana je defektna, a imaginacija koju zrači krnja i u biti lažna.

Politička i umjetnička angažiranost ne idu uvijek ruku ispod ruke. Neka umjetnička zamisao socijalnog i etičkog ustrojstva u rukama političara-pragmatista pretvara se u parodiju sebe same. Utopistička književnost provocirala je mnoge duhove da je pokušaju otjelotvoriti u životnu zbilju, ali ta je zbilja opet poticala pisce da se ponovo pri-hvate pisanja novih utopija, sada sve jetkijih i bezizlaznijih. Od *Uto-pije*, *Grada sunca* i *Nove Atlantide* pa do romana *Mi*, *1984* i *Životinjske farme* nije zjapio samo ponor, već i vrleti nesporazuma. O tim nespo-razumima treba književnost uvijek iznova upozoravati javnost, ona to ponekad zaista i čini, ali vrlo često na tu obvezu i zaboravlja. Pisac bi po prirodi svoga posla želio imati *čiste ruke*, ali zbilja oko njega ponajčešće nalikuje augijevskim štalama koje mogu očistiti samo rije-ke ponornice njegove savjesti, a osim toga sačuvati te ruke čiste zaista je oduvijek bilo teško. Ivan Supek nije pisac po vokaciji, njegov svijet ne živi autentični život u riječi iako ga elevaciona snaga ideje ponekad uzdigne ponad neautentičnosti koju donosi l a ž n a s v i j e s t.

Na primjer: romani *Dvoje između ratnih linija*[30] ili *Proces sto-ljeća*[31] poslužit će nam kao oslonac ove naše tvrdnje. Prvi roman nedvojbeno je autobiografskog karaktera. Jačanje lijevog studentskog pokreta na Zagrebačkom sveučilištu, sukobi s desno orijentiranim or-ganizacijama, ilegalni rad, prva politička iskustva (uglavnom gorka), početak rata, sumnja u ispravan put, idejna podijeljenost u samim re-dovima ljevičara, te romantičan zaplet u kučine ljubavi koji rasplиće tek jedna sjekira i dvije lešine i na kraju odlazak u partizane. Po svojoj intenciji roman *Dvoje između ratnih linija* trebao bi predstavljati po-kušaj političkog romana psihološke provenijencije, međutim radi se o djelu koje svojom narativnom strukturom ostaje na nivou evociranja a ne iskazivanja i ostvarivanja atmosfere, situacije te likova iz kon-kretnosti duhovnog položaja svih tih mladih ljudi bez obzira na kojoj se strani barikada nalazili. To je proza koja dodiruje fenomene, ali ih na kraju ne analizira fenomenološki, već ideologijski. Da bi unutar te koncepcije proza mogla uopće funkcionirati kao fikcija, pripovjedač se nužno morao koristiti već ranije spominjanim ikonskim znakovima. Na-

---

[29] Šerif Šehović: *Olujno doba*, Zora, Zagreb 1962.
[30] Ivan Supek: *Dvoje između ratnih linija*, Mladost, Zagreb 1959.
[31] Ivan Supek: *Proces Stoljeća*, Naprijed, Zagreb 1963.

ma sada jedino preostaje da pokušamo te znakove klasificirati unutar skale relativno poznatih djela. U ovakvim slučajevima analogije su još uvijek najkorisnije, sama deskripcija često u potpunosti zaboravi na aksiologiju djela, na parametre vrijednosnog sustava. Odnos protagonista iz kluba studenata pacifista prema blijedom namjerniku neodređene političke prošlosti i individualističko-anarhističkog odnosa prema partijskoj disciplini odavno je poznat sa stranica književnosti koja se ne usuđuje ulaziti u rizična istraživanja pravih ljudskih odnosa, nego posiže za formulama i klišejima. Motren s ovog stajališta, roman *Dvoje između ratnih linija* tipološki se nalazi negdje na sredini između *Junaka Pavlove ulice* (Mladen je socrealistički Nemeček ili pak neka vrsta Candida u suvremenom politiziranom svijetu), te djela kakva su npr. *Kako se kalio čelik, Čapajev* ili *Poraz.* Supek je naivno povjerovao da njegov Mladen nije žrtva klišeja književnosti tog tipa jer mu je pružio iluzornu slobodu kritike, sumnje, ali ne i konačne slobodne odluke. — Njegov se junak na kraju krajeva ipak uvijek nađe na strani naprednih. Neki proučavatelj studentskog pokreta prepoznat će u mnogim situacijama pa možda čak i likovima ove knjige neke iz realnosti preuzete prototipove, no veza između romana i života uvijek je vrlo zamršena i ne predstavlja tek goli odraz povijesnih zbivanja. Roman istražuje motive, energije koje ljude pokreću, roman rekonstruira i konstruira, njegovo pamćenje je nalik pamćenju djeteta koje svaku realnu situaciju kroz igru najposlije konfabulira u nešto drugo, no za njegov doživljaj zbilje iskonskije i potpunije.

Proces stoljeća predstavlja romansu na temu savjesti suvremenog znanstvenika i svojevrsna je moralističko-psihološka rekonstrukcija poznatog Oppenheimerovog slučaja koji je prije petnaestak godina pokazao kakve sve himere stoje danas pred savješću suvremenog učenjaka. Kao proza ovo je djelo zanimljivije, pripovjedač je koncentriran na jedan moralni problem i na mogućnost realiziranja potpune čovjekove slobode. Kao filozofski relevantna problematika dileme junaka Supekovog romana stoje i danas, no kao prozom oblikovana pitanja ona ne nose u sebi onu umjetničku uvjerljivost koju od moderne proze zahtijevamo. Kao i većina pripovjedača lažne svijesti i Supek je na stanovit način kontenualista. Njegove fabule su relativno jednostavne za poimanje osnovne intencije, ali onog trenutka kada bi se ta osnovna ideologijska premisa trebala utkati u organizam naracije, putovi te simbioze postaju vidljivi, klišeji na koje se kalemi prepoznatljivi, tako da sve postaje uočljivo osim vizije koja je pripovjedača kao čovjeka u riječi vodila.

Ivan Supek primjer je angažiranog intelektualca koji vjeruje da sredstva borbe s kojima raspolaže u bici za emanicipaciju čovjekova duha nisu dostatna za ostvarenje te želje. On zato želi svoj govor preobraziti posredstvom magije umjetnosti, on želi uz konkretne činjenice analizirati i objasniti mističnu svijest bez obzira pojavljivala se ona politički ili religijski,[32] ali svijest se neprestano identificira s konkretnim akcijama, ali ne i predmetima kroz koje se onostrane istine transmutiraju u ovostrane. Poetika tih romana nije zapravo ništa drugo negoli politika koju ne doživljavamo kao fenomen, već isključive kao ambleme i ikonske znakove jednog politiziranog svijeta. Kada bismo većinu Supekovih romana gledali kao golu supstancu, a ne kao kompleksnu strukturu, onda bi oni po radoznalosti koja ih pokreće (no ne i strukturira) zauzeli relativno visoko mjesto na skali perceptivnosti ak-

[32] Marx i Engels: *Rani radovi, Naprijed*, Zagreb 1961, str. 46.

tualne problematike određenja čovjeka u političkoj kozmogoniji XX stoljeća — no odnos između osjećanja fenomena i njegove *umjetničke racionalizacije* predstavlja jednu od ključnih tajni svake umjetnosti, a posebice one, koja želi biti angažirana. U tom stremljenju prema konkretizaciji apstraktnog (a to je jedan od najznačajnijih problema suvremenog romana uopće, a suvremenog hrvatskog tek parcijalno) javlja se kao središnje pitanje nezavisnost čovjeka koji taj svijet pokušava misliti. Da bi se došlo do te nezavisnosti mi ponajčešće tražimo neku imaginarnu arhimedovsku točku izvan svijeta i zbilje, ali ta sloboda ne obavezuje i ne pruža ništa drugo osim idealnih laboratorijskih uvjeta eksperimentiranja, zapravo motrenja. Nezavisnost se mora živjeti i to upravo u svijetu koji je sav ispresijecan barijerama i zabranama, ponorima i obavezama.

Mislim da je prikladno navesti jedno pitanje koje je postavio Jaspers: »Svaki totalitarni sistem odbaciju nezavisnost čovekovu, bilo da kao religijska vera svima postavlja zahtev da je jedino ona istinita, bilo da kao država utapanjem svega što je ljudsko u izgradnji aparata vlasti ne ostavlja više ništa pojedincu, tražeći čak da i slobodno vreme odgovara prihvaćenoj liniji. Nezavisnost kao da se neprimetno gubi utapanjem celokupnog postojanja u ono što je tipično, u običaje, u ono što se bez ispitivanja samo po sebi razume.

Filozofirati, međutim, znači boriti se pod svim uslovima za svoju unutarnju nezavisnost. Šta je unutarnja nezavisnost?«[33]

Zamijenimo ovdje filozofiju s književnošću i mislim da će nam odgovor koji je Jaspers pokušao naći pomoći i nama u konkretnoj situaciji kada smo suočeni s duhovnim ambicijama koje nisu identične književnoj i stvaralačkoj snazi. On glasi: »A filozofiranje je škola te nezavisnosti, a ne posedovanje te nezavisnosti.«[34]

Već smo u nekoliko prilika spominjali romane i kronike koji stoje tematski u vezi s problematikom rata, narodnooslobodilačkom borbom, te socijalističkom izgradnjom. Bez obzira na njihovu individualnu strukturu koja će biti gledana dijakrono i sinkrono, romani tog tematskog kruga vrlo često iskazuju negativan odnos prema onoj spoznaji na koju nas navodi Jaspers, pa ipak, zaobići ćemo ih jer smatramo da one najbolje ili barem najzanimljivije pokreće neka istinska unutrašnja energija, dok one posve slabe ta energija ubija i koči.

Oblik lažne svijesti predočuje i feljtonistički roman *U utrobi Zagrebačke gore*[35] Vjekoslava Majera, ali njegova intencija povezuje ga uz jedan drugi tipološki krug.

Kako prijeći horizont mogućeg, kako tu zamišljenu liniju koja postojano stoji pred nama i neprestano nam kroz približavanje izmiče ipak nekako obujmiti jedno je od središnjih pitanja, pa i ambicija romana koji ne želi biti izvještaj o nekom događaju ili posjedovanje čiste svijesti o tom istom zbivanju, već teži da u generičkoj formi iskaže tu razdaljinu, taj Zenonov paradoks u formi neke opsjedajuće metafore.

»Ponosili su se Samsonom i slavili ga, ne želeći da priznaju zašto to rade, uvjereni da izvan njihovog načina mišljenja i njihove moći ne postoji ništa što bi ih moglo ugroziti. Ta nisu mogli priznati da im je Samson potreban! Nisu to mogli ni sami sebi reći. Odbijali su da misle o njemu jer su smatrali da je već sve rečeno. Samson je bio mit našega grada, bio je ona neuhvatljiva sila koja je postojala u svemu i čije je djelovanje bilo neprekidno.

[33] Karl Jaspers: *Filozofija egzistencije, Prosveta*, Beograd 1967. str. 217.

[34] Ibid, str. 224.

[35] Vjekoslav Majer: *U utrobi Zagrebačke gore, Vlastito izdanje*, Zagreb 1956.

Zlurado sam pratio kako njegova moć raste i kako grad pod njim postaje sve manji. Ljudi su se gubili u njegovoj ogromnoj sjeni. Potiskivao ih je čak i iz njih samih. Tijekom vremena naš grad postane Samsonov i samo je po njemu mogao da se obilježi. Sve stare vrijednosti i sva njihova skrivena ljepota iščezoše pred opsadom snage i gluposti.«[36]

U ovih devet rečenica ispripovijedan je roman Tomislava Bakarića *Kako je umro grad,* iako je autor, da bi tu činjenicu romaneskno pokušao objasniti, morao napisati gotovo dvije stotine stranica.

U pripovjedačkoj umjetnosti postoje obrasci koje je bar u ovom slučaju gotovo nemoguće stvaralački apsorbirati i iskoristiti u nekom novom dekanonizatorskom značenju, u nekoj novoj stvaralačkoj intenciji. Njihova je struktura toliko zaokružena, zatvorena i definitivna za stanovito razdoblje, da ju je teško koristiti čak i u funkciji ironične parafraze. Njezino značenje, iako možda i nije lagano prevodivo na jezik pojmova i ideja, postoji, jer ono nedvojbeno odgovara određenim situacijama i stanjima koje suvremena umjetnost prikazuje kao da su dominantna u ovom trenutku, no kritičar se teško oslobađa uvjerenja kako upravo u ovih nekoliko rečenica, zatim u atmosferi romana u cjelini postoji nešto organski strano. Paradigmatičan kafkijansko-kamijevski karakter osnovnih odnosa je tako snažan i poseban da je autoru gotovo bilo nemoguće stvoriti organizam fikcije u kojem bi shema srasla s tijelom priče, kazivanja ili romanesknog objektiviranja (na primjer tehnikom kolažiranja autentičnih dokumenata). Uzorak posuđen ili čak preuzet od Kafke u ovom tipu književnosti neprestano izbija u prvi plan, njega ne mogu prekriti ni debeli namazi pokosti kao i sveg onog što bi trebalo imati funkciju »štofa« romana. Taj neosvojivi obrazac kafkijanskog romana infiltrirao se i u suvremenu hrvatsku prozu. U *Bolesti*[37] Zvonimira Majdaka osjećala se prisutnost one apstraktne sheme koja je na kraju Camusovu *Kugu* degradirala na roman koncepta i filozofskih iskaza, u svojevrstan marionetski teatar, izgubivši moć koresspondiranja s predmetima, ugušivši sposobnost prikazivanja. Slična sudba zadesila je i ovaj prvenac Tomislava Bakarića. Autor je prihvatio moralizatorski stav a da nigdje nije objasnio zašto je upravo sebe, odnosno, glavno lice unaprijedio do nezahvalne uloge univerzalnog svjedoka. U tim romanima glavno je lice glumac koji igra svoju sudbinu, ali istodobno to lice je ujedno i statist u rukama sudbine koja se nalazi izvan njega, a u čijem znaku živi. U ta predfabricirana stanja apsolutnih situacija svijesti koja ne pozna svoj identitet, u te pomalo klišeizirane narativne situacije mladi autori pokušavaju unijeti neku svoju »proživljenu« problematiku, ali scenerija kojom se služe toliko je ograničena u svojoj tipiziranosti, u mogućnosti malog broja mutacija i prostora za slobodnu stvaralačku kombinatoriku, da sve ono što se slučajno i zbiva izvan tih već unaprijed markiranih okvira, konačno poprima jedno već poznato značenje, jer autor je preuzeo bitnu shemu odnosa, odnosno, način kojim dokazuje kauzalnost koja postoji između društvenih akcidentalija i psiholoških transcendiranja u formu alegorije ili moralne bajke. Romanopisac u tim slučajevima na žalost uvijek posjeduje i čuva u svojoj ruci ključeve *značenja,* ali to istodobno ne znači da romanopisci vladaju i sustavom znakova, odnosno nekim metaznačećim sustavom u kojem će to svoje romaneskno intencionalno značenje izraziti posredstvom žive akcije kazivanja, a ne posredstvom alegorije i basne — kao rudimentarnijih oblika izražavanja nekih arhetipskih situacija.

[36] Tomislav Bakarić: *Kako je umro grad,* 1966. str. 6.
[37] Zvonimir Majdak: *Bolest, Zora,* Zagreb 1964.

Tomislav Bakarić ostao je na pola puta, odnosno on je krenuo putem koji je mnoge zaveo, i odustao je vrlo rano od traganja za novim osnovnim slikama, zaboravio je da se novi senzibiliteti mogu izraziti samo onda ukoliko i sustav znakova nije predfabriciran i transplantiran iz nekog drugog medija ili već kanoniziranog djela. I tako, mjesto da pokušava otkriti jezik spontanog kazivanja Bakarić polazi od literature, od jezika koji više nije u sklopu autentičnog komuniciranja. Pri postavljanju ove dijagnoze ne treba biti kročeanac, ali treba poći od Croceove vrlo dobre distinkcije da prozni izraz ukoliko je samo simbol ili znak nije više riječ, nego ideogramsko predočenje jedne ideje o prozi lišene romaneskne živosti. Zašto ova proza nije nadrasla obrazac iz kojeg je dobila prvi poticaj? To je pitanje značajno ne samo onda kada mislimo na ograničenost prostora za pjesničku sanjariju već i za psihološke, moralne i društvene razloge kao poticaje zbivanja određenih u nekoliko ranije citiranih uvodnih rečenica, nego i u odnosu na činjenicu da pripovjedač ni u jednom trenutku nije uspio doći do organizacionog načela s kojim bi dramski izrazio ono što deklarativno iskazuje ovim riječima:

»Tu sam iskušavao svoje ludilo i radio sve ono do čega su dolazile moje misli. Išao sam do apsurda i vraćao se, slobodan koliko je to moguće, ne dodirujući ništa što je bilo izvan mene, sâm i potpuni i neograničeni gospodar svoje slobode. Bilo je doduše trenutaka kada sam shvaćao da je sve to zapravo obmana, jer, znao sam — sloboda je uvijek samo u odnosu, tek onda kada zadire u tuđu slobodu, kad je dokida ili omogućuje, ona nalazi svoj pravi smisao, svoj prostor. Lišena svoje suprotnosti ona gubi svrhu i izlazi iz okvira misli, dosežući neki ne-prostor, možda ne-postojanje. Ja sam bio u tome izvana, u vakuumu. Bilo je trenutaka kad sam se uzalud tražio, kad sam uistinu bio izgubljen i bez granice. Tada sam očajavao. Činilo mi se da je i sam svijet izgubio svoje dimenzije i da više nema ničega u što bih se mogao pouzdati.«[38]

Postavlja se pitanje čemu inflacija romana o ljudima bez svojstava, bez domovine, bez korijena uraštenih u neko konkretno podneblje socijalnih i moralnih obaveza? Zabluda mladog romanopisca leži skrivena u njegovu nestvaralačkom odnosu prema jeziku fikcije. Tomislav Bakarić, naime, iz jezika ne izažima situacije svog kazivanja, on ih govorenjem eventualno potvrđuje, a to predstavlja osnovni oblik nesporazuma koje legalizira ovaj roman l a ž n e s v i j e s t i.

Roman reduciran na jedno lice, na ispovijest jedne svijesti treba biti zaista širok po zamahu i snažan po koncepciji da bismo ga mogli prihvatiti kao oblik približavanja čovjekovom postojanju. Čovjek reduciran na neku svoju spoznaju svijeta ili funkciju unutar društvenog organizma koji postoji negdje u daljini kao neostvareni zaborav mitskog ne može biti junak romana, on može biti demonstraciona lutka, maneken koji postupa i živi u sferi neke druge svijesti koja ne priznaje postojanje svih ovih veza i uzroka koji život i neki dominantni problem svode na paradigmu basne i alegorije. Ovaj je roman upropašten zbog karakteristične ambicije koja ne dopušta piscu da pokuša od naoko nebitne fabule, od zapravo sentimentalne reportaže, načiniti scenu na kojoj će, u njegovoj intencionalnoj i intelektualističkoj režiji prodefilirati svijet u svoj svojoj kontradiktornoj otvorenosti; on je radije pokušao stvoriti svijet čiste imaginacije, no pri tom se nije uspio osloboditi predloška koji je tu budnu sanjariju unaprijed sputao otprije vrlo dobro poznatim i teško primjenljivim obrascem kafkijanske proze koja nije našla korelat s predmetnim svijetom ovog romana.

[38] Tomislav Bakarić, ibid. str. 15—16.

Ova sporedna linija poslijeratnog hrvatskog romana registrirana je, iako bi veliku većinu romana po nekim njihovim značajkama mogli povezati uz neke druge tipološke oznake, no ovaj aspekt, iako ne predstavlja isključivo aksiološki pristup, dakle neposredno vrednovanje romana, otvara perspektivu kompleksnijeg čitanja i tumačenja suvremenih hrvatskih romana.

Različito od pouka preuzetih iz stranih književnosti gdje se kao pravilo javljaju pisci koji su talentiraniji od žanra unutar kojeg su počeli pisati i zato uskoro prelaze u svijet autentičnije problematike, mjesto pravog *zabavnog romana* u hrvatskoj književnosti nailazimo na brojna djela lažne svijesti od kojih su neka ovdje predstavljena isključivo u namjeri da se, koliko je to god moguće, sistematizira jedna otvorena tipologija.

Na žalost u suvremenom hrvatskom romanu nije otkriven ni neki naš Simenon, Dürrenmatt, Boilleau-Narsejac, Dashiell Hammett, možda Ray Bradbury, Stanislav Lem ili pak neko drugo od onih imena koja otvaraju suvremenoj književnosti nove vidike i privlače nove čitaoce, a istodobno mijenjaju i kriterije naših odnosa i zahtjeva prema tradicionalnoj književnosti. Nas u svakoj prilici moraju zanimati oblici književnog posredovanja u suvremenom društvu, kao i oblici integriranja i dezintegriranja društva u suvremenu književnost.

Još je uvijek aktualno pitanje je li *zabavna književnost* uopće KNJIŽEVNOST i u kojoj mjeri lažna svijest iskazana kroz tu književnost *uopće* i može predstavljati problematiku književne kritike. Već je Goethe tvrdio da je jedina prava književnost tendenciozna književnost. Možda nam je ostao dužan podrobnijeg određenja što je to što neko književno djelo čini tendencioznim. Da li je to shematičnost ili nešto drugo? Mi smo pošli od pretpostavke da je shematičnost oblik povezivanja sa čitaocima. Pokušali smo identificirati neke od oblika i neke od putova funkcioniranja klišea i obrazaca kao bitnih indikatora prisutnosti lažne svijesti.

Karakter znakovitosti ovih romana primorava nas na semiološka istraživanja tih romana, traganje za unutrašnjim i vanjskim oblicima manifestiranja životnog, zbiljskog kao i onog neautentičnog shematičnog. Znak je medij u kojem gledamo koji putovi vode do dešifriranja jednog fenomena i realiziranja nekog određenog, a ne bilo kojeg značenja. Taj put nas je doveo do spoznaje o postojanju velikog broja predfabriciranih značenja i stanovitog niza kumulativnih fabulativnih situacija, i to uz pretpostavku da se mogu bez poteškoća prepoznati i percipirati. Kada je riječ o djelima upravo ovog tipa književnosti teško je vjerovati u apsolutnu pouzdanost i točnost lucidne pjesničke slike Marian Moore da je književnost imaginarni vrt s realnim žabama, jer sve smo češće suočeni s primjerima kako taj vrt uz pomoć različitih pomagala postaje realan, a one žabe irealne, jer mjesto zbilje dominantnu ulogu iskazivanja stvarne problematike preuzima filozofska ili pragmatistička teza. Danas kada književno djelo postaje modulator i mediator raznolikih značenja funkcija pripovijedanja ili kazivanja ponovo ulazi u samo središte pažnje kritike. Kritičar raslojava retoriku svake pojedine slike, a kritika postaje analitika koja otkriva nova značenja, te se ni u kojem slučaju više ne zadovoljava isključivo aksiologijom ili intendiranjem analognih situacija u romaneskni model, te istraživanjem gole faktografije tih, mahom ogromnih genre-slika koje obuhvaćaju mnoštvo detalja, jedno središnje socijalno značenje i konačno metaznačenje. Ta slika općeg, amalgam mase pojedinačnih recepcija postaje narativna poruka jednog djela i polazište u određivanju njegove tipologije.

Pri istraživanju mi smo izdvojili nekoliko slojeva. U prvom uočavamo takvu vezu odnosa koje možemo usporediti s iskustvom povijesti. Ti odnosi koje bismo mogli nazvati *ljudske činjenice*, nikada ne govore samostalno; njihovo značenje počinje djelovati tek u sklopu cjeline, a to znači u relaciji ljudskih odnosa, povijesnih događaja i mogućnosti predmetnog identificiranja unutar prostora i vremenskih sekvenci jednog pričanja koje izvještava o svemu tome ali ono samo po sebi ne kreira neku moguću svijest. Takav odnos mogli bismo nazvati idealnim i on bi u prvom redu bio prepoznatljiv u romanima čija bi struktura nalikovala npr. strukturi romana Andréa Malrauxa,[39] no elementi ove dijagnostičke cjeline isto su tako prisutni i na stranicama romana lažne svijesti gdje se pojavljuju u funkciji lako prepoznatljivih i uz socijalnu zbilju neposredno povezanih znakova.

Drugi sloj ispitivanja treba posvetiti analizi intrige koja je posebice u djelima trivijalne književnosti i te kako značajna, jer potreba da se intrige i prepreke u cijelosti razviju predstavlja ponajčešće jedinu motivaciju pričanja i romanesknog konstruiranja. I zabavnoj i ovoj književnosti koju smo pokušali izdvojiti na temelju naše mogućnosti prepoznavanja transplantiranih oblika i njihovog nepovezivanja sa svijetom novih čulnih poticaja, neophodna je pouzdanost strukture. Svako je lice unaprijed predestinirano upravo za onakvu sudbinu koja je potrebna da bi se preuzeta forma stopila sa strukturom. Svako lice ili situacija unaprijed je nekim postupkom ili odnosom prema drugim licima predestinirano upravo za takvu sudbinu i odnose koji iz takve konstelacije proistječu. Obećanje spasa ili neizmjenjivo prokletstvo — to su gotovo jedine mogućnosti koje stoje pred piscem i čitaocem. Gotovo je nezamisliva mogućnost da između ova dva stava postoji neka mogućnost zamjene, iako oni nisu identični u svijesti pripovjedača i svijesti čitaoca. Sve je projektirano unaprijed. Imaginacija je zamijenjena apsolutnom planifikacijom, pouzdanost izbora jasnom diferencijacijom strana, nedvosmislenim odnosom dobra i zla. Ona primitivna, ali uvijek privlačna magija povijesno-društvene analogičnosti koja se uvijek naročito jarko rasplamsava u tendencioznoj književnosti podjarena narodnom i lokalnom poviješću — a na njih se uvijek u praksi poziva na primjer jedna Marija Jurić Zagorka ili jedan Katedralis — kao da je nestala, međutim, njezina preobrazba je očigledna. Promijenila je sferu djelovanja, ali mehanizmi kojima do čitaoca prenosi svijest o nečem ostali su isti.

Između sižejne sheme jedne partizanske pripovijetke i sheme jedne tradicionalne avanturističke priče ili romana s izrazitom moralističkom namjernošću semiološka, pa čak i semantička razlika je minimalna. Možda se radi o dva različita strukovna jezika, jer se radi o dva, drugačijim detaljima označena svijeta, no ideal kreposti, vrlina odvažnosti i odricanja, putovi kušnje koji stoje pred junacima, te konačno potreba da pravda bude zadovoljena, ostaju zajednička svojina ove književnosti degradirane svijesti.

Bez obzira na osjećaje kojima operiraju i koje žele inducirati u svijesti čitateljstva (ma koliko oni na planu apstrakcija bili sveti i uzvišeni) način provociranja naše pažnje za ispripovijedano, način orga-

[39] Posebice u romanima *Osvajači* i *Ljudska sudbina*.

niziranja nekih podataka u jedinstvenu strukturu ostaju nezavisni od osobnog suočavanja sa zbiljom kao nazivnikom niza odnosa i događaja.

Riječ koju čitamo, slika koja nas se doima prvi su posrednici u prenošenju, a zatim i stvaranju naše vizije općeg. Roland Barthes je govorio o *retorici slike*.[40] Nas u ovim djelima ne zanima slikovitost (jer ona je u stanovitoj mjeri neautentična), već retoričnost, a to bi otprilike značilo funkcioniranje konotatora. Retorika uvijek polazi od jednog dovoljno širokog inventara koji je sadržan u snu, književnosti, slici. Taj se inventar mijenja unutar sustava kao kulture i sintagme kao prirode. U mediju masovne komunikacije (a ovi romani svojom strukturom i funkcijom također spadaju u ovu sferu) sve te elemente stapaju u nekoliko razina simbola koji postaju utočište smisla njihova kazivanja.

Poredak elemenata koji reguliraju slijed iznenađenja i zapreka, idejni žargon kao način ideologijske identifikacije, stupanj piščeve psihološke, moralne i partijske angažiranosti i upletenosti u dnevnu problematiku otkriva nam pod mikroskopom analitičara one zajedničke elemente koji tvore i određuju granice jednog degradiranog i postvarenog svijeta bez pravog identiteta u zbilji (no istovremeno lagane i jednostavne socijalne i povijesne prepoznatljivosti). Većinu tih ili njima sličnih romana povezuje između ostalog i neskrivena namjera pisanja potrošne književnosti. Kult patnje, mudrosti, ustrajnosti, pravednosti, dobrote te njihove negacije — to su zapravo jedine mogućnosti unutar kojih može djelovati imaginativna kombinatorika romana nesretne svijesti. Ovaj svijet lišen problema traži način da se u književnom djelu pojavi kao funkcija nekog značenja. L a ž n a s v i j e s t između ostalih, već spomenutih načina, djeluje u neposrednoj vezi s jezičnom neutralnošću i naglašenom idejnom volutativnošću koja nema dodira s realnim značenjima i poziva se na znakove koji na najjednostavniji i najutilitarniji način prenose narativne poruke koje zadovoljavaju potrebe primitivne i trome mašte koja ne traži od književnosti uznemirujuća pitanja i probleme, već očekuje njihova rješenja ne oslanjajući se pri tom na osobnu savjest i zadovoljavajući se degradiranim shemama koje takva književnost obilno pruža.

[40] Roland Barthes: *Rhétorique des images*, *Communications* 4.

EIRON I ALAZON U SUVREMENOJ HRVATSKOJ PROZI

UZ ANTOLOGIJU BRUNA POPOVIĆA »NOVI HRVATSKI PROZAICI«
(Vidik, Split 1969)

Dalibor Cvitan

Od dvadeset i devet suvremenih hrvatskih prozaika, koji su zastupljeni u antologiji B. Popovića »Novi hrvatski prozaici«, jedva pet--šest ne zaslužuju, po mom mišljenju, tu počast, ali zato se desetak nesumnjivo vrijednih pisaca nezasluženo našlo izvan ove antologije. To su, abecednim redom nabrojeni: Ivan Aralica, Branko Belan, Nedjeljko Fabrio, Vojislav Kuzmanović, Mirjana Matić-Halle, Stjepan Mihalić, Matko Peić, Dušanka Popović-Dorofejeva, Nikola Pulić, Fedor Vidas i Anđelko Vuletić. Osim toga, ako je antologičar tako silno bio impresioniran prozom A. Goldsteina, objavljenom po časopisima, ne vidim razloga zašto se, prelistavajući časopise, nije zaustavio i na novelama Tomislava Sabljaka (*Posljednja večera* u »Krugovima« i *Rođenje Jude* u »Književniku«). Napomena na kraju knjige, u kojoj se antologičar nekima od gore spomenutih pisaca ispričava što ih zbog pomanjkanja prostora nije uvrstio u antologiju, samo je još jedan dokaz opće neodgovornosti našeg vremena u kojem antologičaru eto ne pada ni na pamet da se odrekne pravljenja antologije ukoliko mu izdavač ne osigura dovoljno prostora.

No, kako nam ovdje nije namjera da prvenstveno govorimo o Popovićevoj antologiji — koja je kao što se već i iz dosada rečenog dade naslutiti, pravo »dijete našeg vremena«, rezultat kompromisa u izboru između moćnih i dobrih pisaca, između tek unovačenih pripadnika jakih književnih grupa i književnom politikom neobuhvaćenih osamljenika, pa kad nije plod mezalijanse između znanja i pomanjkanja hrabrosti onda je uglavnom spoj dobre volje i lošeg ukusa — to ćemo ovo razmatranje, služeći se Popovićevim antologijskim izborom samo kao povodom, usmjeriti čim prije na naš glavni zadatak: — na razmatranje suvremene hrvatske proze i na ono što je po mom mišljenju za njenu sudbinu najvažnije, a to su vladajuće tendencije u suvremenoj prozi i vladajući ukus u suvremenoj kritici.

U svojoj knjizi *Anatomija kritike*[1] poznati američki kritičar, teoretičar književnosti i literarni antropolog Northrop Frye, u poglavlju »Teorija načina« zapaža dva prevladavajuća načina u književnosti: »fictional« i »thematic«, koji se uvjetno mogu prevesti »izmišljeni« i »smisaoni« ili »maštoviti« i »misaoni«. »Izmišljeni« ili »maštoviti« način književnosti izražava unutrašnji odnos između junaka proze i njegova društva, dok »smisaoni« način izražava vanjski odnos između

[1] Northrop Frye, *Anatomy of Criticism*, Princeton, New Jersey 1957.

pisca i njegova društva. Njima bi odgovarala dva vida književnosti (od šest što ih je otkrio Aristotel), i to: »mythos« ili radnja i »dianoia« ili misao, dok treći vid, »ethos«, koji uključuje i likove i scenu, participira podjednako u objema spomenutim vidovima. Frye nas naravno upozorava, da se književnost ne može dijeliti na »maštovitu« i »misaonu«, jer je jedno nezamislivo bez drugoga, ali to ne znači da jedna književnost, književna škola ili pojedino djelo ne mogu, pojednostavnjeno rečeno, biti više okrenuti »mašti« ili »misli«.

»U takvim vrstama kao što su romani i drame, prvenstveno značenje ima unutrašnje zbivanje. U esejima i u lirici prvenstveni značaj ima *dianoia*, ideja ili pjesnička misao (naravno, nešto posve različito od ostalih vrsta mišljenja) koju čitatelj dobija od pisca. Najbolji prijevod riječi *dianoia* jest, možda, 'tema' (ideja, smisao, op. D. C.) i književnost s ovim predodžbenim ili pojmovnim značenjem može se nazvati 'tematskom' (idejnom, op. D. C.). Kada čitatelj romana pita: 'Kako će se ova priča svršiti?,' on postavlja pitanje o radnji, napose o onom ključnom vidu radnje koji Aristotel naziva otkriće ili *anagnorisis* ('prepoznavanje' po Sencovom rječniku, op. D. C.). Ali on također može upitati: 'Što je smisao ove priče?' Ovo pitanje odnosi se na *dianoia* i označava da ideje kao i radnje posjeduju svoje elemente otkrića.«[2]

Prije nego nastavimo s razmatranjem strukturalnih reperkusija ove podjele, bacimo samo jedan kratak pogled na poslijeratnu hrvatsku prozu. Mislim da ne griješim ako ustanovim kao očevidno da se u toj prozi, i prilikom njenog stvaranja od strane autora i prilikom njenog razmatranja od strane kritičara, sve manje postavlja pitanje: *Kako će se ova priča svršiti?*, a sve više se pita: *Što je smisao ove priče?* Ako ovu tvrdnju prihvatimo — a mogli bismo je dokazati nebrojenim primjerima kritika gonjenih nagonom za otvaranjem utrobe djela i pronalaženjem smisla u njoj, kao i primjerima pisaca koji tu utrobu pune na brzinu progutanim smislovima — onda ćemo ustanoviti da se poslijeratna hrvatska proza kretala od izmišljavačko-maštovitog prema tematsko-misaonom načinu, od radnje prema ideji, od unutrašnjeg odnosa između junaka djela i njegova društva prema odnosu između pisca i njegova društva. Taj razvoj prepoznat ćemo npr. u razlici između internaliziranog, maštovitog, pripovjednog *Zimskog ljetovanja* Vladana Desnice i eksternaliziranih, misaonih *Proljeća Ivana Galeba*, a isto tako ako usporedimo *Izgubljeni zavičaj* Slobodana Novaka s njegovim kasnijim djelima *Tvrdi grad* i *Mirisi, zlato i tamjan* ustanovit ćemo da smo prilikom čitanja prvog djela i nehotice postavljali pitanje *kako će se svršiti?*, a prilikom čitanja drugih dvaju djela jedno drugačije pitanje: *Što je smisao ovog djela?*

Veća pažnja koja se u poslijeratnoj književnosti pridaje kritici i pjesništvu (što u izvjesnim slučajevima dovodi čak i do njihove prevage), može se također objasniti samo kao pojava u sklopu gore navedenih primjera, što sve zajednički upućuje na rastući značaj *dianoie* i pad *mythosa*. Od rata naovamo bili smo svjedoci žestokog proganjanja naracije, deskripcije, faktografije, sitno-detaljističkog realizma, čime je opravdano suzbijana poplava polupismene, provincijalne blagoglagoljivosti, ali je neopravdano potcijenjeno značenje pričljivosti, pripovjednosti i čistog izmišljanja, dakle automatičnosti, heteronomnosti i mehaničnosti mitske svijesti u usporedbi s teleološkim, autonomnim

[2] Ibidem, str. 52.

duhovnim moćima onog tipa pisaca koji u svom traženju smisla, *dianoie*, često puta žrtvuju čistu igru fikcija — mit, prastaru jezgru književnosti.

Nije onda čudo da se u Popovićevoj antologiji nije našla proza Mirjane Matić-Halle, Stjepana Mihalića, Dušanke Popović-Dorofejeve ili *Skitnje* Matka Peića, pisaca koji pristupaju svom djelu ne prvenstveno kao prenosniku vlastite poruke svijetu, nego najviše kao tom samom svijetu. U slučaju ovih pisaca, a njima bismo, u jednom općenitijem smislu mogli pridružiti i Fabrija, Pulića i Vidasa, manje se radi o trijadi *pisac-djelo-čitatelj*, a više o binarnom sustavu *pisac-djelo*. Drugim riječima, ovim piscima njihovo djelo ne služi prvenstveno kao komentar njihovog odnosa prema svom društvu, iako ono to faktično može biti, nego kao komentar samog sebe. Ovi pisci ne poručuju mnogo čitateljima, oni nemaju neke velike potrebe komuniciranja s čitateljima, jer su upravo zato i stvorili djelo, da mogu s njim, u tijeku stvaranja i tijekom čitave svoje sudbine kao pisca, razgovarati kao sa svojim jedinim sugovornikom, partnerom, svijetom — jedinim objektivnim realitetom koji izvan njih postoji, a kadar je prihvatiti njihovu subjektivnost. U neku ruku njihovo je djelo njihov čitatelj i ne postoji ništa posredničko treće koje bi se između njih uklopilo ili k njima pristupilo.

Istina, pojedini od ovih nabrojenih pisaca »trude se« da poruče nešto čitateljima, nastojeći da u skladu sa suvremenim dianojičkim shvaćanjem književnosti kao traženja smisla, budu »angažirani«, tj. zbiljski zainteresirani više za sudbinu humanuma kojemu djelo upućuju nego čak i za samo djelo. Međutim, oni su ipak, na dobrobit literature, više pisci nego humanisti, a ako je humanost pridržavanje istine vlastitog ljudskoga lika, i vjernost iskonskim oblicima ponašanja vlastite ljudske jezgre, onda su jednako humani i Narcis i Prometej, kao što su jednako dobri pisci i oni koji su vjerni svojoj želji da u djelu stvore sebi dvojnika — i oni drugi kojima je djelo pretežno put do čovjeka.

»Isticanje razlika koje smo opisali kao 'maštovito' i 'smisaono' odgovara razlici između dva stanovišta književnosti koja se protežu kroz čitavu povijest kritike. Ova dva stajališta jesu estetsko i kreativno, aristotelovsko i longinovsko stajalište književnosti kao proizvoda i stajališta književnosti kao procesa. Za Aristotela pjesma je *tehne* ili estetski umjetni proizvod: on je, kao kritičar, većinom zainteresiran za objektivnije prozne oblike a njegovo središnje poimanje jest katarza. Katarza podrazumijeva odvajanje promatrača i od samog umjetničkog djela i od autora. Izraz 'estetska distanca' sada je u kritici općenito prihvaćen, ali on je gotovo tautologija: gdje god postoji estetsko opažanje, postoji i emocionalno i intelektualno odvajanje. (...) U smisaonom vidu književnosti postaje istaknutiji vanjski odnos između autora i čitatelja, i u tom slučaju osjećaji sažaljenja ili straha više dolaze do izražaja nego što se čiste. Osjećaji se u katarzi čiste tako da se pripajaju predmetima. Tamo gdje izazivaju reakciju oni nisu pripojeni i ostaju kao ranija stanja duha. Zapazili smo da se strah bez predmeta, kao stanje duha starije od strašenja *od* nečega, sada shvaća kao *Angst* ili tjeskoba,..«[3]

Postupno dolazimo do jasnijih kontura razlika između dviju vrsta pisaca poslijeratne hrvatske proze — razlika koje bismo s pravom mogli nazvati fundamentalnim, jer nam daju odgovore na mnoga pitanja koja se podjednako tiču i situiranosti i stvaralačke biti naše suvre-

[3] Ibidem, str. 66.

mene proze. Jedna vrsta naginje više katarktičkom načinu, jer se čisti vežući svoje osjećaje za predmet djela i poput Narcisa gleda u djelu svog dvojnika, ne osjećajući potrebu za trećim dok druge možemo nazvati ekstatičkim piscima, o kojima Frye kaže slijedeće:

»Kao što je katarza središnje shvaćanje aristotelovskog pristupa književnosti, tako je ekstaza ili upijanje središnje shvaćanje longinovskog pristupa. To je stanje identifikacije u koju su uključeni čitatelj, djelo, i katkada, bar u idealnom slučaju, i sâm autor. Kažemo čitatelj zato jer longinovsko shvaćanje izaziva prvenstveno jednu tematsku (smisaonu, op. D. C.) ili individualiziranu reakciju: upotrebljivije je za stihove, kao što je aristotelovsko shvaćanje upotrebljivije za kazališna djela. Katkada se ipak dogodi da uobičajene kategorije pristupa nisu one prave. U *Hamletu*, kako je Eliot pokazao, količina osjećaja koju je glavni junak proizveo prevelika je za njihove objekte. Ispravni zaključak koji treba povući iz ovog finog zapažanja jest sigurno to da se *Hamletu* najbolje može pristupiti kao tragediji *Angsta* ili melankolije kao stanja u sebi, radije nego kao jednoj aristotelovskoj imitaciji akcije. S druge strane, pomanjkanje osjećajnog uključivanja u *Lycidasu* neki su smatrali, uključivši i Johnsona, nedostatkom tog djela ali ispravni zaključak je posve sigurno taj da *Lycidasa* kao i *Samsona Agonistesa*, treba čitati kao katarzu, u kojoj je sva strast potrošena.«[4]

Kad sam podvukao razliku između katarktičkih i ekstatičkih pisaca u poslijeratnoj hrvatskoj prozi, nisam naravno mislio na razliku između fizičkih osoba koje pišu nego na razliku između književnih sustava, koji se izmjenjuju u jednom te istom piscu. Pa ipak, istina je i to, da se jedan takav sustav više javlja u jednom nego u drugom piscu i da je nemoguće da pisac od djela do djela mijenja svoje shvaćanje života kao odijela. Ustvrdivši ranije da je većina pisaca koji su se našli izvan Popovićeve antologije, a po mom mišljenju zaslužuju da u nju uđu, obilježena sklonošću prema zapletanju i razmrsivanju radnje, izmišljanju što više likova i udubljavanju u odnose među njima, stvarajući tako od djela svog dvojnika i odliv svojih osjećaja, ne želeći da iza ramena djela ugledaju čitatelja — samim tim ustvrdio sam nešto sasvim određeno o vladajućem ukusu u našoj suvremenoj kritici, koja kao što nam pokazuje primjer »Novih hrvatskih prozaika« pretpostavlja dianojički, smisaoni, ekstatički, longinovski način stvaranja — mitskom, maštovitom, katarktičkom, aristotelovskom načinu — isto tako kao što pretpostavlja esejističke i poetske odlomke u prozi — odlomcima čiste radnje i dijaloga.

Za ovu posljednu tvrdnju dovoljan nam je dokaz Popovićev izbor iz djela Petra Šegedina, koji gotovo tendenciozno nastoji ovog istaknutog prozaika predstaviti kao esejistu i kao pjesnika, što, blago rečeno, nije zadatak ove antologije, već neke druge, ako smo još uvijek toliko odgovorni pred sobom i pred drugima, da znamo što mislimo pod riječju »prozaik«. Uostalom autor antologije i sâm priznaje svoju sklonost intelektualnom i pjesničkom u prozi:

»Bar ovi pisci, ukratko, ne uvijek i ne u svemu što pišu, ali sigurno u svakih pet velikih minuta svoje proze, u izraženom jezgru svoga nadahnuća (kome se stalno vraćaju sve njihove varijacije na istu temu iz raja sviju iluzija izagnanog čovjeka), nesumnjivi su pjesnici nove hrvatske proze. Premda ne u tako odsječnoj mjeri, u toliko analitički domišljenoj, emotivno jasno odmjerenoj, stilski čistoj i duhovno zreloj snazi, upravo

[4] Ibidem, str. 67.

intelektualno-pjesnički izvori književne proze predstavljaju, nimalo slučajno, i antologijske vrijednosti u djelima svih drugih aktera na sceni suvremene hrvatske prozaistike.«[5]

»Što hoće reći proza, dajmo prozi — a strofa treba magijom da dira«, pjevao je Matoš, čisteći poeziju od proze, dok u Popovićevoj antologiji doživljavamo da i prozu treba očistiti od proze. Što će onda, na kraju, ostati kao proza? Tvrdnja da je ono najbolje u prozi pjesništvo, ne razlikuje se od duhovitosti kao što su »nema vina do piva« (I. Slamnig). Ne tvrdim da »intelektualno-pjesnički izvori književne proze«, ne predstavljaju velike vrijednosti u prozi, ali svesti prozu na lucidnost mišljenja ili ritamsko-imažistički kontinuum, znači nemati pojma o proznoj epistemologiji, o strukturi prozne rečenice, o praizboru episteme koja je specifično prozna i o nizu drugih kritičkih podataka o fenomenu proze, bez kojih se, naravno, mora dogoditi da se pjesništvo proglašava najvećom vrijednošću proze. Zaključujem: ne tvrdim da je bit proznog u mitsko-maštovito-katarktičko-aristotelovskom načinu, ali smatram da se ta bit ne nalazi isključivo ni u dianojičko-smisaono-ekstatično-longinovskom načinu, kako se to dade razumjeti iz teorija Popovićevog predgovora i iz prakse njegovog antologijskog izbora. Smatram da su u onim najvrednijim proznim ostvarenjima oba načina na vlas jednako prisutna, kao dijalektičko jedinstvo u idealu, dok je realna prozna praksa obojena prevladavanjem čas jednog, a čas drugog načina. Svako pretpostavljanje jednog načina drugome, kakvo je npr. evidentno učinjeno u Popovićevoj antologiji, predstavlja dokaz nerazumijevanja biti proznog.

Od navedenih Aristotelovih podjela, do Santayaninog mišljenja da je bit proznog u tome što se istina proze može reći izvan nje same, dok se istina poezije može reći samo njom samom, pa do Sartreove tvrdnje da je bit proze u pobuđivanju akcije — prostire se širok dijapazon ovlašnih zapažanja i teorijskih mišljenja o razlikama između proze i poezije, koje dakako nisu samo razlike shvaćanja književnosti nego razlike antropologija i kozmologija. Razlike leže, dakle, u izboru antropološko-kozmološke episteme, a kako je svaki izbor rješenje jedne fundamentalno etičke dileme između pristajanja uz istinu svog ljudskog bića i pristajanja uz istinu drugih, za jednog proznog pisca jest npr. barem u času stvaranja njegova prozna slika svijeta jedino moguća, jedino istinita i jedino pravedna. Što je dublja uvjerenost u pravednost svog epistemološkog praizbora, to je dakako manja mogućnost narušavanja njegove čistoće. Drugim riječima, čistoća određenog epistemološkog praizbora i s njim povezanog žanra književnosti, u našem slučaju proznog žanra, nije samo stvar estetske i logičke spoznaje, nego i moralne odluke, pa zato tvrditi da je u jednom žanru najbolje ono što pripada drugom žanru, osim ostalog govori i o nedovoljnoj moralnoj senzibilnosti u sklopu stanovite kritičke funkcije.

Jedino nedostatkom takve senzibilnosti mogu npr. objasniti uvrštavanje proze A. Goldsteina *Predanje o lutalici Joni* u ovu antologiju. Ako je posao pisca iz kaosa raspršene episteme izabrati određenu količinu i organizirati je u sustav, onda su dva bitna dijela stvaranja: izabrati i organizirati. Slijedi da treba izabrati samo ono što je neorganizirano, da bi se omogućio drugi dio stvaranja. A izbor se vrši ne samo po kriterijima subjektivnosti, nego i objektivnosti, dakle ne samo prema »osobnim i društvenim prilagodbama«[6] samog subjekta koji

[5] »Novi hrvatski pjesnici«, str. 8.
[6] *Prolegomena to the Analysis of Prose Style*, u knjizi *The Theory of the Novel*, New York 1967, str. 203.

izabire kako kaže Richard M. Ohmann, nego i prema osobnim i društvenim relacijama samih djelića episteme, među kojima biramo svoj dio. Jer postoje osobno i društveno prilagođeni, organizirani dijelovi episteme i oni neorganizirani, kojima mi svojim izborom moramo pomoći da se konstitutivno relativiraju prema drugim dijelovima episteme i prema Epistemi kao cjelini. Logično je da ćemo se pri izboru odlučiti za ove druge, jer kad bi sve episteme bile jednako vrijedne izbora, onda izbor naprosto ne bi bio moguć. Osim ostalog čime je motiviran, epistemološki izbor proizlazi i iz moralne odluke da se odaberu baš oni najneorganiziraniji, najraspršeniji, najnepovezaniji dijelovi episteme i da im se pomogne da se uobliče i organiziraju kako bi bili što bliže jednoj apsolutnoj, idealnoj Epistemi. Izabrati onaj dio episteme, koji je već organiziran i povezan i ne treba mu moralna pomoć piščevog epistemološkog izbora, znači ne biti načistu s moralnim aspektom stvaralačke funkcije ili čak svjesno žrtvovati moralnu odgovornost stvaralačke imaginacije estetskom rezultatu njenog tehničkog, automatskog procesa.

Čini mi se da se upravo to dogodilo i u stvaranju *Predanja o lutalici Joni* i u kritičkom odabiranju ovog djela za antologiju. Jer svima, koji su ikad došli u doticaj s Biblijom, mit o Joni usječen je u svijest kao poznata, koherentna, organizirana epistema »Jona — riba«. I ma koliko ga netko pokušavao reinterpretirati aktualizirajući ga, poput Goldsteina, suvremenim egzistencijalno-ontološkim perspektivama, on ne može raskinuti već jednom zasnovan odnos između Jone i ribe koji od ova dva pojma čini arhetipski dvočlan poput Noje i arke, babilonskog tornja, jerihonskih truba itd. Uzalud je Jonu dovoditi u odnose prema svim mogućim realitetima, kad ga nije moguće osloboditi odnosa prema ribi, jer bi u tom slučaju on prestao biti Jona. A odnos prema ribi uvjetuje sve ostale odnose, pa je prema tome epistema »Jona — riba« gotova organizirana epistema, koja ne treba moralnu pomoć pisca niti mu dopušta onu slobodu kreacije, koja mora biti apsolutna, a ne ograničena gotovim književno-ontološkim izgledima. Pa zar Shakespeare nije od danske legende stvorio Hamleta, a Eliot od Golden Bougha *Pustu zemlju*? Prije svega, te episteme ne mogu se usporediti s biblijskim koje pripadaju višoj kategoriji, tj. one su »episteme epistema«. S druge strane književnost u Shakespeareovo vrijeme gledala je na epistemološke izbore iz druge povijesne perspektive koja pisce nije moralno obvezivala, kao što to čini danas. Treće, parcijalni udio Golden Bougha u *Pustoj zemlji* ne može se usporediti s pretenzijama koje su vezane za biblijski mit u »Predanju o lutalici Joni« — jer je u ovoj priči mit *integralno* izabran.

Mislim da ono što je autora ove antologije ponukalo da uvrsti u svoju knjigu ovu priču, jest ono isto što ga je potaklo da iz ove antologije izostavi takve pisce kao što je npr. Fedor Vidas, a to je njegova sklonost pitanju *kakav je smisao ove priče?* i nesklonost pitanju *kako će se svršiti?* Jer dok čitamo spomenutu priču, nijednog trenutka nas ne zanimaju događaji i avanture Jone, kojima nas je autor obilno opskrbio nadograđujući na predlošku mita, smionošću onog kojem su drugi dali temelj za gradnju. Je li potrebno reći da čitatelja ni u jednom trenutku ne zanimaju ti nadograđeni događaji, nego samo to zašto je autor uzeo ovaj mit kao predložak, pa se prema tome stvarna *radnja* ove priče za svakog čitaoca s normalnim reakcijama svršava u samom početku priče pitanjem *zašto?* Uspoređujući ovaj slučaj sa zapažanjem jednog američkog kritičara da vrijeme jedne proze počinje teći od pada glavnog junaka, mogli bismo reći da vrijeme počinje teći nakon kraja ove priče, jer je cijela priča jedna jedinstvena epistema »Jona — riba«, koja je glavni junak među drugim epistemama, tako da njezin pad, odnosno njezin fizički kraj, a to znači svršetak priče — jest početak tečenja vremena za čitatelja. Drugim riječima, čitatelj jedva čeka da priča svrši i da tako dozna zašto je napisana, kako bi se u njemu mogla početi odvijati prava radnja. Ali, na žalost, a to je i razlog promašaja, ako na kraju priče i pronađe razlog zašto je napisana, ta prava radnja neće se moći u čitatelju odvijati, jer je priča već svršila pa nedostaje fizička radnja priče koja je osnova i regulativ radnje i vremena u čitatelju, tako da iz ove priče izlazimo samo s nekom manje ili više mudrom refleksijom, koju smo mogli dobiti i na mnogo bezbolnije načine.

Razlozi zbog kojih je autor ove antologije uvrstio u nju prozu *Olovni slog* Milana Mirića druge su vrste nego u slučaju izbora Goldsteinove pripovijesti, ali su posljedice slične. Na prvi pogled *Olovni slog* se očituje kao proza koja pripada sasvim suprotnom proznom načinu od onoga koji nalazimo u *Predanjima*, tj. mitskom, maštovitom, katarktičkom načinu koji nas pobuđuje više na pitanje o radnji nego na pitanje o smislu priče. Pa ipak, i autor ove proze, kao i autor one prve, robuje jednoj okamenjenoj i rekao bih, otuđenoj epistemi koju nije mogao razmrviti i apsorbirati kao sirovinu za vlastitu kreaciju. To je epistema pod nazivom »okupacija«, koja je kao tema bezbrojnih novinskih članaka i reportaža na žalost i sâma dobila nešto od »novinskosti« i tako umjesto uvijek novim i raznovrsnim intelektualnim i emocionalnim razlozima poduprtog stava osude, uzrokovala u kolektivnoj svijesti jedan jedini, mrtvi, negativni predznak, koji je još uvijek upotrebljiv u pragmatičke svrhe, ali ne i u umjetničke. To je i razlog da su npr. Vjekoslav Kaleb i Jure Kaštelan mogli ostvariti *Divotu prašine* odnosno *Tifusare* samo razbijanjem te okamenjene episteme, samo tražeći u njoj dezorganizaciju, koju bi mogli organizirati u svoje književne sustave. Sreća je njihova i ostalih pisaca koji su se bavili i bavit će se tom epistemom, što ona još nije, poput »Jone i ribe« definitivno završena što u njoj još ima prostora za stvaralačku slobodu, što nam i svojom povijesnom blizinom omogućava verifikaciju vlastitim doživljajima iz tog doba.

Na žalost, ono u čemu autor ove antologije, kad govori o toj prozi, vidi »nesentimentalno anatomski crtež života i ljudi« i »crtež koji izranja iz nekog apokaliptički claire-obscurea«[7] — meni izgleda samo kao automatsko eksponiranje jedne egzemplarne grupe znakova mrtve episteme.

»Nijema skupina ljudi i žena stajala je pred zgradom i gledala u velika zatvorena vrata. Malo dalje od njih nalazio se natkriven kamion i podrhtavao od prigušena brektanja motora. Joža je prišao nekom čovjeku i pitao zbog čega stoje. Čovjek je zurio u vrata, nije odgovarao. Tiho se primakao još jedan, držao je pod ruku ženu koja je bezglasno plakala. Brisala je lice šarenim rupčićem, ali ono je suzilo, ne samo iz očiju nego cijelom svojoj crvenom širinom i neprestano bilo mokro.«[8]

Za autora antologije je ova golota ne opisa jednog događaja nego epistemskog kataloga tog događaja — anatomski crtež, a potpuno pomanjkanje onih »hidden thoughts« (»skrivenih misli«) koji prema Oh-

[7] »Novi hrvatski prozaici«, str. 336.
[8] Ibidem, str. 304.

mannu prate očevidne izričaje i tvore stil, dakle primisli, emocionalnog naboja — za njega je nesentimentalnost. Neživost citiranog opisa iz *Olovnog sloga* nije naprosto rezultat pisanja, nego prenošenja kompletne sheme mrtve episteme bez i najmanje vlastite intervencije, jer se inače ne bi tako nepogrešivo našli u nepogrešivo određenoj relaciji emblemske sintagme mrtve episteme: »nijema skupina«, »bezglasno plakala«, »zurio u vrata«. A spoznaja da lice ne suzi samo iz očiju nego cijelim sobom, uči se na prvom satu književnosti, prva vježba, točka jedan.

Ipak, svi nesporazumi koji nastaju uvrštenjem ovakvih tekstova u antologiju nisu ništa u usporedbi sa zabunama koje izaziva ranije navedeni popis onih imena poslijeratnih hrvatskih prozaika, koji nisu ušli u ovu antologiju. Ime Fedora Vidasa pri tome naročito pada u oči. Zašto antologičar koji donosi Mirićevu prozu zbog njene hladnoće, anatomske preciznosti, objektivizma i nesentimentalnosti nije u svoju antologiju uvrstio prozu Fedora Vidasa, kojoj svi kritičari unisono pridaju upravo takve osobine i koja je kao takva i stekla glas i ugled u našoj suvremenoj književnosti — tajna je samo za neupućene, a upućeni će zaključiti da su te osobine antologičaru mile samo kod Mirića (valjda zato što ih nema), a ne mile mu se kod Vidasa (vjerojatno zato jer ih ima).

Pokušajmo izvršiti jednu malu komparativnu analizu između Mirićeve i Vidasove rečenice. Iz gore citiranog odlomka Mirićevog *Olovnog sloga* uzmimo jednu rečenicu koja je u službi čiste denotacije: »Malo dalje od njih nalazio se natkriven kamion i podrhtavao od prigušena brektanja motora.« Pokušavam pronaći u Vidasovoj prozi rečenicu adekvatnu ovoj, a to znači rečenicu, u kojoj se govori o jednoj stvari u trećem licu, koja bi predstavljala čistu informaciju. No, vrlo je teško pronaći nešto takvo, jer se gotovo u svakoj Vidasovoj rečenici upleće netko živo biće, neka osoba, koja nas automatski konotativno zahvaća, pa i onda kad služi kao vezno tkivo u informativne i denotativne svrhe. Ipak, evo jedne koja po vanjskom obliku i funkciji prilično odgovara Mirićevoj rečenici, a nalazi se u pripovijesti *Ljubičaste perunike* (iz knjige *Ponedjeljak ili utorak*, NIP, Zagreb 1961, str. 164). »Vani pred hotelom bilo je parkirano nekoliko automobila i među njima tamnoplavi 'Alfa Romeo' tipa 1961. s antenom na stražnjem dijelu.« Na prvi pogled ova je rečenica jednako tako bezlična kao i Mirićeva, ali pripada jednoj nekodificiranoj, »neslužbenoj«, javno neupotrebljavanoj epistemi novog, tek rastućeg snobovskog interesa za moderne tipove automobila, dok se Mirićeva rečenica ne može oteti iz sklopa filmski reportažne, crno-bijele shematike episteme okupacije, u kojoj se s nepogrešivom točnošću pogađa obrazac ponašanja jednog bespomoćnog očevica nepravednog, zločinačkog hapšenja nevinih ljudi. Pred pojavom nadmoćne, etički negativne sile, koja gazi humano, čovjek ostaje okamenjen i prestaje misliti, pretvarajući se još samo u životinju s osjetilima koja registriraju pojave oko sebe točnošću fotografskog aparata. To je podloga i podtekst Mirićeve rečenice i njena hladna informativnost i denotativnost rezultat su ekspresije jednog neekspresivnog stanja.

No nije li ta ekspresija, to izražavanje stanja u kojima izraza nema, postalo opće mjesto spoznaja o paraliziranosti strahom pred nehumanim ratnim, političkim, ideološkim silama, nije li to ono tipično reagiranje kakvo smo vidjeli u stotinama filmova, ratnih memoara, političkih uvodnika, reportaža, koji su svi zajedno jednu istinitu, iskustveno provjerenu ljudsku reakciju, pretvorivši je u model ponašanja, u mrtvu epistemu, istrgli umjetničkom izboru, dokazujući tako još jednom da umjetnik izabire samo ono što ga poziva da bude izabrano i da ima mnoštvo epistema koje ga ne pozivaju, jer su u srži prepoznatljive svakom oku. A svako oko je brže od umjetnikovog koje dolazi uvijek na kraju da uzme ono neprepoznatljivo, odbačeno, da bi bilo na početku prepoznavanja za druge, da bi najbrže prepoznalo ono što mu se najkasnije, najsporije, iza svih drugih pojavilo.

Pa nije li i Vidasova rečenica proizvod jedne lako prepoznatljive episteme »automobilskog snobizma« i snobizma uopće? U vrijeme kad je Vidas ovu rečenicu napisao, ova epistema je u književnosti jedva bila načeta i svježina pristupanja ovoj novoj epistemi zadržala se na neki način u ovoj rečenici, dajući joj, ako ne neku posebnu vrijednost (jer su ona kao i Mirićeva rečenica uzete kao primjeri praznih, veznih, informativnih iskaza), a ono nesumnjivo veće konotativno značenje, i to iz dva razloga: (1) zbog podrijetla iz jedne relativno nove, još neumrtvljene, nekodificirane episteme, što pokazuje autorovu mudrost da izabira samo ono što njega izabire, a ne što je već izabralo masovnu publiku, (2) zbog transinformativne unikatnosti značenja sadržaja. Premda, naime, Vidasova rečenica informira o onome što se nalazi kraj glavnog junaka (kao i Mirićeva također), ona govori o jednom predmetu koji je u tom trenutku jedini i neponovljiv u svojoj vrsti (»Alfa Romeo« među automobilima parkiranim pred hotelom). Ovu unikatnost koja je transinformativna jer strši izvan obzora informacije, tj. obavještava o sebi samo sama sobom — nećemo naći u Mirićevom kamionu, koji se kao pripadnik vrste može u slijedećoj rečenici pretvoriti samo u neki simbol, u ovom slučaju u simbol onih mnogih, zlokobnih okupatorskih kamiona što su čekali uhapšenike diljem Evrope — koji dakle obavještava o sebi svojom vrstom.

Pojednostavnjeno rečeno, Vidasova epistema predočena u njegovoj citiranoj rečenici očituje se kao literarno još neiscrpljena tj. epistemski još neorganizirana i time što i ako uzmemo njegov »Alfa Romeo« kao simbol novog automobilskog snobizma, on je ipak zadržao svoju trans-simboličku unikatnost, kao nešto što može biti samo jedan »Alfa Romeo« pred hotelom, u kontekstu koji ne bi morao imati nikakve veze s evokacijom automobilskog snobizma, u priči koja bi mogla imati sasvim drukčiji svršetak — dok je Mirićev kamion izgubio tu unikatnost i trans-simboličnu ulogu, postavši samo kamion koji nešto čeka i kao takav je apsolutno upućen na kontekst a kontekst ga određuje kao simbol okupatorskog kamiona i vuče ga prema neminovnom, banalnom kraju.

U svakom slučaju, ako zaključci ovog malog analitičkog pokušaja i nisu točni, izvedeni su u dobroj namjeri da se uvrštenje ovog ili onog pisca u antologije ne opravdava impresionističkim iskazima o »nesentimentalno anatomskom crtežu« nečijeg stila, nego rezultatima stvarnog analitičkog rada. Jer u tom slučaju interes antologičara ne bi mimoišao introvertiranog Aralicu, eksperimentatorskog Fabrija, ekstatičnog Vuletića, fanopoetičkog Peića, čak ako im prije i ne bi pomogli slični atributi kakve je Popović poput nekog odličja dijelio samo onima koje je izabrao.

Pošavši s pretpostavke ranije učinjene podjele na katarktički i ekstatički duh književnosti, sva razmatranja zašto je antologičar uvrstio npr. Goldsteina, čije prozne riječi slute nešto drugo, a nije uvrstio Peića čija prozna riječ jest odbijanje slutnje nečeg drugog, onda zašto

je uvrstio Mirića, koji je pisac u vrsti, vrste episteme, a nije uvrstio Vidasa, koji nagonski izbjegava vrstu i traži unikatnost, odabirući nagonski manje »značajne« episteme, i sitne teme, pod jednim jedinim uvjetom, da su naime te teme za njega jedne jedine — sva razmatranja, ponavljam, o principima i ponašanju Popovićevog antologijskog izbora upućuju na shvaćanje da se razmišljanja o prozi uopće, prije ili kasnije svode na ispitivanja načina stvaranja i razaranja iluzija i da je problem mimezisa fundamentalan od same ideje začinjanja do ideje gotovosti umjetničkog stvaranja. Jer i stvaranje i razaranje iluzije posljedica su mimezisa.

Ako princip *dianoie*, smisaonog, ekstatičnog, longinovskog ponašanja književnog čovjeka, shvatimo kao onaj nužni drugi, dijalektički pol antiknjiževnosti, razaranja pojma književnosti kao slike, iluzije nečega što je stvarno, što nije iluzija, onda princip *mythosa*, izmišljavačke, maštovite, katarktičke, aristotelovske književne svijesti znači neprestano pretvaranje stvarnosti u iluziju i nastojanje da ta iluzija bude što »stvarnija«, stvarnija i od same stvarnosti, tako da se u najidealnijim zrcaljenjima te svijesti pretvara u jednu drugu iluziju, koja je za razliku od prve jedan idealni concretum. No, prema tumačenju N. Fryea i onaj prvi dianojički način književnosti, koji nastoji razoriti posteriorni i drugostepeni naknadni i nadoknađivački, prilagođivački i nagodbeni karakter oponašalačke, nasljedovateljske književnosti i pretvoriti je u apriorni, prvotni, zakonodavni, neposredovani, »ex nihilo« nastajući, apsolutno slobodni, autonomni oblik i totalitet življenja, postojeći kao »biće-po-sebi-za-nas« kako to u okviru svoje fenomenološko-ontološke estetike naziva M. Dufrenne — također je mimezis. Čega?

Prema Aristotelu u Fryeovom tumačenju *dianoia* je *mimesis logou*, a *mythos* je *mimesis prakseos*, što bi pojednostanjeno značilo da je ideja ili smisao oponašanje bitnog, tipičnog mišljenja, a radnja kao proizvod mašte ili mitičke svijesti oponašanje bitnih, tipičnih ljudskih akcija.[9] U daljnjem Fryeovom izlaganju otkriva se da je *mythos* zapravo *dianoia* u pokretu, a *dianoia* — *mythos* u mirovanju. I na kraju Frye kaže nešto što je od neprocjenjive važnosti ne samo za ovaj posebni slučaj kad razmatramo pitanje vladajućih tendencija u našoj književnosti i vladajućeg ukusa u našoj kritici, koji se eto očitovao i u ovom antologijskom izboru, nego doprinosi razumijevanju ili bar baca jedno posebno svjetlo na jedan cijeli univerzum novih estetičkih, književno-teorijskih i filozofsko-umjetničkih stavova: »Svatko tko zamišlja da filozofija nije verbalno oponašanje ovog procesa (tj. procesa mišljenja, op. D. C.), nego sam taj proces, očevidno nije mnogo mislio.«[10]

Želi li se ovim ustvrditi da je oponašalački, mimetički karakter bitan ne samo za književnost nego i za filozofiju, kao najčišću snagu razaranja otuđenih oblika života i udaljenosti između bitka i bića, onda to znači dvoje: ili da čovjek ničemu ne može biti prvi pokretač i da ne može ništa pokrenuti što već nije bilo pokrenuto, te da sjena »drugotnosti«, iluzije, tj. drugorazrednosti čovjeka u svijetu sve obavija i sve uzdiže na rang jedne vrhunske nemoći pred tajnom, — ili da jedino mimezis, stavljajući čovjeka u njegovu pravu ulogu, predstavlja najveći domet njegova postojanja i opravdava njegovo pravo radostojanstvo. Ima li jačeg dokaza veličine nego graditi iluziju na račun stvarnosti, »ne« na račun »da« (»čovjek se razlikuje od životinje

[9] *Anatomy of the Criticism*, str. 82—83.
[10] Ibidem, str. 83.

po tome, što je kadar reći životu 'ne'« — Scheller), smrt na račun života — da bi se tim građenjem iluzije, tim mimezisom, sa sviješću da je čitavo naše ljudsko djelovanje samo mimezis apsolutne kreacije, pokazalo da unatoč tome što zna da ne može biti apsolutni kreator ili bog, čovjek to želi biti i da je on zato čovjek što postoji usprkos stvarnosti, a ne u skladu s njom. Jer što je mimezis, ako ne želja da se bude kao ono što jest i time da se bude nešto drugo?

No, postoji nešto što je suprotno mimezisu, postoji jedna ljudska, filozofska i književna ćud koja se od početaka mimezisa bori protiv tog načina življenja i stvaranja, udarajući često s pravom na niže oblike mimezisa, kao što su preslikavanje i zrcaljenje, a često s nepravom previđajući više oblika mimezisa, kao što su ranije izloženi *dianoia*, tj. *mimesis logou* i *mythos*, tj. *mimesis prakseos*. Taj neprijatelj mimezisa je ironija. Ona je stalni pratilac mimezisa. I nasuprot povijesti mimezisa od Aristotela, do obaranja tog pojma kod Diltheya i Crocea, od ponovnog uskrsavanja u Valéryja i Gidea (»sincérité«), do Engelsove profetske dimenzije mimezisa kao zrcaljenja neviđenog i budućeg i do Brechtovog katarktičkog, iluzionističkog naturalizma[11] — odvija se povijest ironije o kojoj su možda najznačajnije istine rekle baš one ličnosti, koje stoje na posve suprotnim ili inkompatibilnim pozicijama kao što su Georg Lukacs i George Santayana. I dok Lukacs u svojoj *Teoriji romana* govori o ironiji kao o rascjepu pjesničkog subjekta u dvije subjektivnosti koji prozirući dualizam svijeta u isti mah u uzajamnoj ovisnosti bitno tuđih elemenata vidi i oblikuje jedinstveni svijet,[12] dotle Santayana suprotstavljajući kontemplaciju vezanu za Dobro ironiji inverzno vezanoj za Zlo, vidi u ironiji pomanjkanje sposobnosti za percipiranje ideala. Ovim Lukacsevim posthegelijanskim i Santayaninim neoplatonističkim gledanjima na ironiju dodajmo Fryeovo književnoteorijsko razmatranje o razlici između *eirona* i *alazona*, zasnovano na proučavanjima Aristotelove *Etike*.

Eiron je netko koji se pretvara da je nešto manje nego što jest, dok je *alazon* netko koji se pretvara da je nešto više nego što jest. *Eiron* je onaj koji sebe grdi, *alazon* je onaj koji sebe hvali. *Eiron* je (prema Sencovom grčko-hrvatskom rječniku) pitač, *vragolan*, koji se čini nevješt, ili se uopće pretvara, a *eironeia* je *pretvaranje*, izgovaranje i to osob. a) nestašica ozbiljnosti, *zavrzivanje izlika*, pod kojom se tko otima svojoj dužnosti, kao da mu sile premašuje, b) u govorima: pretvaranje, kao da se što ne zna, ne bi li se drugi dao uloviti i tako bio ismjehivan, c) kao retorska figura: kazivanje protivnoga onomu, što se misli, d) poz. licemjerstvo, pretvaranje. *Alazon* je (prema istom rječniku) potukač, potucnja, *vjetrogonja*, *hvališa*, vjeternjak, torlak, a kao pridjev: razmetljiv, *hvastav*, lažljiv dok je *alazoneia* — razmetanje, laganje. Najpopularniji tipovi *alazona* su *miles gloriosus*, učeni čudak ili opsjednuti filozof. Primjere *milesa gloriosusa* Frey nalazi čak i u Otelu, dok je opsjednuti filozof Faust i Hamlet.[13]*Alazon* je također *senex iratus*, poput Polifema.[14] *Eiron* je spletkarski rob ili *dolosus servus* koji pomaže glavnom junaku da pobijedi,[15] zatim lik koji se povlači i vraća, to je također duh Hamletovog oca, a u svom tragičkom izdanju kao suprotnost robu spletkaru, *eiron* je vidovnjak ili prorok, koji pred-

[11] Werner Krauss: »Grundprobleme der Literaturwissenschaft«, Rowohlt 1968, str. 79—80.
[12] Ibidem, str. 73—74.
[13] Anatomy of Criticism, str. 39.
[14] Ibidem, str. 172.
[15] Ibidem, str. 173.

viđa neizbježni kraj, i to više nego glavni junak, a njegov tip je Tirezija.[16]

Ako pojam *eirona* povežemo s dianojičkim, smisaonim, ekstatičnim, longinovskim načinom u književnosti koji izaziva pitanje *kakav je smisao ove priče?* i kojim pisac u svom djelu tumači čitateljima odnos između sebe i svog društva — a pojam *alazona* povežemo s mitskim, maštovitim, katarktičkim, aristotelovskim načinom u književnosti koji izaziva pitanje *kako će se svršiti?* i zaokupljen je odnosom između junaka djela i njegova društva — u duboko sadržajnim dijalektičkim parovima *eiron-dianoia, ideja* i *alazon-mythos, radnja, mašta* koje smo tim putem dobili, otkrit ćemo mogućnost davanja takvih novih perspektiva gledanjima na suvremenu hrvatsku prozu, koje će nas u najmanju ruku osloboditi maglovitih, filozofsko-impresionističkih iskaza, što još uvijek izražavaju vladajući ukus u našoj kritici, predočen i u antologiji, koja je ovom razmatranju bila povod.

Ako skupinu *alazon-mythos,* radnja, mašta stavimo pod nazivnik mimezisa, a skupinu *eiron-dianoia,* ideja pod nazivnik *ironije,* dobit ćemo situaciju vrlo jasno i oštro sukobljenih književno konceptualnih interesa i svjetonazora, koji su okupljeni oko dva epohalna principa svijesti: stvaranja iluzija i razaranja iluzija. Najlakše je reći da je svaki pisac, svako djelo, svaki književni pravac, svaka književna škola, epoha, teorija i filozofija — jedinstvo *dianoie* i *mythosa,* ironije i mimezisa (to više što se i ironija može objasniti kao jedna vrsta mimezisa). Ali lakim tumačenjem se objašnjavaju samo lake stvari. Što onda kad dođe do onih težih i najtežih stvari i događaja, što onda kad se životna i umjetnička zbilja ipak *prelamaju,* kad mjesto hegelijanske dijalektike »i — i«, nastupi kierkegaardovska dijalektika »ili — ili«? Što onda kad budemo konačno morali odgovoriti na pitanje jesu li Petar Šegedin, Ranko Marinković, Vjekoslav Kaleb, Vladan Desnica, Mirko Božić, Slobodan Novak — stvaratelji ili razaratelji iluzija? Što onda kad se ovi i svi ostali pisci suvremene hrvatske proze jednom nađu pred kritičkim Sudom i treba izreći pravorijek?

Vladajući ukus u suvremenoj kritici sigurno će ovo pitanje smatrati neukusnim. Jer čitava praksa naše — a uostalom i ne samo naše — kritike pokazuje da cara doduše treba tjerati, ali ne i dotjerati do duvara. Mislim da je tome kriva ona epohalna ironička svijest našeg vremena koja obuhvaća i književnost i filozofiju i znanost i koja je čas *dolosus servus,* tj. rob koji spletkama pomaže istini do pobjede, a čas prorok Tirezija, koji predviđa Istini mračni svršetak. Lako je reći da je npr. u Marinkovićevom *Zagrljaju* Pjesnik — *erion,* a Žandar — *alazon,* ili da se u čitavom Šegedinovom opusu vodi krajnje nervozna, razdrta i krvava bitka između istinske potrebe za iluzijom i iluzionističkog traganja za istinom i da je ova bitka zbližila sukobljene stranke toliko da ih je spojila u svakom djeliću djela od paradigme do sintagme u jedno jedinstveno monstruozno, neprirodno biće poput kentaura. Lako je reći da se Marinkovićev rug mimezisu već pretvara u mimezis idealnog ruga i da ironija Slobodana Novaka postaje samozadovoljna poput iluzije, kao što je i lako reći da je u Marinkovićevom književnom univerzumu omjer između *eironeie* i *alazoneie,* između *dianoie* i *mythosa,* najuravnoteženiji u čitavoj našoj književnosti, jer svakim svojim djelićem — govorim o najboljim ostvarenjima — djeluje kao nedjeljiva ekstatička katarza, ironički mimezis.

[16] Ibidem, str. 216.

Sve je to lako reći, jer težina problema izranja tek onda kad treba prelomiti između jednog i drugog, iluzije i deziluzije, u jednoj graničnoj situaciji književnosti, a to znači i u graničnoj situaciji života, kad se čovjek i pisac odlučuju za jedno ili drugo. Što ako kažem da Marinković svojom deziluzionističkom, razaralačkom ironijom ipak kao konačan i neizmjenjiv rezultat daje djelo iluzije, mimezisa — najstarije i neumrle tradicije književnosti? I hoću li pogriješiti ako kažem da Šegedin svojim upornim sanjarijama, svojim iluzionističkim zanosima sve više daje mjesta sve jačim razočaranjima — koja su često razočaranja u umjetnosti, njenom opravdanju i smislu, težeći da ta razočaranja prevlada golom riječju, koja bi probila književne okvire i zabila se izravno u ljudsko srce?

Jesam li u zabludi, ako prototip marinkovićevskog načina i subjekta stvaranja povezujem u mašti s likom Narcisa, koji uživa u svom zrcalnom dvojniku, odnosno u svom djelu, istražujući s najvećom pomnjom unutrašnje odnose svojih junaka i njihovog društva, razgovarajući sa svojim djelom kao s jedinom osobom koja ga može razumjeti, izgubivši već davno iluziju o nekakvoj publici, kao i nadu da ga ona može razumjeti, zatvarajući se u solipsizam književne formule koja nije poruka, nego zrcalo? I ne izranja li, nasuprot ovom, iz šegedinske proze koja dovikuje publici, koja traži čovjeka iza riječi, koja strastveno tumači ne odnose između svojih junaka i njihova društva, nego odnose, nesporazume i sukobe pisca s njegovim društvom — ne izranja li, kažem, iz te proze poznati lik Prometeja, koji živi zato da saobraća s ljudima, a ne s bogovima, koji daje ljudima vatru, kao što ovaj pisac svojim djelom znači poruku ljudima? Pa zar i ona dobro poznata i danas sve veća razdrtost i grčevitost šegedinske proze ne znači onaj mitski kraj prometejske sudbine, pod orlom, raskljuvane jetre?

Na mnoštvo ovih retoričkih pitanja mogu odgovoriti samo još jednim retoričkim pitanjem: jesu li ova pitanja doista samo retorička? A ako jesu, da me se ne bi krivo razumjelo, upućujem čitatelje na raniju usporedbu između Narcisa i Prometeja, u kojoj prvi ne ustupa drugom u humanosti kao mimezisu istine svog bića.

HUMOR I SATIRA U HRVATSKOM POSLIJERATNOM ROMANU

Branimir Donat

Sudbina humora i satire u hrvatskoj književnosti još uvijek je neizvjesna. Dilema je utoliko veća što su smijeh i poruga i dalje ostali iskazima najdublje čovjekove slobode i tvrdokornog strančarstva. Humor je demokratičan, satira pomalo dogmatična. Neizvjesnost je utoliko veća ukoliko konstatiramo da je broj djela pisanih u toj namjeri zabrinjavajuće malen, gotovo beznačajan, a njihova umjetnička vrijednost kao i sposobnost utjecaja u stvaranju »javnog mnijenja« neuočljivi, objektivno nemjerljivi, a subjektivno nedjelatni.

Nesporazum je specifično »socijalističke« prirode, jer satiričare smatraju u socijalističkim zajednicama obećanim mesijama koji će izmijeniti stari svijet ogrezao u moralnom kalu i društvenim prljavštinama.

I tako s jedne strane široka očekivanja, a s druge običaj da se velik dio satiričko-humorističke književnosti situira u rubriku *feljton* — te kao posljedica ovih nesporazuma — nikakvi rezultati u formiranju »javnog mnijenja«. Sve su to oni elementi na koje valja računati pri svakom eventualnom pristupu satiričko-humorističkim romanima objavljenim u poslijeratnom razdoblju.

Na slaboj podlozi teško je bilo očekivati neki veći prinos. Ličnost Slavka Kolara koji se nikada nije okušao u romanu možda predstavlja svojevrstan izuzetak. Novelistički primjeri »profesionalnih« novinskih humorista i satirika nisu mogli poslužiti kao pouzdani obrasci pri pisanju ozbiljne i ambiciozne satire, a podloga koju su pružali satiričari i humoristi iz razdoblja između dva rata kao što su Krešimir Kovačić,[1] Ante Kovačević[2] i Jakša Kušan[3] ne pripadaju onoj, danas suvremenoj struji cerebralne satire i crnog humora s kojim se susrećemo na stranicama velikih književnosti.

Književni uzorak i moralni primjer što ga je i u svojim pjesmama, a napose romanima ostavio Ante Kovačić[4] kao da je zaboravljen.

Jedna od temeljnih pretpostavki humorističke i satiričke književnosti jest korespondencija s univerzalnim vrijednostima, te isticanje posljedica do kojih dolazi iščeznućem tih vrijednosti. U tom je satira mnogo više determinirana vremenom, njegovim zahtjevima i obvezama apstraktnom ali ipak prihvatljivom pojmu »duh vremena«. Utoliko je prihvatljivo pitanje: *protiv čega se treba boriti socijalistička satira?*, kao i protupitanje: *što je to zapravo socijalistička satira?*

Prvo pitanje nalazimo na stranicama gotovo svakog voluntarističkog tumačenja književnosti bez obzira potjecalo ono s Istoka ili Zapada. Satiričar mora u bezumlju svoje mržnje i u pravdoljublju svoje vizije crpsti snagu veću i snažniju od političkih i socijalnih konvencija vremena u kojem živi i koje bi vođen svim dobrim pravilima građanskog ponašanja trebao poštivati. Satiričar je in ultima linea društveni patolog koji oduševljen otkrićima komparativne socijalne anatomije secira vlastitu utrobu ili mozak.

Jezik i ambicije satire i basne gotovo su identični. Otuda njihova sklonost stilizacijama, alegoriji kao i konvencijama svih vrsti koje eliminiraju realističku doslovnost kao bitnu kategoriju umjetničkog izražavanja. I komično je sa svoje strane estetska kategorija analogna lijepom, uzvišenom, tragičnom ili junačkom. S ovom se tvrdnjom ne slažu svi teoretičari, a u njihovu ih uvjerenju podržavaju svojim djelima loši satirici i loši humoristi — a oni upravo i jesu najbrojniji.

Tako se satiričkim romanom *Trka slijepih konja*[5] Vojin Jelić bezuspješno okušao u kritici nekih pojava karakterističnih upravo za drugu dekadu naše socijalističke izgradnje pridržavajući se socijalnih općenitosti i nepouzdanih konstrukcija dnevne politike.

Već smo ranije postavili pitanje o karakteru socijalističke satire. Voluntarizam odgovora i želja je očit. Primjeri su brojni. Satira više od bilo kojeg književnog žanra izbjegava postepeno transcendiranje vidljivog i akcidentalnog, jer je u cijelosti zauzeta maskiranjem imanencija (psiholoških, socijalnih, političkih) u alegorije, personifikacije i simbole, a zatim i pomalo jalovom ambicijom da ovaj racionalni i voluntaristički destilat ponovno preobrazi u zbiljsku magmu u kojoj se bespomoćno koprca konkretan čovjek utopljen u konkretno ljudsko vrijeme.

Krećući se orbitama takvog (ne baš inventivnog) mišljenja, Vojin Jelić je konstruirao svoju romanesknu satiru u kojoj kaćiperskim jezikom, te nejasnom, nekomunikativnom i rastrganom fabulom pokušava na humorističko-satirički način kritizirati i razobličiti zloduhe vremena — korupciju, privredni kriminal, nepoštenje, obožavanje lažnih vrijednosti itd.

Satirik je gotovo uvijek mizantrop u službi humanizma. To je dobar gospodar ali loš sluga. Prisjetimo se jednog Swifta. Sve u svemu, pravi satiričar mora iz bezumlja svoje pravdoljubivosti crpsti snagu veću, snažniju i iskonskiju od političkih i društvenih konvencija vremena u kojem živi i stranke kojoj pripada — a sveg tog nedostaje hrvatskoj satiri od njezinih početaka. Iznimke su malobrojne ali časne kao Ante Starčević,[6] Ante Kovačić, Antun Gustav Matoš,[7] Slavko Kolar[8]. Dvije političke aferice oko novela Ivana Kušana[9] i Vojislava Kuzmanovića[10] samo kao da još više potvrđuju dubinu nesporazuma između

[1] Objavio je knjige humorističkih feljtona *Burgije i turpije*, 1921; *Smijeh naš svagdašnji*, 1935; *Zapisi u dokolici*, 1939; *Clochermerle u Zagrebu*, Zagreb 1960.

[2] Ante Kovačević autor je slijedećih knjiga satiračko humorističkog tona: *Narodna duša*, 1930; *Nasmijani pogledi*, 1931; *Naši ljudi*, 1932; *Od danas do sutra*, 1936.

[3] U dosta bogatom i raznolikom opusu nalazimo i dvije knjige satiričke provenijencije: *Javna zahvala*, 1937; *U procijepu*, 1954.

[4] Ante Kovačić je ostavio nekoliko izvanrednih satiričkih pjesama, dok je roman *Među žabarima* ozbiljno uzbudio malograđanske duhove Karlovca.

[5] Vojin Jelić: *Trka slijepih konja*, *Naprijed*, Zagreb 1959.

[6] Ovo se posebno odnosi na *Pisma magjarolaca*.

[7] Uz brojne članke i humoreske Antun Gustav Matoš je i u svojim pjesmama otkrivao svoj satirički i humoristički dar.

[8] Uza sav neuspjeh humorističke knjige *Nasmijane pripovijesti*, 1917 Kolar se razvio u najboljeg hrvatskog humoristu između dva rata.

[9] *Moj prijatelj Pet* objavljena u »Kolu«.

[10] *Davoni* objavljena u *Kolu*.

piščeve volje za moć i političke moći. Ostala djela nisu izazvala čak ni takve polemike, ona su propedeutički bila posve nezanimljiva čak i politici.

U *Trci slijepih konja* uočavamo slijedeće sižejno-fabulističke tijekove: osnivanje poduzeća DULKA i otvaranje natječaja za filmski scenarij, sentimentalnu ljubav Epka i Enke, mutnu političku prošlost gotovo svih aktera, stalno prisutnu želju da se svako od njih domogne novca po bilo koju cijenu koji je u ratu opljačkao neki njemački časnik, uplitanje jednog krivotvoritelja dolara u igru oko filmskog projekta, ljubavne intrige i konačnog raspleta u duhu romana Iljfa i Petrova, i to posredstvom formule o socijalističkom *deux ex machina* koji se pojavljuje u liku policije, Vojin Jelić je pleo i zapleo svoju satiru u prilično trivijalne trice i kučine feljtona.

Slažemo se s tvrdnjom da su komika, a napose satira tendenciozni. Međutim, spisateljski konformizam, uvjetovan željom da se pošto-poto djeluje andragoški, da se »nepoštedno« šibaju trenutno aktualne mane, da se pokorno služi nečemu čiji zahtjevi u biti nisu ničim jasno određeni, doveli su do brojnih spisateljskih nesporazuma. Ne samo da su izostala snažna umjetnička djela, nego je i satirička, kao i komička riječ dezavuirana, iznevjerena.

Satirička tendencija, dakle, sadržana je u želji da se raskrinkaju mane vremena. Humor je pak samo sredstvo da se takva analiza što bliže približi paradoksu i apsurdu. Pri tome komička riječ nema kompozicionu ulogu, ona se isključivo nalazi u sferi iracionalne jezičke ekspresije. U slučaju Jelićeva romana susrećemo se s nekoliko takvih *fraza identifikatora*. Navodimo one najčešće korištene: *miša ti njegova* koju stalno ponavlja Epko Mrek inače nadobudni pisac, bezveznjak i plagijator. Sojko Grmoč daje eufemijski oblik jedne vrlo česte kletve: »poljubio sliku svoju . . .«.

Metaforika je ekonomija stilistike no samo u slučaju ukoliko metafora korespondira sa stanovitim »krugom svijesti«, ukoliko je u nekavom odnosu s govornom zbiljom podneblja koje izražava. U svojoj analitičnosti satira se poziva i na sintetičke tvrdnje koje predočuje u formi zaključaka do kojih je došla smjelim uspoređivanjem jednog događaja, pojave, predmeta ili ličnosti s analognim pojavama iz drugih sredina. To je put prema metafori koja bi u slučaju *Trke slijepih konja* trebala biti iskazom neautentičnog svijeta, svijeta u kojem se posredstvom ostapbenderovskih makinacija treba doći do osobne koristi. Jedna doista periferna tema u takvoj obradi gubi bilo kakvu mogućnost postizavanja umjetničke uvjerljivosti i društvene djelotvornosti.

Roman *Teleći odresci*[11] Stjepana Mihalića u stanovitoj mjeri asocira roman *Među žabarima* Ante Kovačića. No, u ovom slučaju satira nije tako neposredna, ona je na stanovit način evokativna, a to je podvučeno i samom tehnikom kazivanja (radi se zapravo o polemici između samog pisca i stanovite gospođe Dane). Iz te polemike, tog tihog, no ipak polemičkog sukoba izrasta predodžba o Zimku, središnjem licu romana i prilikama u Karlovcu prvih desetljeća ovog stoljeća. Sentimentalni odgoj Zimka u panorami malograđanskog živovanja poprima dimenzije satire malograđanskog života u kojem vrijednosti nestaju pod naslagama različitih trivijalnosti.

[11] Roman *Teleći odresci* dobio je prvu nagradu na natječaju »Narodne prosvjete« 1956.

»Razmišljajući o Zimku i njegovu životu, osjetio sam da nije glavno Zimko, već vrijeme u kom je dorastao do nesvakidašnje iznimke. Premda je iznimku doigrao bez mane, zbilja bio nešto svoje, rijetkost, zanimljivost, simpatična atrakcija, tvrdim da su i to posljedice prilika, vrtoglavnih promjena u našem društvu, a da je tako, dokaz mi je njegova smrt. Neka oprosti gospođa Dana, no to što se godinama brblja o Zimku a on je znao sve što se brblja, nije nego neozbiljno obožavanje osobenjaštva, kakvo se javlja ne samo kod nas, po ulicama i gradićima u provinciji. Ipak, da umirim gospođu Danu, rado ću priznati da je čitav globus, još uvijek, takva provincija. Sluškinji zakona propisa dogme, provinciji je radi promahe potreban heroj, drska ličnost, drugačiji od drugih, netko tko će smjeti što ona ne može, pa kada naleti na prikladna pojedinca, pribraja mu svoje uškopljene želje, svoju osakaćenu žudnju za bunom proti svemu što se zove zapt. Mada zna da je njezin delija, plemić po duhu, neprijatelj većine, pogledava s visoka, smatra nižom, ona uživa u njegovim podvizima, plješće ma kakvom budalastom hiru, rado oprašta svaki ispad, praštajući zapravo sebi, onom svom nekad boljem dijelu kog su vlastodršci i slični mudraci, mijeseći ga hiljadama godina povijesti pretvorili u bespomoćni prišupak. Tako je Zimko, prezrevši prezrene, koračao upravo tamo gdje su htjeli prezreni. Ostao je njihov omiljeni vitez, »drugačiji od drugih«, »nikom sličan«, kao takav godinama zabavljao gomilu, istu koju je »pogledavao s visoka«, a pri tom vjerovao (možda vjerovao!) da zbilja živi svoj život, da slobodno i bez ustupaka doživljuje svoje ja. Od onog proljetnog popodneva u polju, hiljadu devetsto i petnaeste godine, kad je prvi put spomenuo Petronija Arbitra, do onog sutona, gdje je, sâm, pokraj hrpe telećih odrezaka, priređenih da ih prži na svoj način, iskapio onu nesretnu čašu, zauvijek zaspao s knjigom u ruci, kao što je pred stoljeća zaspao i Petronije prerezavši žile uz pratnju glazbe, sve što se zbilo i zbivalo sa Zimkom bilo je plaćanje danka avanturi, hiru da bi bio među ljudima gospodin, i kad je to napokon morao priznati, otvorivši oči u provali panike, nije mu preostalo no da zgrabi roman o Ujaku Benjaminu, svom drugom odabranom uzoru, i tako, listajući Benjaminove burgije, još jednom, ali zadnji puta, nahrani nezasitne gledaoce najnovijim uštipkom. Eto tu, u tom je Zimko, koji mi je vratio izgubljena vremena, prisilio me da uđem u galeriju znanaca, živih i mrtvih, dobrih i loših, običnih, pametnih i glupavih.«[12]

Ovom elegijskom tonu nema ni traga u dva slijedeća romana koje povezuje zajednička gorka sudbina. Naime ni roman *U utrobi Zagrebačke gore*[13] Vjekoslava Majera, kao ni roman *Propast svijeta*[14] Ante Neimarevića nisu objelodanjeni u vrijeme kada su napisani. Stjecajem različitih okolnosti objavljeni su unutar posve drugačijih književnih konstelacija od onih u kojima su nastajali i upravo zato uza neke vanjske sličnosti povezuje ih stanovita naivna i pomalo šarmantna staromodnost.

Zanimljivo je pripomenuti da oba romana svojom tendencijom pripadaju krugu satiričko-humorističkih romana, a da slučajnost bude još veća, oba su zamišljeni kao parodije i persiflaže mitomanskog duha književnosti *science fictiona*. No bitno ih povezuje stanovit infantilizam percepcije i naivnost zaključaka, te prozirna tendencioznost.

Majer je apologet mira, smirenja, idile. U nemogućnosti da u kontekstu socijalne zbilje ostvari ove svoje, u biti rusoovske ideale, njegov junak ulazi u podzemlje, zapravo utrobu Zagrebačke gore da bi mu se sve nedaće onog svijeta gore odjednom pokazale u svom svojem besmislu. Iz ovog se kontrasta rađa satirička pouka. No, u ovom djelu Majer nije dosegao vrhunce svoje naivne imaginacije realizirane do savršenstva u romanima *Pepić u vremenu i prostoru*,[15] *Život puža*,[16] *Dnevnik Očenašeka*[17] ili u noveli *Dnevnik malog Perice*[18].

[12] ibid. str. 200—201.
[13] Roman *U utrobi Zagrebačke gore* objavio je Vjekoslav Majer u vlastitoj nakladi 1956 god.
[14] Djelo je objelodanio piščev sin 1969. god.
[15] *Pepić u vremenu i prostoru* I. 1935. II 1938.
[16] *Život puža*, 1938.
[17] *Dnevnik Očenašeka*, 1938.
[18] *Dnevnik malog Perice*, 1942.

U matici ove feljtonističke tradicije nalazi se i roman *Propast svijeta* Ante Neimarevića, pisca kome je *Matica hrvatska* još 1937. godine tiskala humoristički roman *1914,*[19] djelo s problematikom iz ratnih dana. Opisujući atmosferu u uredništvima zagrebačkih novinskih dnevnika, a posebno zadržavajući se na licima iz *Obzora,* Neimarević crta apsurdne situacije nastale oko jedne invazije iz svemira na našu planetu. Autor u roman unosi mnoge satiričke invektive jezikom tadašnjeg feljtonskog humora od kojih su neke svojom problematikom aktualne još i danas:

»Dragi moj gospodine, — odvrati mu akademik — Akademija je senat nekoga naroda!

— Vjerujem, vjerujem, dragi akademiče, da je ona senat, a pogotovu ova naša, koja je kao i rimski senat, nema iza sebe naroda!

— Da nema naroda? Tko vam je to rekao?

— Pa sav hrvatski narod, makar koliko bio jugoslavenski!

— Vi ste dakle protivnik »Jugoslavenske akademije«?

— Nisam ja, nego ona sama, koja se u Hrvatskoj zove jugoslavenskom, dok se njezine sestre zovu srpska i slovenska!

— A misao, moj gospodine, a Strossmayer?

— Imali smo mi Hrvati tih jugoslavenskih ideja i za izvoženje, pa kud smo ih izvezli?

— Okanite se, gospodo, učenoga razgovora! — upetlja se Varaždinac.

— Dajmo mir Akademiji! — ugura se Glavrdan.

— To znači, da je Ona penzionirana! — zatalasa se glas sv. Jeronima.«

Ili:

»Draga gospodo! — jedva jednom dođe do riječi domaćin — nemojte se razdvajati!

— Nismo mi dva naroda, kao Srbi i Hrvati — našali se Glavrdan.

— To nije istina! — skoči akademik na kljakave noge. Mi smo jedan narod!

— Jedan narod? A ja sam mislio, da ni mi Hrvati nismo jedan te isti narod!

— Pa da i nismo — jedan smo narod sa Srbima!

— Ali dok mi sami nismo jedno, ne možemo biti jedno s drugim!

— To je atentat na ideju, na jezik, na državu, na prošlost, pa i na budućnost našega zajedničkog naroda!

— Manite se vi ideje, dragi besmrtnjače! Ideja je drugo, a život je drugo. Ideja je jedan narod, a život su dva naroda. Uostalom, šta bi to vama škodilo, kad bismo bili dva naroda? Valjda su dva više nego što je jedan!...«[20]

U konstituiranju ovog humora komička riječ, a to znači i igra riječima, alogizam, komizam figura igraju dosta važnu ulogu, ali sve to ostaje posve nedovoljno da se preobrazi u samorodnu viziju zbilje.

Na nizu dosjetaka i želji da stvori smiješnog junaka Joža Horvat piše djelo s izrazitom humorističkom tendencijom i partizanskom problematikom.

Kao da je postalo obvezom: svaki rat mora dobiti svog Švejka, a svaka književnost čezne sa svojim Hašekom. Poslije *Doživljaja Nikoletine Bursaća*[21] Branka Ćopića osjetila se politička konjunktura na polju smijeha iz narodnooslobodilačkog rata. Ova političko-propagandistička potreba počela se ispunjavati u poslijeratnoj hrvatskoj knji-

[19] *U panorami hrvatske književnosti XX stoljeća* (str. 369) Miroslav Vaupotić piše: »... a humoristički roman Ante Neimarevića ostao je nezapažen od kritike, iako ima nekoliko efektno pogođenih atmosfera iz prvih dana rata u bosanskoj varošici Travniku...«

[20] Ante Neimarević: *Propast svijeta,* Zagreb 1969. str. 47—48.

[21] Branko Ćopić: *Doživljaji Nikoletine Bursaća,* 1955.

ževnosti relativno kasno. Zadatak da se poslije neuspjelih pokušaja pisanja ratnih romana započne pisati ambicioznija humoristička proza na temu minulog rata prihvatio je Joža Horvat, pribrojivši svojim propagandno-aktivističkim humoreskama i satirama jedan roman, naime svoju humorističku hagiografiju *Mačak pod šljemom.*[22]

Partizanija po šumama Kalnika, brežuljcima zelenog Hrvatskog zagorja, evociranje svih slavnih i neslavnih podviga partizanskog desetara Ilije Kapare, zvanog Mačak, kratki humoristički ekskurzi u političku zbilju tih godina, pomalo mitomansko prisjećanje na junaštva i ratne nedaće — sve su to komponente na kojima je konstruirao svoju romanesknu fabulu Joža Horvat.

Jasno, pisac uvijek teži ući jednom zauvijek u književnost, on želi stvoriti lik koji će se pretvoriti u mit, a ako se osim toga radi o nasušnoj potrebi da se na stanovit način u prikaz narodnooslobodilačke borbe unesu nove komponente — onda je ta mitološka komponenta od presudne važnosti. Iako po svom sadržaju *Mačak pod šljemom* ne pripada u eminentno edukativno-političku književnost — njegova je funkcija na kraju ipak odgojna. U sklopu ratnih okrutnosti, u kolopletu najnemogućijih mogućnosti Joža Horvat pronalazi vedar lik okrunjen optimizmom i ludom srećom pa ga pušta na bazanje kroz kreševa i bitke uopće i ne sumnjajući u eventualnu nemogućnost da junak poslije svih nedaća i zgoda sačuva živu glavu i da svojim primjerom ulijeva kap optimizma u sjećanje na teške dane.

Međutim, ono što je pošlo za rukom Hašeku — a to je poniranje u crnu zbilju sa stoičkim smiješkom ironičara na licu, evidentno nije uspjelo ni Branku Ćopiću, a niti našem Joži Horvatu jer naš se partizanski Mačak jednako kao i Nikoletina Bursać nije oslobodio sveg onog što ga je kao posljedica jednog ipak crno-bijelog gledanja na zbilju, na povijesne činjenice i ljudske značajeve odvlačilo s područja kritičkog i samokritičkog, ironičkog i samoironičkog opisivanja i izdvajanja bitnog. Ukratko, nije izašao iz kolotečine trivijalnog.

Poteškoće koje su na kraju krajeva urodile stanovitim neuspjehom možda se kriju u postojanju velikog, snažnog i gotovo nezaobilaznog češkog uzorka koji se trebao ponovo inkarnirati u likovima Nikoletine Bursaća ili Ilije Kapare a koji dokazuje kako nisu sva djeca boga Marsa podjednako jezovito ozbiljna, nego da postoje i časne iznimke koje potvrđuju pretpostavku kako svako ozbiljno lice negdje nailazi na svoje smiješno naličje.

Teoretski gledano sve je doista tako, no kada se osvrnemo na primjere iz bliske nam prakse — onda je situacija ponešto drugačija. Upravo zato teško mi je naprečac odrediti u čemu se krije smiješnost ovih naših partizanskih potepuha i šereta, koji stjecajem okolnosti bazaju ne baš širokim puteljcima humorističke književnosti hrvatske i srpske. Sklon sam se pridružiti dosta velikom broju autoritativnih skeptika i priznati da se radi o likovima koji jedva da i jesu kadri drugog nasmijati. Naime, oni su prije smiješni sami no što uspijevaju nasmijavati druge. Ali poučeni ratnim iskustvom da kada nema prave kave nečemu služi i cikorija, možemo dakle poučeni ratnom nestašicom smijati se Horvatovu i Ćopićevu humoru maštajući pri tom, jasno, o Hašekovu dobru predratnu smijehu.

Pomireni zahtjevima tržišta koje stanovitu robu zahtijeva, poučeni iskustvom da ništa nije nezamjenjivo, dakle vođeni logikom koju moraju prihvatiti i književni kritičari i *Mačak pod šljemom* i *Trka slije-*

[22] Joža Horvat: *Mačak pod šljemom,* Zagreb 1962.

pih konja i *Propast svijeta* moraju ući u fond suvremene hrvatske knji-
ževnosti, a napose u njezin odjeljak koji pomni urudžbenjaci moraju
svrstati u rubriku *humoristički* i *satirički roman*, te kao takvi obvezuju
na pažnju.

Nije partizanski desetar Ilija Kapara nesimpatičan lik — nesim-
patična je brzopletost piščeva koja se zadovoljava da umjesto da obuhvati
cijela čovjeka trguje njegovom, ne baš previše, vrijednom kožom. Tako
na stranicama *Mačka pod šljemom* otkrivamo kanoniziran jedan oblik
tretiranja NOB-e u Hrvatskoj koji je na kraju doveo do inferiornosti
jednog cijelog naraštaja naših ljudi pa i samih hrvatskih pisaca koji
su povjerovali da borba koja nije uspjela stvoriti vlastitu legendu i
mit nije vrijedna svojih krvavih žrtava. U procjepu između pretpo-
stavki na kojima su napisani *Doživljaji Nikoletine Bursaća* Branka Ćo-
pića i *Daleko je sunce*[23] jednog Dobrice Ćosića, te npr. *Poniženih ulica*[24]
Vjekoslava Kaleba (u drugoj nešto smjelijoj i literarno vrednijoj ver-
ziji radi se o romanu *Poniženi grad*[25]) i našeg *Mačka pod šljemom* neki
hrvatski pisci, nesvjesni posljedica, pomno su njegovali kult inferior-
nosti, sumnjivih moralnih dilema, intelektualistički konstruiranih sum-
nji i dvoumljenja koje su uza svu svoju dobronamjernost na kraju
krajeva štetovale rađanju političke i nacionalne samosvijesti, dovodeći
istodobno u pitanje realističko i povijesno razumijevanje političke, idej-
ne i socijalne podloge narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj.

Vrijeme je da se započne s istraživanjem samih korijena ovoj, u
svakom slučaju vrlo važnoj i po posljedicama značajnoj pojavi koja je
negativno kondicionirala ne samo rast poslijeratne hrvatske književ-
nosti, jer nije samo onemogućavala kritičko pisanje o takvim pojavama,
nego je u krajnjoj konzekvenci i blokirala kreiranje slobodne i kritičke
političke svijesti među političarima i negirala mogućnost utjecaja na
oblikovanje javnog mnijenja.

Svedemo li problematiku modernog romana na probleme njegove
fabule nužno degradiramo jedan život, jednu epohu ili možda samo
jednu ličnost na jednu jedinu anegdotu potkrepljenu s mnogo drugih
malih pričica koje potvrđuju njezinu temeljnu intenciju. Međutim, već
sama fabula, gotovo jednako kao i anegdota sadrži nešto bitno, nešto
dominantno, nešto karakteristično — prototipsko. Gledamo li iz tog
aspekta onda je Ilija Kapara, taj Horvatov mačak pod šljemom oličenje
neherojskog junaka, inkarnacija tzv. malog čovjeka koji stjecajem ra-
zličitih okolnosti (a to znači gotovo uvijek protiv svoje volje) vučen
raznim razlozima, biva ono što idealizam od književnosti uvijek zahti-
jeva. Njegova bezazlenost duhovne prirode nalazi potkrepu u njegovoj
tjelesnoj čednosti (»Nije riječ o frontu, jer tamo je bilo koječega što
komandant ne zna i bolje da ne zna. Ali u pozadini...! Da, to i jest
najtužnije, tu u pozadini, među svijetom, među tolikim ženama, Kapa-
ra je bio i ostao pošten! — Dvije sam godine u vojsci i ni jednom...
Ni jednom! Da sam barem prespavao s nekom, pa makar samo legao i
prespavao pored nje. Ta da sam barem našao koju, pa makar joj muž
bio i domobran, pa makar i to, ali... ništa!«[26]). Etika je to malog čo-
vjeka, onog malog čovjeka na kojem uz neznatno ulaganje, svaka malo-
građanska književnost želi zaraditi veliki kapital.

I tako taj naš, zapravo Horvatov smiješni junak ratuje posve pri-
rodno na partizanskoj strani, jede gorki partizanski kruh i ovjenčava

[23] Dobrica Ćosić: *Daleko je sunce*, 1951.
[24] Vjekoslav Kaleb: *Poniženе ulice*, 1950.
[25] Vjekoslav Kaleb: *Poniženi grad*, 1969.
[26] Joža Horvat: *Mačak pod šljemom*, HGZ—Zora, Zagreb 1968, str. 146.

se čemernom slavom. On prolazi kroz sva ta kreševa i bitke noseći na glavi legionarski šljem, a u srcu nešto malo lukavosti i mnogo prostodušnosti. Vojnik sa šljemom na glavi nije ništa neobično, ali znajući da partizani u ratu nisu nosili šljemove — i ta činjenica postaje sitan zalog nužne komičnosti. Kao slijedeći zalog komičkog nesporazuma navedimo ime našeg Mačka. Zove se lijepo Ilija Kapara i uprkos svim pravilima naših patronima on je Hrvat, Bošnjak. Dakle, Joža Horvat je i ovdje čitaoca želio ugodno iznenaditi, jer roman je pisan u vrijeme kada nije bilo za očekivati da junak partizanskog romana može u književnost dospjeti s ovih zagorskih i kalničkih brežuljaka — svoj kompromis usredotočio je samo na ime. Ovdje humoristička intencija Horvatova graniči s herezom. Pa ipak dobar humorist kakav je po mišljenju nekih i Joža Horvat nije se mogao zadovoljiti samo s ovim skromnim kontingentom smiješnosti, on je želio otići dalje i sve mi se danas više čini da uprkos svojoj plemenitoj želji u mnogo dublji humor i satiru nije na žalost ogrezao.

Nije sva krivica na njemu, ni na Iliji Kapari, nešto razloga valja potražiti i u funkcionalnosti strukture koju je svjesno ili nesvjesno preuzeo iz bogatog registra i nasljeđa humorističke i satiričke književnosti. Izbor je bogat po vrijednostima ali ne i brojnošću oblika i struktura koje pruža. Najsigurnije i najpriručnije je bilo preuzeti shemu pikarskog romana. Ta ona s jedne strane jamči neobične zgode i likove, a s druge jednostavnost i preglednost u razvijanju priče. Odlučivši se za takvu shemu, prirodno je i prigodno Joža Horvat svom partizanskom pikaru Iliji Kapari predodredio i pikarsku sudbinu, a to znači mnogo zgoda i batina, a malo kruha i spokoja. Ovaj bosanski šeret koga je ratni vihor donio u zelene gorice Zagorja i šume Kalnika junak je partizanskog vojevanja i partizanskog potucanja koje pisac pokušava zasladiti s malo smijeha.

U stilu kratkih natuknica karakterističnih za pikarski roman, *Mačak pod šljemom* na početku svakog od svojih osamnaest poglavlja donosi kratki humoristički sažetak, popraćen s nekoliko paradoksa i tako ovlaš markira zbivanja u poglavlju koje slijedi. Radnja, smisao i humoristički pouk svake pojedine epizode biva tako unaprijed poznat. Pretpostavka da razrada ideje dovodi i do kreativnog proniknuća unutrašnje bitnosti svih zbivanja, na žalost tek je u ponekim fragmentima ostvarena što jedva dostaje biti razlogom da ova knjiga još živi na samom rubu permanentne smrti i zaborava čiji razlozi se kriju u namjeri poniznog službovanja aktualnosti pošto-poto — što je neprijeporno svjedočanstvo o piščevoj želji da bude u korak s političkim konceptom vremena u kojem je pisao, neobavezan svojoj osobnoj kritičkoj svijesti i istinskoj povijesnoj dijalektici.

Poslije svega toga melem smijeha biva posve nebitan, gotovo bismo kazali neprimjetan, osim ako ga shvatimo kao zadovoljenje prirodne potrebe da se pokaže da postoji i suvremen humoristički roman u tužnoj našoj hrvatskoj književnosti.

Sve su to elementi na kojima Joža Horvat razvija i gradi svoju priču o šaljivom partizanskom junaku koji uza svu svoju osobnu skromnost i nenametljivost zauzima neprijateljska uporišta, otkrivajući se kroz pothvate u kojima se kobne pogreške preobrazuju u sretne nepredviđene okolnosti, a kao sreća javlja se mogućnost da iz svih sukoba izvlači živu glavu. Kao čimbenik smiješnog javlja se i način na koji sanja naš junak optimističke snove, ili okolnost kojom dovodi u partizane kompletnu protuzrakoplovnu bateriju — sve je to za pisca

vrlo vjerojatno bitno, ali za naše shvaćanje funkcije suvremene hrvatske književnosti od sekundarnog je značenja. Ukratko, Ilija Kapara Luta poput nekog našeg hrvatskog — zapravo bošnjačko-zagorskog Lazarilla Tormessa provlačeći se kroz bitke i bježanije partizanske praćen tragikomičnom ali ipak dovoljno sretnom kometom i izvlači se iz svih tih škripaca neozlijeđen, čitav. Uz pomoć sitnih dosjetki i idejno vrlo nevješto improvizirane ratne priče, Joža Horvat nije *Mačkom pod Šljemom* stvorio pravog književnog junaka, a niti je u hrvatski roman unio sol smijeha i kiselinu satire, što ne znači da oni strpljiviji i manje izbirljivi neće naići na nešto što će ih zadovoljiti na stranicama ove proze.

Svi ovi primjeri rječito govore da od književnosti treba malo tražiti kako bi ona mogla mnogo dati.

Pretpostavljamo da ambicije kako satiričkog tako i humorističkog romana i nisu bile posebno velike, ali rezultati su ipak zabrinjavajuće mali. Ne preostaje ništa drugo no pravu satiru i istinski humor tražiti kristalizirane u fragmentima djela pisanih iz potrebe da se nađe smisao ljudskoj sudbini i razlozi opiranju besmisla, a smijeh i ironija samo su slučajne etape na tom putu. Dakle, smijeh i porug kriju se u katakombama bojeći se da neće morati od nekog i u ime nečeg preuzeti zadatak ispravljanja nečijih mana ili pak razveseljavanje širokih narodnih slojeva.

Upravo zato i dalje kao otvoreno pitanje stoji nedoumica nisu li i humor i satira oblici društvenosti koja biva čovjeku sve nedostižnija?*

* Ovaj tekst je napisan prije objavljivanja zanimljivog romana humorističke i satiričke provenijencije Ivana Kušana. Njegov *Toranj* prva je vertikala u ovoj Panoniji.

DVAPUT CENZURIRAN ROMAN NOVAKA SIMIĆA

(VOČNJAK, 1938; BRKIĆI IZ BARA, 1948; VOČNJAK, 1965)

Stanko Korać

I

Triput objavljen pod dva naslova i dvaput cenzuriran (1938) i (1948), roman Novaka Simića tek u trećem izdanju ima svoj konačan oblik.

Kakva je to knjiga, pokušat ćemo da kažemo!

Sokratu rekoše da kvari omladinu i da bi sebe uvjerili da su u pravu, osudiše ga na smrt. Mirno se prepustio sudbini i popio otrov od kukute. Sva mudrost njegove riječi kao da je time mogla postati bezopasna, jer to je bio mudrac koji je govorio. A govor njegov bijaše istina koja se rado slušala. Ali taj je govor značio i gledanje oko sebe i u sebe. On je čovjeka branio od praznine i od nemara. Ta briga da se ne potone u prazninu i da se znanje o sebi i stvarima poštuje kao potreba i sloboda dovela je ovoga mudraca u sukob s drugima koji su mislili da u tome što Sokrat radi ima štete i propasti za državu i njene podanike. Zato ga je trebalo zaustaviti kako se njegova riječ ne bi čula, ali njegova je riječ u njegovu umu, ne kod izdavača, ne u knjizi. Treba dakle zaustaviti um. I rekoše Anit i Melet da bi najbolje bilo kad bi Sokrat umro. I Sokrat umrije bez protesta!

S pojavom štamparstva i umnožavanja knjiga kontrola je bila jednostavnija: knjiga se zabrani ili se skraćuje. Nalazimo da sve nije »dobro« i zato ćemo izbaciti to što bi moglo kvariti drugoga. Cenzura zna što hoće i to provodi. Svijet se navikao na cenzuru, a pisci na obazrivost. Tu nema izbora, olakšavajućih okolnosti, propusta, postoji jasan zahtjev. Takozvani zajednički interesi koje predstavlja država, vlast, službena ideologija, stavljaju se iznad stava, ideologije, gledišta jedne knjige.

Knjiga može u cjelini svojoj da nosi neko novo gledište, a može da ga nosi samo u nekim dijelovima ili poglavljima. To naravno vrijedi u prvom redu za roman kao najšire zasnovanu književnu formu. I baš zato što je to takva forma logično je da ćemo nalaziti velik raspon duhovnih interesa i pisac će u ekstenzivnoj slici svijeta uočavati suprotne težnje koje će izražavati u svom djelu. To ne znači da djelo nema svoje osnovne linije, ili osnovne slike, koja se postiže kompozicijom i rasporedom detalja. Unutar jednog ustaljenog i zatvorenog svijeta mogu se pojaviti težnje sasvim suprotne tome svijetu. U građansku zatvorenost i besperspektivnost, kakva se nametala evropskom romanu poslije Flauberta, prodiru elementi vjere da se svijet može

mijenjati i da je moguće kretanje prema nekom cilju. To kretanje tiče se društvenih struktura. Unutar vladajuće društvene strukture nalazimo samosvijest koja negira tu strukturu i bori se za novu kojoj zna ime i oblik. Marksisti kažu da svaka vladajuća društvena struktura ima i svoju negaciju, kao što je to i Hegel istakao, da ovo što jest nosi u sebi ono što ga negira. Istinu možemo naći tek onda kad shvatimo proces u kome svaka stvar postoji, kako to tumači Hegel u *Fenomenologiji duha.*

Stvarnost građanskog društva u Jugoslaviji između dva svjetska rata nije bila viđena samo u jednoj koherentnoj slici, kako to pokazuje nekoliko romana među kojima treba spomenuti, kao istaknutije, *Na rubu pameti* Mirolava Krleže i *Voćnjak* Novaka Simića. Građanski je svijet živio prema svojim zakonima, običajima, moralnom, intelektualnom i estetskom shvaćanju koje doseže razinu što je postavljena granicama građanskih mogućnosti. Preko tih granica građanska misao nije prelazila. Njen nivo pokušali su da prijeđu pisci i intelektualci koji se nisu dali zatvoriti u granice građanskih mogućnosti tražeći izvan njih odgovore na neka važna pitanja što su ih oni osjećali i uočavali izvan utvrđenih i priznatih istina. To su bili pokušaji da se u krug etičkog, intelektualnog i estetskog rasuđivanja o svijetu uvedu nove kategorije i nove snage. Za nešto što postoji oni su tražili priznanje i duhovni prostor. Jedna društvena, filozofska i politička misao razvijala se izvan građanskog mišljenja i bila mu je direktno suprotna. Ona je bila prisutna naročito u publicistici i u političkoj praksi revolucionarnog pokreta što se razvijao izvan građanskog horizonta. Ta politička i društvena prisutnost revolucionarnog pokreta koji je postavljao radničko i seljačko pitanje kao krupan historijski problem, morala je imati svoj izraz i u književnosti kao budnoj svijesti i savjesti svake historijske epohe. Književnost je često priznavala više nego što je mogla priznati politika, dominirajuća ideologija, religija, pa čak i sustavna filozofija. Ona obično kaže i ono što se ne može pojmovno odrediti ili definirati. Njena je moć u tome što nagovješćuje, sugerira, predviđa. Ona ne može uvijek dati oblik, ali može dati nijansu, fragment, trenutak, iskru što svijetli u velikom tamnom prostoru. Njene se mogućnosti dotiču čulnih senzacija i metafizičke natčulnosti i zato može da naš pogled vodi prema nekom predmetu za koji su političke i pojmovno-intelektualističke spoznaje slijepe.

I Krleža i Novak Simić u spomenutim romanima otvaraju po jedno poglavlje u kome treba da odjekne nova društvena i politička misao. Obojica se bave pretežno ljudskim pitanjem u onotološkom vidu i to je ono što je za njih važno, a što je važno i za čitaoca. Mi samo prisustvujemo ubacivanju u osnovnu ontološku sliku novih političkih i intelektualnih sadržaja. To ne znači da se to uvijek postiže umjetnički efektno. Može se čak kazati da je to ispod razine na kojoj je izgrađena cjelina romana i njegova osnovna slika. Ali i Krleža i Novak Simić dovode svoje junake u takav odnos prema tome novom da i oni unutar toga novog traže odgovor na svoje ontološko pitanje. A to je baš od osobite važnosti za shvaćanje odnosa između pojedinačne svijesti i pokreta ili ideologije. Krležin anonimni junak i u verbalnom dodiru s novom ideologijom osjeća se prognanim i otuđenim, a jedan junak Novaka Simića stavlja svoje pitanje iznad kolektivnog pitanja, premda pristupa kolektivnoj akciji. Težnja što se pokazivala da individualno potone u kolektivnom, da se pojedinačno izgubi u općem, da se građanska samosvijest zamijeni socijalističkom sviješću o apsolutnim pravima kolektivnog tijela koje ne može davati ustupke individualnoj egzistenciji, bila se razmahala u jednom svom aspektu, u rješavanju čovjekova pitanja kao političkog i socijalnog problema. Ali ono drugo pitanje što je zadiralo u samu srž egzistencije ova političko-socijalna perspektiva nije mogla dotaći, niti ga je mogla pravo uočiti. Razaranje individualnog postalo je inače tema dana u suvremenom svijetu iako se uporedo s tim poboljšava njegov socijalni položaj i mogao bi se čak na zadovoljavajući način riješiti tako što će mu se dati stanovita politička prava i određena ekonomska garancija na kojoj treba da zasnuje svoje fizičko trajanje, ali to ni u koliko ne zadire u duboko intimna pitanja kao što su pitanje ljubavi, starenja i smrti. Tome treba dodati sve veće količine društvenog proizvoda (od političkih i intelektualnih do materijalnih i tehničkih) koje uistinu sužavaju prostor na kome individua samostalno egzistira. Tu se javlja problem otuđenja gledan u širokom frontu ne na drugoj obali, suprotno postavljenoj od čovjekove pozicije, nego baš u najtješnjem dodiru s njim. Učinak natčulnog što izvire iz te količine društvenog proizvoda vrlo je velik i očito govori o egzistencijalnoj ugroženosti, tjeskobi i nesigurnosti, uz sve prividno poboljšanje socijalnog položaja. Metafizička onostranost čak i čulnog svijeta izvor je ljudske brige. Individua bez boga mora da podnese svijet u kome ona ima sve manje mjesta.

Pitanje ljudskog udruživanja da se postigne ekonomska sigurnost neophodna za život ne može nam ni u najvećem uspjehu garantirati ljubav shvaćenu u širokom smislu. Ljudi zajednički djeluju u okviru određenih racionalnih zadataka i svi očekuju da je to za njih korisno, ali onaj unutrašnji rascjep među tim ljudima zajedničkog djela nitko nije vidio. Zadatak umjetničke književnosti uvijek je bio u tome da izrazi baš ono što je skriveni život, unutrašnja drama bića, i unutrašnja drama međusobnih ljudskih odnosa. Shvatiti cjelinu kao harmoniju velike površine može svaki promatrač, ali on ne može da shvati nered što je skriven unutar te vidljive harmonije. Jedna riječ mogla bi da odjekuje pesimistično, ako se kaže da nema nade da se može postići unutrašnje jedinstvo te cjeline koja nam se čini harmoničnom. Drama ostaje u svijesti i u nagonu svake individualne egzistencije. Sociološke forme ljudskih zajednica ne mogu tu ništa mijenjati, premda se u romantičnim fazama svake nove sociološke forme vjerovalo da će se to moći mijenjati. I francuska, i ruska, i jugoslavenska revolucija izvršena je u zanosu i dubokoj romantičkoj vjeri da svijet mora postati bolji, da će odnosi među ljudima biti ljudskiji, a smrt i sve druge ružne forme egzistencije nisu opsjedale svijest kao nešto neopravdano i neljudsko. Problem smrti bio je zasjenjen problemom akcije.

Ali postepeno iščezavanje romantičnog zanosa revolucije postavlja pitanje egzistencije pojedinca i njegova odnosa prema smrti i akciji. Ako je pojedinac jedanput bio zanemaren, on neće više da bude u tom položaju i kolektivni ga interes ne može više obezvređivati ili zanemarivati. Pojedinac sada traži svoju istinu, a ona se pokazuje kao strah i briga stavljeni u sâm korijen egzistencije. Tu je također i pitanje neponovljivosti pojedinca.

Taj pojedinac tako zagledan u sebe netrpeljiv je prema drugom pojedincu, i što je više odmaknut od romantizma revolucije, to jače izbija ova netrpeljivost. Egzistencijalna briga ulazi sve više u centar pjesničke misli, ali ona je i pothranjivana arogantnim ponašanjem jednog pojedinca prema drugom pojedincu. Ta antiteza j a i d r u g i bitan je sadržaj ozbiljnog književnog oblikovanja današnjeg vremena.

Jedna književno-teoretska doktrina, vezana za revoluciju, nije imala obzira prema intimnom svijetu pojedinca u književnom djelu. Ona nije marila za Andrićevu *Gospođicu,* ona je brisala rečenice koje govori junak Novaka Simića u obranu svoje individualne volje.

Odnos između pojedinca i društvenog univerzuma oduvijek je bio tema romana. Dvije cenzure i tri izdanja romana Novaka Simića to očito pokazuju. U *Vočnjaku* pojedinac se bio opredijelio za politički i ideološki pokret koji je tražio mijenjanje svijeta, ali je taj pokret imao protiv sebe zakon i vlast buržoaskog svijeta. Sud, kazna, zatvor, žandari, suprotstavljaju se Stjepanu i njegovoj akciji. Strogost je zakona tolika da Stjepana rođeni brat neće da pozna. Cenzura iz 1938. godine izbacuje dio poglavlja pod naslovom »Nisu braća«, zato što se u tom dijelu prikazuje mentalitet žandara i njegova težnja k uspjehu u službi. Cenzura također izbacuje (1938) pasuse koji govore o teškom i neljudskom životu radnika u željezari, o radničkim agitatorima koji govore o borbi za bolji život. Evo jednog primjera:

»Govorio je prodorno, s poznavanjem kao da je odrastao među njima, mirno i obično, ali kroz njegove jednostavne riječi prodirao je zanos borbe, sveti plamen oduševljenja — obuzimao ih, savladavao, nosio.

— Nastavljate svijetle tradicije bosanskih radnika. Boraca iz generalnog štrajka 1906. i pokreta 1920. Nije tako davno, još ima u Željezari drugova iz 1906. Uklanjajte sporazumaše, u tome i jeste opasnost od Orsovaca.

Iza njih je uprava, vlast, čaršija.

Naša je borba opća. Iza nas stoje radnici i ugnjeteni cijeloga svijeta. Milijunske mase industrijskih, seljačkih i kolonijalnih zemalja. Iza nas je velika, slobodna zemlja u kojoj vlada pravda, poštenje, bratstvo i istinska demokracija.«

Cenzura iz 1948. godine izbacuje pojedine rečenice i pasuse. Kad Adem Zvrk suprotstavlja ideologiji kolektivne akcije svoje pitanje on kaže i ovu rečenicu: »Problem je u meni, ne u budućnosti«. Ali ovu rečenicu cenzura izbacuje iz konteksta. Malo dalje u istoj misaonoj cjelini cenzura nalazi razloge da izbaci i ovo: »Ja ću da se brinem za sebe, da ovo malo, što mi je dano da se prošećem po ovoj slavnoj lopti, najkorisnije upotrijebim, a vama kako bude.« I jednu i drugu misao već smo komentirali.

Zvrk se buni protiv vođa novoga pokreta i cenzura iz 1948. godine to izbacuje. On kaže:

»Mi dakako opet stado, koje treba ovi da vode — kako god okreneš, klepet po raji. To je građaninu u prirodi da se nameće. U toplim, udobnim sobama, zavaljeno u naslonjače, poslije obilne večere nije loše igrati se naprednih duhova (...) Lupeta se dakle o klasnoj svijesti, o zadacima kolektiva, o socijalnosti i naravno o liniji. Ta bez linije ništa. To su ti patentirani linijaši, ova ogavna malograđanska banda, koja se igra revolucionera, koja papagajski klepeće nekoliko krilatica i fraza, i misli ako je pročitala Marxa i Engelsa, da se odmah može naturiti za vođu bijednom nevoljniku.«

U drugom poglavlju romana Simićev pripovjedač kaže o seljaku ovo:

»Taj narod dakle, ti obični, jednostavni ljudi, koji su uvijek uzor i prilika raznježenom građaninu, prljav je siromaštine radi, lukav i samoživ kao i svaka druga životinja, koja teži da se održi i da ne propadne kao vrsta: drži se sebe, misli samo o sebi, pa mu ni najmanje nije stalo do onih lijepih i kićenih fraza, o dužnosti, pravu, Bogu i sličnom.«

To je dio oduljeg pasusa što je izostavljen u izdanju iz 1948. godine. Ali mora se priznati kako je ovo što se govori iz pozicije pripovjedača s jedne strane surovo, a s druge strane literarno slabo. Takvih uopćenih osuda i sudova o seljaku ima u hrvatskoj književnosti dosta, i to redovno kod neznatnih pisaca, i više ili manje desničara. Novak Simić je ljevičar, pa je čudno što je ostao kod takve formulacije koja je, osim toga, i apstraktna s obzirom na književni izraz. Ima doduše pokušaja i na ljevici da se o seljaku kaže tzv. prava istina, koja s jedne strane dolazi od naturalizma i verizma, a s druge strane želi se pomoću literarne forme okrnjiti utjecaj političkog romantizma koji se uvijek inspirirao seljaštvom, narodom. Razaranje romantizma kao književnog i političkog načina mišljenja pokazuje se u više aspekata u modernom duhovnom razvitku. Na seljaka se više ne gleda kao na predstavnika naroda i on se ne prikazuje samo pomoću socijalno-psihološke motivacije kao u realističkim književnim strukturama. U književni motivacijski sustav ulaze biološki i nagonski faktori, i kad je riječ o prikazivanju seljaka, on ne može biti izuzet od primjene ovih faktora. I pod snopom takva osvjetljenja on nije više tako čista i jednostavna individualna struktura. Tada se ne iznevjerava humani etički stav, koji mora biti budan kad god je izvana, od destruktivnih društvenih snaga, nametnuta patnja tome seljaku. Ali istina o njemu mora biti rečena kad ga promatramo u čistoj njegovoj strukturi, i kad ostavljamo po strani učenje o društvenoj uvjetovanosti karaktera, koje se stalno ističe od vremena francuskih materijalista preko klasika marksizma do današnjeg marksizma. Ako bi se nekome učinilo da je pojam »čista struktura« sumnjiv baš s obzirom na spomenuto učenje, dovoljno je napomenuti da se ovaj društveni razvitak ne ignorira, nego da se želi uhvatiti i istaći jedan trenutak čistog stanja, jedna istina koju uočavamo onda dok je promatramo kao datost koja je pred nama. Ta brzina snimanja uvijek je u modernoj književnosti davala statičke konstante, ali u toj statičnosti mi nalazimo istinu jednog bivanja, ne zbivanja. Iako je Hegel dokazivao da jedan moment ne može biti istina, nego da je istina i sve ono što je bilo prije i što će doći poslije toga momenta i da se zato ni jedan moment izolirano promatran ne može smatrati punom istinom, mi ipak moramo ovu duboku dijalektiku zaustaviti da bismo promatrali jedan njen trenutak. Svaki moment sam za sebe jest istina i zato moramo priznati da istina može biti parcelirana i da ona može dati sliku *membra disiecta.* Kompozicija modernog romana na to nas upućuje. Kompozicija romana sastavljena od sitnih priča pojavljuje se u umjetničkom postupku tako značajnih pisaca kao što su Andrić i Desnica. Postupak Novaka Simića valja označiti kao molekularni i to ćemo ponovo istaći. Ono što mu treba zamjeriti zbog apstraktnog govora o seljaku već je učinjeno.

Ono što jest bitno za modernu književnost to su pojedinačne i rastavljene slike stanja ili sadašnjeg trenutka. To je napokon i težnja da se, kako bi rekao William James, dovoljno brzo upali svjetlo da bi se moglo vidjeti kako izgleda mrak.

Sad je potrebno da se zadržimo kod necenzuriranog teksta romana da bismo mogli vidjeti kakva je njegova osnovna slika.

II

Kad bi nas netko upitao kakvu temu obrađuje Novak Simić u svom romanu *Voćnjak,* morali bismo se zamisliti i zatim reći da on priča o mnogočlanoj porodici koja živi negdje na periferiji nekog bosanskog gradića, a priča o toj porodici nije dokraja intonirana ni soci-

jalno ni psihološki, osim toga ona živi zapravo između sela i grada. Ni to što porodica živi između sela i grada, nije piscu osnovna briga. Njegov glavni interes bit će prije u tom da predstavi život metodom objektivnog promatrača, ali bez napora da taj život bude uhvaćen u određeni socijalni i historijski determinizam. Njega zanima život kao panorama u kojoj nema markantnih ispupčenja. Da bi tu panoramu držao u povezanosti, on se služi tehnikom brzog smjenjivanja odlomaka priče i tako nema mogućnosti da zadrži pažnju kod pojedinih ispupčenja kako bi im dao više prostora i kako bi ih bolje osvijetlio. Ova je tehnika impresionistička i ona donosi uvijek nove stvari, ne govori nam ništa o njihovoj trajnosti, ona ih samo donosi i odnosi i zato je čitalac u položaju onoga koji promatra nizanje slika što se u tom nizu potiskuju i ne ostavljaju mogućnost da se ponovo sretnemo bar s onim važnijim slikama. Ova tehnika daje pravac, ne okruglinu, ona ne predočava višestruku povezanost, već samo onu povezanost koja dolazi u nizu, u ravnoj liniji. A ta ravna linija kompozicije je pojava koja izaziva srdžbu na onaj život što je tako nanizan na vrpcu. Ako je moderna zbilja dobila tako fantastične oblike da se može izraziti samo jedan njen dio, i to onaj koji je u slici kretanja na ravnoj liniji, onda je očito da roman mora ostati samo kod mehaničkog efekta ove slike. Život je na taj način pojednostavnjen, on je predstavljen samo u jednom svom izvodu i u svojoj degradiranosti. Impresionistička kompozicija i impresionistička tehnika zapravo nam predstavljaju otuđeni život onog pojedinca koji je stavljen u priču romana. Život pojedinca u njegovoj privatnoj i javnoj pojavi, dakle u njegovoj dvostrukosti, uvijek je bio cilj priče svakog dobrog romana s napomenom da je ovaj privatni ili intimni dio ovdje važniji. Cijeli problem modernog romana baš je u tome da se vidi koliki je prostor te intimne priče.

Impresionistička tehnika kaže da je taj prostor mali. I kad se pažljivo zagledamo u ovaj roman, uočavamo da je zaista intimni prostor priče nedopustivo mali. A takav mora biti zbog toga što u modernom životu pojedinac nema prave dokolice, i roman koji je integralni izraz toga života, mora da svoju strukturu podesi osnovnoj strukturi života iz koga je iščezla dokolica. Novak Simić samo tehnikom svoga romana postiže ono što je potrebno da se postigne: život je ostao bez prave dokolice, a time i bez normalne slike svakidašnjice u kojoj prostor humanoga mora biti svuda uočljiv. Nema likova, ma koliko se oni impresionistički pojavljivali na trenutak, koji ne bi bili angažirani u nekoj svojoj brizi, a koju oni, na žalost, ne mogu napustiti. Zbog toga nije čudno što ovi likovi nisu kompletni i što se ne mogu predstaviti kao karakteri u širokoj slici. To su sjenkoviti, a ne plastični likovi, koji se pojave u jednoj projekciji i nestaju. U kompoziciji je premalo dosljednosti u praćenju odabranog i tzv. glavnog lika i zbog toga čitaočev interes nije stalno pothranjivan novim prizorima iz priče o tome junaku što je krenuo u svoju pustolovinu, koja nikako ne može više imati romantičan sadržaj. Ta bi se dosljednost morala pokazati u isticanju one strane toga lika koja u kompoziciji više treba da se pokaže.

Ako je Drago Brkan glavni lik ove knjige, potrebno je onda da je pokazan s više oštrine u svojoj osnovnoj projekciji i u svom osnovnom problemu. Da li Drago Brkan hoće da stigne nekamo? Čini se da hoće. On bi htio da ostvari humaniji i intimniji život kako bi pomoću njega ušao u dokolicu koja je potrebna njegovoj svakidašnjici. Ali ta se intimnost ne može dostignuti jer je on suviše zahvaćen javnom zbiljom. Na njegovu putu kroz život našle su se dvije žene: Tilda

i učiteljica njegove male sestre. Tilda se udala za njegovog brata, a učiteljica je ostala daleko od njega jer između njih stoje građanska zanimanja: učiteljica i ložač lokomotiva. I te vanjske kategorije sprečavaju pojedinca u njegovom traganju za svojim mirom. Ovo je saznanje duboko i istinito: vanjska stvarnost, u koju čovjek ulazi da bi u njoj djelovao po određenim zakonima nužnosti, objektivna je sila što provodi proces otuđenja. U toj stvarnosti braća nisu braća jer postoji takav zakon koji ih sili da to ne budu. Stjepan je radnik koji čita i razmišlja i vidi da ne valja to kako stoje stvari u svijetu, Ilica je žandar koji mora da čuva baš taj red stvari protiv koga se Stjepan buni. Zakon toga svijeta u kome su ova dva brata stali jedan protiv drugoga traži od njih da se poreknu. A to poricanje najteži je oblik alijenacije, jer je to politička alijenacija, koju je Marx istakao kao najtežu, a za njim to ističu marksisti interpretatori kao što je Lefebvre koji kaže: »Politička alijenacija (s političkom predrasudom koja pridaje upravo državi viši život nego što je život društva) je u jednom smislu najteža alijenacija. U drugom smislu, ona određuje također sferu u kojoj je borba protiv alijenacije ('dezalijenacija') sa svojim saveznikom, radikalnom kritikom, najdjelotvornija, najnužnija, najdirektnija.«[1]

Tako je zakon po kome živi državni univerzum razbaštinio čovjeka i učinio ga mehaničkom realnošću. Stjepan želi da u borbi protiv stvari koje alijeniraju dođe do intimnosti, ali je protiv njega postavljen njegov brat Ilica. (Ali kako je moguće izaći iz alijenacije, to za sada još ne znamo.) Braća ne idu jedan prema drugome, nego jedan od drugoga. Ovo kretanje: jedan od drugoga, postaje zakon ove knjige, a time i svijeta koji je objektivna, vanjska podloga za nju.

Ovu knjigu treba da shvatimo kao sliku kretanja, i to kao centrifugalnog kretanja što vodi od središta u udaljene i izgubljene prostore u kojima se gube uspomene i nikad ne nalazi unutrašnji mir. Čak ni Zorica čijom se udajom završava knjiga ne odlazi u život u kome bismo našli unutrašnji mir i dokolicu, već u brigu, pa nije brat Drago bez razloga više puta ponovio: »... drugačije sam ja mislio s tobom, djevojko, no ti nisi htjela slušati mene, pošla si za svojom pameću ...« I ovo: »A, Gospode, zar on nije spremao drugačiju sudbinu njoj, ljepšu od ostalih brkićskih — svjetliji jedan život, njoj nježnoj, jedinoj svijetloj među seoskim brkićskim bojama.« A onda sasvim očit strah od budućnosti: »To joj je možda jedino istinsko i pravo veselje u životu, ovih nekoliko bijelih, bezbrižnih dana. I čemu onda to mutiti sjetom na ono, što će se u budućnosti zbiti.«

Ovdje nema nikakve vjere, nikakve iluzije, već samo tvrdo i oporo saznanje da je život obaveza koja se mora podnijeti u zemlji prognanoj. Drago Brkan odlazi na svoje svakodnevno kotrljanje uskotračnom prugom, koje se uvijek ponavlja, a Zorica ide u novi dom gdje će rađati djecu i boriti se sa siromaštvom i svakodnevnim obvezama. Sve to kretanje vodi u beskonačno ponavljanje već toliko puta ponovljenih običnih svakodnevnih tričarija.

Roman počinje slikom starog Brkana kako sjedi u kuhinji uveče jedne subote i »ogrtao se prošlošću«, sjećanjem oživljavao protekli život i »činilo mu se, kao da je jučer bilo«, »Sjeti se kako je došao ovamo u Bare.« »Stari se Brkan čak spomenu i štiglicovih gnijezda na zovi i sjeti se njenog mirisa tako jako, da mu se i sad učini: trče po kuhinji.« »Brkan se sjeti i prvih drvenih kreveta, i rampe pred kućom.« I onda u tom sjećanju ima mirisa koji pojačavaju oštrinu slike. Mirisi i boje

[1] H. Lefebvre: *Kritika svakidašnjeg života*, Zagreb, 1959.

omogućuju senzualnu spoznaju, a isto tako održavaju svijest budnom da ona percipira predmete koji nose te boje i mirise. Tako je impresionističko opažanje povezano s modernim senzualizmom koji dolazi do spoznaje predmeta ne samo percipiranjem slike ili simbola predmeta nego u prvom redu fizičkim, materijalnim učinkom što ga proizvodi taj predmet na čula. Moderni senzualizam traži jače i neposrednije međusobno djelovanje predmeta i čula polazeći od saznanja da su čula kao i predmeti koje ona opažaju materijalnog sastava i da se tu zapravo radi o uzajamnom odnosu dviju kategorija materije. U modernim knjigama mora biti prisutan moderni materijalizam jer spoznaja svijeta u romanima mora biti istovjetna spoznaji do koje je došlo naučno iskustvo. Time treba pokazati kako je roman ogledalo duha koji se razvija i živi u historiji. I na ovaj način treba se utvrditi da je roman historijska kategorija, bez obzira na to donosi li slike socijalnog svijeta ili slike opažanja vanjskog svijeta koje se vrši u pojedinačnoj svijesti.

Pored ovoga sjećanja i opažanja čitalac nalazi osjećanja koja su suptilnija veza sa svijetom. I baš ta osjećanja treba da budu prave vrijednosti romana, jer ona otkrivaju prostore satkane od slojeva duha. Roman je uvijek bio slika duhovnog razvitka i nama je ovdje stalo do toga da vidimo bar neke elemente karakteristične za moderni duhovni razvitak. Stari Brkan osjeća se ugodno tako sjedeći u svojoj kuhinji, ali ta ugoda nije sav sadržaj njegova svijeta i čitalac nalazi vrlo suptilnu rečenicu što odvaja tu ugodnost, koja toga časa dolazi iz vanjskog svijeta, od onih sadržaja skupljenih u starčevu duhu. »Ali iza te vanjske ugodnosti, ove tišine počinka, sjedila je njegova briga, turobni strah od nepredviđenog.« Tu je i nepoznato koje on poistovjećuje sa životom. Sve što se čovjeku dešava uvijek je novi susret s nepoznatim. »I ta djeca, što su se rađala, rasla i umirala, bila su samo jedan njegov dio, žurenje u nepoznato.«

Čovjeku je sasvim dobro dok živi svojim materijalnim životom jer za taj život može pribaviti ugodu (i u tom smislu važnost ima senzualizam shvaćen i tumačen na moderni način), ali kad taj isti čovjek mora da živi duhovnim životom mjesto ugode javlja se neugoda. Tijelo se može zadovoljiti materijalnim darovima, u koje ulaze i mirisi i boje, ali duh je nemiran, u njemu je strepnja, strah i briga. Tako moderni roman otkriva dvostrukog čovjeka izvan društvenog univerzuma, a realistički roman i Marxova filozofija pokazuju da je čovjek dvostruk svojom privatnom i društvenom određenošću. I Novak Simić uočava ovu klasičnu dvostrukost, jer stari Brkan živi kod kuće i u službi. Tako ga vide djeca i žena. »Zapamtila ga je tako i Zorica u dva lika!« Čovjek je i društveno i privatno biće, to je konstatacija koja ima historijsku vrijednost i seže do Aristotela. Ali pored dvije spomenute vrste dvostrukosti nalazimo i treću, koju ćemo naći u Dostojevskog i njemu srodnih pisaca, jer on vidi da se čovjek zanosi podjednako idealom sodomskim i idealom Madone. Danas se više ne radi o tome da se ova vrsta dvostrukosti utvrđuje, nego se radi o tome da se pokaže kako se u ideal Madone smjestila neugoda i da se ona ne može izagnati. Dolazimo do uvjerenja da je čovjek sve više rascijepljen i da su njegove dvije strane sve udaljenije jedna od druge. Kako se udaljuju ovi polovi jedan od drugoga, tako se čovjek udaljuje od svijeta kao svoga iskona i od samoga sebe kao svoje suštine. Janko Polić Kamov je u *Isušenoj kaljuži* pokazao da Arsen Toplak osjeća stvarnost kao nešto od sebe odvojeno i udaljeno, a na kraju zaključuje da čak i on nije on: »Jer ja — nisam ja.« Taj ćemo rascjep naći i u ovom romanu Novaka Simića: »I ovo vršljanje misli i slutnji bez kraja i konca, neuredno i ispremiješano, osvijetljeno umiranjem žara, krckanjem lule i nejasnim odazivima i glasovima, što su dopirali kroz prozor i potom nestajali poput sjenki u zidovima, bilo je blizi dah njen, neumoljiva opomena, pa se je starac stresao žučljiv i zajedljiv, o d a l e č e n o d s a m o g s e b e.« (Podvukao S. K.)

Svi će likovi ove knjige, na ovaj ili onaj način, biti »odalečeni od samog sebe«. Dragan nije našao svoju ljudsku svakidašnjicu, koju je želio, Stjepan je u zatvoru jer se bunio za bolju sutrašnjicu, Ilica je žandar i mora postojati izvan sebe zbog svoga zanimanja, njihove sestre Mira, Ana i Roza također ne žive u normalnoj svakidašnjici, mati porodice potkraj života opija se do besvijesti, Milan umire i tako se izbavlja svoje invalidske ubogosti itd. Pošto su svi ti životi ne samo udaljeni jedan od drugoga, nego su udaljeni i u sebi od svoje biti, to čitalac ima priliku da samo promatra kako se pojedinci pojavljuju i nestaju, odlaze, a da nema mogućnosti da ide u potragu za njima. I tako se pomalo učvršćuje uvjerenje da su sve te egzistencije beznačajne, one su tu samo kao činjenice koje postoje, ali njihova je vrijednost malena, nitko od njih ne predstavlja snagu, herojstvo, volju. Oni su kolona malenih vrijednosti i sadašnja civilizacija daje im tako male okvire u koje se moraju smjestiti bez pretenzija da izađu iz tih okvira. Čovjek ne zauzima prostor u univerzumu svojom vlastitom vrijednošću već posrednom vrijednošću, on zauzima prostor onim u što se njegova vrijednost pretvorila putem alijenacije. Moderna sociologija ima svoju geometriju koja se vidi u kvadratićima maloga prostora, a u te kvadratiće stavljeni su pojedinci da tu pronađu svoje vrijednosti. Tako je građanski individuum, koji je za Hegela bio vodeća društvena datost, za Balzaca također, i on mu (Balzac) u svojoj »Ljudskoj komediji« dao prostor na kome se mogla ispoljiti u punoj mjeri baš ta Hegelova »vodeća društvena datost«, u novije vrijeme, tj. u XX stoljeću izgubio je i svoju vodeću ulogu i svoju markantnost. Građanski individuum više ne postoji kao snaga kadra da oblikuje sliku društvenog univerzuma, on se izgubio u kolektivu i zato mu po logici društvene strukture pripada mali prostor i sadašnje vrijeme kao trenutak u kome može da se pojavi i da odmah zatim nestane. On više ne živi u prošlosti jer je njegova historija bez važnosti, on je zatvoren u sadašnjost s malom količinom svoje moći. I baš tako ga nalazi roman, koji zovemo modernim: na malom prostoru i u sadašnjem trenutku. Stoga će biti pokušaja da se njegov prostor i njegovo vrijeme proširе i ti će pokušaji imati različite oblike i različite nijanse. Ma koliko bilo moguće moderni roman svoditi na neke opće i zajedničke karakteristike, ipak u njegovu jezgru ima mnogo različitih nijansi, za kojima treba strpljivo tragati. Čitaočeva pažnja zbog toga mora biti budnija da joj ne promaknu sitni dijelovi molelularne strukture romana, jer i ti sitni dijelovi mogu da imaju važno simbolično značenje. Pisac modernog romana ne može se služiti krupnim potezima, on mora pomno da izrađuje sitne dijelove te molekularne strukture.

Novak Simić kao impresionist i moderni senzualist bojom i mirisom pokušava da izrazi otuđenost i obezvređenost pojedinca. On će davati hoffmanovsko-baudelaireovske nijanse koje će ponegdje ličiti na definicije. »Ali svaki je imao i svoj posebni miris, miris jedne boje!« »Svijetao siv s kože Iličine: miris rampe, željeza, spremišta punog ostavljenih šinja, budaka, kolomasti, francuskih ključeva, miris vagonskih

ramova, natopljen čađom i dimom vozova...« Miris može biti ovakav: »Miris mastan i svjetlo zelenkast.« I napokon vrijednost mirisa proširuje se i preko cijelih naroda i preko svega što je čovjekovom rukom stvoreno i duhom zahvaćeno. Vidimo tu i sinesteziju o kojoj se mnogo pisalo i govorilo u modernoj književnosti od Baudelaireovih vremena do danas. Miris donosi i boju i kvalitetu predmeta od koga on dolazi do čovjekovih čula. I kod Faulknera Caddy miriše na kišu i na drveće (*Krik i bijes*). Tako su lice u romanu i čitalac poistovjećeni, oni moraju osjećati iste stvari u istom trenutku. Moderni roman kao da nam neće pružiti priču kojom treba da se zabavi naš duh, on nam pruža senzacije za naša čula. To je pomicanje terena od duhovnog prema čulnom, fizičkom, a takvo pomicanje terena zajednička je oznaka za jednu vrstu modernog psihološkog romana. Zbog toga taj roman nije metafizički nego fizički. Ta oznaka vrijedi za Joycea, Prousta (djelomično), Faulknera, Virginiju Woolf.

I dalje Novak Simić traga za mirisima: »Svi sliveni čine miris brkićske kuće i Brkića, onaj posebni miris kojim odudaraju ljudi od ljudi, porodice od porodica, narodi od naroda i konfesije od konfesija; — miris grub i rezak, a ujedno nečim tih, miris uostalom običan svim mnogoljudnim porodicama.« Autarhična Bosna koju pisac dobro pozna ima svoje oštre mirise i mračne boje, i ovdje moramo primijetiti kako Novak Simić govori na osnovi vlastitog doživljaja, a ne iz nekog teoretskoga gledišta. On uviđa da se mirisom i bojom može doći do slike neke civilizacije bilo to orijentalne prošle i sadašnje, bilo to zapadne jučerašnje i današnje. Miris je ambijent, epoha, trenutak, miris je zdravlje, bolest, napredak, miris je boja, svjetlo, mrak, tjeskoba, miris je pobjeda i poraz, volja i rezignacija, nada i očaj. Sve to dobro osjeća Novak Simić, jasnije od mnogih svojih suvremenika.

Tko od njegovih junaka nije izgubljen u mirisima koje nosi jer ga mirisi stalno opominju da je udaljen od sebe? Ta se udaljenost osjeća i kao užasna samoća, kao bačenost tko zna gdje u život, na aršin zemlje okružene mrakom i neugodom. Taj osjećaj postiže pisac kod čitaoca izrazito jasnom analizom kao što je ova:

»Katkada, ipak, iza sve te na oko bezbrižnosti, u noćima, u bjelini postelje, dok muškarac hrkucka u snu, sestra Ana najednom u beskraju mraka osjeti strah, neizmjernu osamljenost tuđine u tom zakovitlanom životu. Dođe joj najednom jasno i razborito sve, bez koprene obmane, bez uvijenosti: ona je tu izgubljena, izložena na milost i nemilost svim tim mračnim ljudima, što jure za seksom, što vrebaju na nju, njenu mladost, tijelo... tako se i sad ćutila izgubljenom. Ništa se nije promijenilo, ona je sama, bespovratno sama bez ikoga, bez ičega i najbolje bi bilo pobjeći od svega toga, pobjeći nekuda od grada, od ulica, od ljudi.«

To je u punoj mjeri osjećaj izgubljenosti u svijetu koji joj je tuđ, a mogućnost zaštićivanja nije ovdje perspektiva. Ovim osjećanjem završava se priča o sestri Ani, a ono što je bilo prije toga nije neugoda. Tako nam se pruža mogućnost da vidimo kako neugoda nije uvijek i na početku svega, do nje se dolazi kao do logičnog rezultata svakog kretanja u svijetu u kome su iskonske vrijednosti oborene. Sâmo kretanje nije nešto što bismo morali prezreti, ono je nužnost koja se ne smije i ne može poricati, ali njegov rezultat, ono što stoji na kraju puta, nije ni obećana zemlja, ni raj, to je nešto što se mora odbiti, što se ne može prihvatiti. Ovo kretanje nije prikazano epskim zahvatom, mi u romanu nismo vidjeli sve njegove bitne faze, ono je ostalo u udaljenosti od čitaoca i samo je njegov rezultat realna činjenica. To je jedan od elemenata u kome se može vidjeti pomicanje terena u strukturi ro-

mana od epskoga prema lirskom i intelektualnom. Lirska struktura postaje zato očitija što se količina zbivanja zamjenjuje gotovim činjenicama i osjećanjima, razmatranjima, stanjima, realnošću, koja nema prostorne dinamike.

U ovoj knjizi nalazimo dvije vrste likova: jedni su svjesni svoje sudbine, drugi nisu svjesni, ali jednima i drugima životna je istina ista. Drago Brkan i mlada učiteljica svjesni su da im je život oduzeo nadu i iluziju, i svjesni su da ono što oni proživljuju i doživljuju nije pravi život. Učiteljica zna da: »Nije ništa doživjela, ništa proživjela. Ona nije čovjek, ona je papir, kreda, školska tabla.« Ona je utonula u svijet za koji važi: »... moral: bježati od radosti.« Ako se pojedinac objektivno mora zatvoriti u takav moral u kome je poništavanje radosti zakon, onda je on ušao u apsurdni svijet u kome nema stvarne slobode. Tamo gdje su uklonjene iluzije, gdje nema nade, gdje nema radosti i gdje se život pojedinca opredmećuje ili zamjenjuje za društvenu djelatnost koja postaje simbol njegova života, proširila se alijenacija kao slika svijeta koji nosi ove atribute. Ako pojedinac prolazeći kroz različite slojeve vanjskog svijeta gubi sva obilježja svoje ljudske intimnosti, onda je on u tom svom kretanju prošao kroz svijet koji ga osiromašuje, a to znači da ga otuđuje. Stoga treba ponoviti misao da je ovdje kretanje slika koja pokazuje kako se odlazi od intime u otuđenost, ili od generičke slobode u apsurdnu slobodu. Priča o mladoj učiteljici sasvim je kratka i čitalac nema mogućnosti da o njoj nešto više sazna, ali to što je vidio organizira se u sliku koja je upravo istaknuta. Tako je i sa drugim likovima, svi su oni bačeni u svijet, a nitko nema prave historije. Historija pojedinog lika u klasičnom romanu bila je manje-više cjelovita, razvojna, genetična, jer je u doba nastajanja toga romana cijela historija bila tumačena kao genetička realnost. Shvaćanje historije kao opće i vanjske realnosti i slikanje pojedinaca u romanu poteklo je iz iste filozofske koncepcije. Napuštanje biografske metode u romanu stoji u vezi s napuštanjem genetičkih pogleda na historiju, a već je Nietzsche podvrgao kritici Hegelovo shvaćanje historije kao procesa i kao opće stvarnosti koja se prostire nad ljudskim svijetom. Nietzsche je tražio pojedinačno kao zamjenu za opće i ovo će se shvaćanje kasnije detaljnije razraditi u filozofiji egzistencije (Heidegger).

Zato u romanima nema cjelovite historije pojedinca, ali ima pojačane svijesti o tome kako je pojedinac sam svoj svijet i neponovljiv, jedinka koja ima svoju egzistenciju koju mora čuvati i o kojoj se mora brinuti s mnogo tananosti u osjećanjima i mislima. Novo shvaćanje historije koncentrira se na izoliranu individualnost, na njene subjektivne prostore i na osjećanje da je subjektivna bit individue odvojena od objektivne suštine svijeta u tome što se unutrašnja historija individue i historija objektivnog svijeta ne kreću i ne razvijaju istim tempom. Shvaćanje historije iz perspektive pojedinačne egzistencije vraća nas na mikrokozmičke svjetove, i kako god bilo, čini se da je roman baš u ovom dobio nove poticaje i da je tu sav njegov smisao. Strah da će roman nestati neopravdan je sve dotle dok se on koncentrira na mikrokozmičke probleme, tj. dok zahvaća subjektivni problem u raznim slojevima. Ovaj roman o kome se ovdje govori, takve prodore čini naročito u sporedne likove, koji su izvan porodice Brkića. Adem Zvrk takav je lik koji u svojoj ispovijesti iznosi baš te mikrokozmičke i subjektivističke probleme. Neka se ne zamjeri što ćemo ovdje još jedanput navesti ono mjesto što ga je izbacila cenzura 1948. godine, a potrebno je zbog ilustriranja prethodno izložene misli. »Problem je u meni, ne u

budućnosti. Jer eto, više se nikad ne će roditi baš ovakva jedinka kao ja, ovo nešto, što upravo mene sačinjava, a koje se tko zna kako iskri- stalisalo i ovaplotilo kroz milijune godina, da budem. I sad najednom, da ja to blago upropastim za druge? Ne ćete, bogami. Ni prstom ne ću da maknem ni nokat da žrtvujem, dlačicu. Ja ću da se brinem za sebe, da ovo malo, što mi je dano da se prošećem po ovoj slavnoj lopti, naj- korisnije upotrijebim, a vama kako bude.« S takvim se elanom spa- sava individualno postojanje i s takvom filozofijom koja potpuno vje- ruje u neponovljivost baš ove subjektivne historije. Ali to je u isti čas i zatvaranje u sebe i otuđenje od drugog čovjeka, taj je pojedinac izo- liran od svega što nije njegov najuži interes. U takvom stavu prema sebi i drugima ima neke mračnosti, apsurda i gubitka nade da poje- dinac može biti vraćen ljepoti života i radostima koje izviru iz te lje- pote.

Na više mjesta ćemo naći poziciju pripovjedača koja se sasvim za- tvorila u metodu koju objašnjava, a to je najmanje poželjno. Ova su objašnjenja ponegdje duga i čitalac gubi volju da ih slijedi. Pisac se prepustio nečem što ga je izvelo iz književnog kazivanja i stavilo na razinu svjesnog komentiranja. Ako je lik u svjesnoj poziciji prema stvarnosti, to je dokaz da je on prisutan u sadašnjosti i da je u apolin- skoj kategoriji svoga vlastitog života, ali pripovjedač, dakle, onaj koji nam pripovijeda priču romana, ne smije da ulazi u svjesni stav i da stvara takve posljedice kao što su dociranje i objašnjavanje. To znači da jedna vrsta komentara ima mjesta u romanu, i to ona koju izgovara lik, a ona koju izgovara pripovjedač nema mjesta, pogotovu u onim slučajevima kad pripovjedač hoće nešto da dokaže.

Evo pripovjedača u ulozi tumača umjetnosti impresionizma: »Sve usporedbe ljudskih osjećanja, misli i snova vezane su neposredno za prirodu. Zbir unutrašnjih slika i od predaka naslijeđenih iskustava, stvorenih o nekom predmetu, uvijek su ona. Naša svjesna zapažanja su samo zapažanja oka: kuća, grana, pas. Jedna osoba u svom prapočet- nom, prvobitnom obliku, koji se iskristalizirao u nama, može biti i mi- ris i odsjev i životinja. Kod raznih ljudi, pri raznim prilikama, jedna te ista stvar daje i razne oblike. Sve ovisi od trenutka.« Nema sumnje pripovjedač je stručnjak koji zna što govori i želi da od toga ima ko- risti i onaj tko sluša odnosno tko čita.

Ono što se iznosi pod naslovom »Porodica i muhe« također izlazi iz umjetničkog konteksta, jer pripovjedač objašnjava. »Stvoren je kult porodice, domovine, stvorena religija, izumljen Bog u svrhu toga spu- tavanja i ograničenja, u svrhu ukidanja slobode, postavljeno pravo i norma, po kojima će se živjeti ... itd.«

Očito je da ovaj roman nije gromada, nije čvrst masiv oblikovan širokim potezima, već je to dosta izmrvljeno djelo, ostavljeno u kom- poziciji koja nije epski zasnovana, nego lirski, a to znači impresioni- stički s obzirom na tehniku. Likovi nemaju šireg prostora i stoga ih doživljujemo pretežno kao sjenkovite i kao trenutačne pojave. Čini se da je pisac imao stalno na umu teoriju impresionizma i tako je oblikovao likove koji na čitaoca ostavljaju dojmove o svom trenutačnom važenju. Ti likovi nisu došli pred nas da vidimo kako oni žive, već su se pojavili da nam kažu svoju brigu, muku, nevolju, bilo putem samo- analize, bilo u dijalogu s nekim drugim likom. Oni su u poziciji da kažu: došli smo da kažemo kako smo nezadovoljni sa svijetom, a nismo došli da živimo pa da vi vidite naše nezadovoljstvo. Mi ćemo vam kazati, vi ne morate sve vidjeti. Tako se čitalac modernog romana pretvara u

slušaoca i napušta ulogu gledaoca u koju ulazi kad čita klasični roman, ali to ipak nije pravilo koje bi vrijedilo za sve slučajeve. Ima modernih romana u kojima se jednako gleda kao u klasičnom romanu. Ovaj roman Novaka Simića ne predočava nam svijet slikovito-scenskim ele- mentima epskoga govora, već nam govori o svijetu analitički, ali ta analitičnost nije razvijeniji oblik unutrašnjeg monologa koji se redovno spominje kad je riječ o izrazitom analitičkom romanu.

Novak Simić dobro zna jezik i uvijek pronađe pravu riječ i izbo- rom riječi on daje muzikalnost rečenici. Naći ćemo izvrsne onomatopej- ske primjere. Na trećoj strani priče o Stjepanu 60 puta ponovljen je glas *r*, to može biti stilska nezgrapnost, ali se ovim *r* može sugerirati oporost života ovoga junaka.

Voćnjak je umjetnička cjelina, on ima svoju osnovnu sliku baš zato što je umjetnička cjelina, on je jedna tačka u kretanju naše mo- derne proze koja se ne može zaobići i zanemariti.

ogledi i rasprave

ANTE STARČEVIĆ (DRŽAVNIK, GOVORNIK, KNJIŽEVNIK)

Tomislav Ladan

Stari ni bil malar za telečе oči,
niti pero za škiljavce čitavce . . .
Jedini lampaš u kermežljivoj noči,
kak germlavine bas za naše tupoglavce . . .
jedini cagar na tom ciferblatu,
jedini potez na našem šahmatu,
jedina skala v megli, v ilovači, v blatu . . .
(M. Krleža)

I

U povijesti i u zajedništvu narodâ, bilo onih velikih ili malenih, postoje osobe označene kao velike. Zapravo: ti izuzetnici, izvrstnici ili tek izdvojenici, *veliki* su — na žalost — počesto samo toliko koliko ih za takve smatraju oni koji dolaze poslije njih . . . I meni sada — prije nego što ću bilo što napisati o onome o kojem kanim govoriti — pada na pamet ovo: —

Danas u nas i okolo nas uvelike nastaje i djeluje ne samo ona zlatna mladež što uči, radi, kopa i gradi novi svijet, nego: i ona nešto manje zlatna koja već — po uzoru na raspuštene inozemce — puši i otrovne travurine, a ne samo što ističe zapuštenu kosurinu, te tako poprilično razgrađuje stari svijet potkapajući pomalo i novi . . . Čak ako takve rastresite presuvremene prevratničke mladosti i nema tako mnogo, kao što mislimo, ona se toliko razglašuje preko naše sve nazočnije dalekovidnice, naših ozvučenih postaja, našeg jednobojnog i višebojnog tiska, pa ili se čini kako je ima više negoli je zbiljski ima ili je opet treba biti više nego što je stvarno ima. U oba slučaja na nju se mora u svakom slučaju računati, pa i u ovom kad od njezina znanja i raspoloženja ovisi ako ne svrhovitost ovog izlaganja onda barem opravdanost ovog postraničnog uvoda.

To će reći: znači li danas takvima i sličnima, kao i samim vršnjacima pisca ovih redaka — a i tolikim drugima — znači li njima išta ime *Ante Starčević?* Je li im ono išta više od jednog pukog informacionog ureza u mozgu, od slike nekog napuštenog prigradskog spomenika ili možda od polovične predodžbe o nekakvom političkom strašilu iz prošlog stoljeća? Teško da će im biti išta drugo izvan toga, dok nekima nije čak ni to . . . Posljednjih se godina o Starčeviću vrlo malo govorilo. Kad se i govorilo, govorilo se pretežno onako kako bi bolje bilo ne govoriti. Stoga bi svaki obavještajni podatak — uz prosječnu nepristranost — morao dobro doći.

Pri tome se neće moći pobjeći još nekim pitanjima na koja valja odgovoriti. Na polazno pitanje je li Ante Starčević uopće poznat našem pismenom prosječniku (uzevši kako su ga stariji zaboravili ili ih on više ne zanima, dok će mlađi tek doći na red) — to jest, sredovječnu čovjeku što je završio bilo koju od naših srednjih ili osrednjih škola — mirne se duše odgovara: nije. Koliko god je taj odgovor odrješito

niječan (unatoč tomu što pokoji nastavnik natukne koju o Starčeviću i starčevićancima kad, na primjer, tumači učenicima Bachovu strahovladu ili Antu Kovačića), drugi odgovor na drugo pitanje — naime: vrijedi li širem čitateljstvu podrobnije upoznati Antu Starčevića danas, sto pedesetak godina nakon njegova rođenja i sedamdesetak godina nakon njegove smrti — mora biti: *potvrdan.* Poslije toga posve prirodno slijedi pitanje, može li se danas, iako je prošlo toliko vremena od promatranikova rođenja i njegove smrti, smireno govoriti o Anti Starčeviću. Jedni će, naravno, reći da ne može, drugi da može. Prvih će biti više, a iz tisuću razloga. Pa i sam bih odgovorio: ne može, iako vrijedi pokušati. Kako je moguće smireno govoriti o čovjeku koji je u našoj prosječnoj upućivano neupućenoj svijesti tek zadrt zlokoban politik iz prošlosti, ili nastran nerazumljiv pisac, ili uputno zapušten spomenik, ili ime neprikladno za obljetnice, ili posve prazna imenska natuknica? A to je opet tako što zbog općeg duhovnog podneblja posljednjih dva-tri desetljeća, što zbog pogrešno usmjerivanog odgojnog sustava, što zbog vlastitog urođenog smisla za poreknuće, ukinuće i potisnuće onoga što je toliko naše: — što je opet ono pri čemu je teško ostati smiren i spokojan. I sama činjenica što se o Anti Starčeviću javno govori manje a nejavno više, sa svim prethodnim uzrocima i popratnim posljedicama, ne pridonosi traženoj smirenosti. Napokon: pitanje je može li se smireno govoriti o bilo čemu što se tiče ne samo lijepe književnosti nego i nelijepe politike . . .

Nepobitna je činjenica, zatim, da je Ante Starčević takav povijesni i društvovni međaš koji nije mogla zaobići ni naša krajnja ljevica kao ni krajnja desnica (upravo kao ni oni treći: umjerenjaci). Tko se sve nije pozivao na nj, skrivao se iza njega ili se pravdao njime . . . Na sve strane se oko njega bubnjalo i tamburalo, prijetilo i obećavalo, bilo u ime stare slave ili u ime nove sreće koja nas ima usrećiti. Sve je to posve razumljivo, iako ne mora biti i prihvatljivo, jer je Ante Starčević — prema ocjeni glavnine prosuditelja — odveć krupna, izdvojena, žestoka i nezaobilaziva osoba: temeljac novije povijesti, utemeljitelj moderne državnosti i duhovni prvak hrvatskog naroda. Označen kao vođa, pučki zagovornik, hrvatski Katon, prorok, učitelj i otac domovine, Ante Starčević je i (što nam ostaje pokazati) izvoran pisac, istaknut čovjek pera.

Ako nije svima najjači kao književnik, nama je — iz posve razumljivih razloga — najzanimljiviji upravo kao takav. Samo, težeći za što potpunijom odredbom *književnog* dijela njegove pojave, ne možemo zaobići ni onaj *izvanknjiževni.* Tim prije, što je Ante Starčević najsnažniji kao književnik kad je najžešći kao politik, što su njegovi najbolji književni sastavci upravo oni politički. Sve kad bismo i htjeli, ne bismo ovdje mogli posve razdvojiti jedno od drugoga. Čak i tamo gdje je to razdvojito, valja razmotriti i jedno i drugo. Kako bismo ga predočili kao književnika, morat ćemo ga opisati kao državnika. On jest književnik, ali istodobno i politik, kod kojeg je književnost ne samo hranjena nego je i ispunjena politikom, dok je konačni smisao njegove pojave i nešto više od zbroja toga dvoga . . .

Stoga, do zadatog smirenog i primjerenog uviđaja u cjelinu slučaja Starčević najprije ćemo doći zahvatimo li *i* u njegov osobni život *i* u temeljne zasade njegova nauka *i* u izražajni sklop njegovih spisa.

Zapravo: iznositi podatke o njegovu životnom putu, o djelovanju, o duhovnim utjecajima i domašajima, znači govoriti i o značaju njegove osobe i o značajkama njegova djela i o značenju cjelokupne njegove pojave u razvoju novije hrvatske duhovnosti.

II

Ante Starčević je rođen 23 svibnja 1823, od oca Jakova, rimokatoličke vjeroispovijesti, i majke Milice (ili Ane), pokatoličene »djevojke iz pravoslavne kuće«, u siromašnoj seoskoj obitelji u ličkom Žitniku, zaseoku koji je u to doba imao nekih 160 žitelja. Pučku školu pohađao je u Klancu. Od njegove trinaeste godine školuje ga stric Šime Starčević, koji mu daje i prve poduke iz hrvatskog i latinskog jezika. Župnik Jozo Vlatković u Smiljanu spremio ga je za prvi i drugi razred gimnazije. God. 1839. Starčević dolazi u Zagreb, gdje polaže prva dva razreda gimnazije i upisuje se u treći. U sjemeništu je imao besplatan stan i hranu. Bio je bistar učenik, ali ne odlikaš. Vršnjaci ga se sjećaju kao veseljaka, koji se ne libi ni đačkih tuča kao ni šaljivih umovanja. U Zagrebu se školovao šest godina, izdržavajući se još i podučavanjem i od stričeve potpore. Kao pučanin i siromah morao je prihvatiti svećeničko zvanje. U svojoj dvadeset i trećoj godini (1845) odlazi u Peštu na bogoslovne nauke u središnje sjemenište zajedno sa svojim mlađim školskim drugom (kojemu bijaše jedno vrijeme i podučavatelj) Eugenom Kvaternikom. Pored bogoslovije Starčević studira povijest i filozofiju, te stječe doktorat filozofije. U Pešti je boravio tri godine. Za to vrijeme on se odlučuje napustiti svećenički poziv, točno se ne zna zašto. Do toga prekida dolazi pri kraju bogoslovnih studija. Prema nekima, Starčević je zapravo bio izbačen iz sjemeništa, jer je bio dokazivao da Boga nema. Po povratku u Zagreb natječe se za stolicu »umo- i znanoslovlja i nauka ćudorednosti« na Zagrebačkoj akademiji, ali ne dobiva to mjesto. Odbijen je kao »čovjek pogibeljan za interese države«. Radi u odvjetničkoj pisarni Lavoslava Šrama; 1851, kad se ukida Hrvatski sabor, kad se ukida ustav i uvodi apsolutizam, nastupa doba višestruke strahovlade. Prema svjedočanstvima očevidaca i ostalim dokazalima, uz jezično nasilje (njemački je jedini službeni jezik), zavlada strahovlada oružništva i redarstva, dok uhodarstvo postade sveopći obrt, a potkazivačko umijeće (koje će tek poslije postati prva državna umjetnost) zahvati tada sve — od školskih klupa do banske stolice. Svatko dobi svoj tajni prestinac u središnjem redarstvu u Beču, svatko je sumnjiv i kriv. U to najteže doba i neki od naših najizvrstnijih našinaca poviše šije, legoše na rudo, te postadoše austrijske sluge, misleći kako je bolje spasiti barem nešto negoli izgubiti sve. Tako — u većoj ili manjoj mjeri — učiniše Gaj, Mažuranić, Weber i Strossmayer. U takvom duhovnom podneblju i čovjek rođen *samo* za politiku mogao se baviti samo vladinom politikom. Tko to nije htio, bježao je ili sê ili u čistu znanost. Starčević se predao proučavanju povijesti, jezikoslovlju i književnosti. Tako on prevodi Anakreontove začinke. O tome kaže:

»Grozničav, ne mogavši ništa drugo, preveo sam trideset i osam Anakreontovih začinaka. Preveo sam ih redom u postelji, olovkom na koljenu.«*

* Navodi iz Starčevićevih djela u ovome radu — što se tiče pravopisa i stanovitih oblika — donose se ponešto prilagođeni današnjem hrvatskom književnom jeziku (p. p.). Primjeri su uglavnom iz *Djela Dra. Ante Starčevića.* I, II, III, Zagreb 1893. i *Ante Starčević, Izabrani spisi,* priredio dr Blaž Jurišić, Zagreb, 1943.

Kad Matica ilirska ukida plaćeno tajničko mjesto, Starčević postaje njezin tajnik. Uređuje i ispunjava časopis *Neven.* A kad je ponovno uvedeno plaćeno mjesto tajnika Matice i urednika *Nevena,* ne uzeše Starčevića, nego nekog drugog — Josipa Prausa! To što Starčević nije izabran Drechsler objašnjava ovako:

»On je bio savjestan, radin, darovit, imao je još dosta književne ambicije, iako ne toliko, koliko predjašnjih godina, ali njegova je strast bila boriti se, imati drugo mišljenje od ostalih.« (Dr. Branko Drechsler, *Dr. Ante Starčević,* Hrvatsko kolo, Zagreb, 1912, knj. VII, str. 392)

Starčević se vrlo rano zanima za društvene, političke prilike svoje zemlje i svojeg naroda, još u školskim klupama. Sudjelovao je u protumađarskim pobunama koje su dovele do Srpanjskih žrtava (1845). Naravno, u početku je zaneseni Ilirac kao i ostali istinski domoljubi. Sam kaže:

»Za Ilirstva ne bijaše drugo nego da budeš Ilir ili Mađaron. Reći da si Hrvat, znamenova da si Mađaron. Samo u tu jednu stranku, u Ilire ili u Mađarone morao je kod nas svatko spadati. O rijetkima, koji se braniše proti tomu razređivanju ljudi, ili ne htjedoše u nijedan taj razred brojeni biti, o tima bijaše sud, da su habi-kruhi, prosvijetljeni zvahu ih: fruges consumere nati, a javno mnijenje govoraše skladno, da su austrijski špijuni.« (Ante Starčević, *Djela,* II, str. 315)

Sudbonosne 1848. godine Starčević se u početku oduševljava Jelačićem. Posvećuje mu pjesmu *Odziv od Velebita.* Kad je Jelačićev pothvat počeo pokazivati svoje posljedke, Starčevićevo razočaranje bilo je veliko. Razdoblje apsolutizma (1849—1860) potvrdilo je Starčeviću, da je Austrija najveći neprijatelj i pravi krvnik hrvatskoga naroda. On sve nepomirljivije, a uvijek javno, istupa u govorima protiv same vladavine, vladara i cjelokupnog sustava uprave. Godine 1861. Starčević je izabran za velikog bilježnika Riječke županije, ali već 20. listopada 1862. veliki župan Zmajić, po nalogu vlade, zatvara Starčeviću vrata županijskog ureda, jer je svojim govorom u županijskoj skupštini nastojao »razdražiti na preziranje i mržnju proti načinu vladanja i upravi državnoj, te se imade obustaviti od službe i plaće«. Mjesec dana je, okovan lancima, odležao u zatvoru. Poslije progona pravaša i nezgoda nakon Rakovičke bune, 1873, povlači se za neko vrijeme u Jasku, svojem sinovcu Davidu Starčeviću, kojem je vodio odvjetničku pisarnu. Međutim, Starčević će se politikom baviti do kraja života, ne samo u svojim spisima nego i kao saborski djelatnik. Za narodnog zastupnika Hrvatskoga sabora bio je biran više puta: 1861, 1865, 1871. i od 1878. pa do kraja života. Bio je tako poklisarem grobničko-hreljinskog kotara u Hrvatskom saboru, zatim trećeg zagrebačkog kotara, predgradskog, pa kraljevičkog i đurmanečkog, te krasičkog, bakarskog, čabarskog i delničkog... Umro je u Zagrebu 28. veljače 1896.

III

Danas više nitko ne zna kako je zapravo izgledao Ante Starčević. Istina, zna se da je bio ovisoka stasa. U mladosti i muževnoj dobi — po nekima — i naočit. Ali, protivnici su ga drugačije vidjeli: da je bio čovjek crvena i zavrnuta nosa, neuredne brade, pognuta držanja, a nemarna odijevanja. Kakvo mu je obličje — ako bi to ikoga zanimalo — doista bilo neće nam otkriti ni onih nekoliko poznatih foto-

grafija. Barem na jednoj od njih, negdje iz Starčevićevih srednjih godina, pokazuje se i nešto od samoga njegova značaja. Vidimo krupnu muškaračku glavu, pokrupan nos i ptičji oštrovide oči, dok je od svega možda najrječitija ruka: napoleonski zataknuta u gornji dio prsluka. I to je, što se tiče vanjštine, sve ili gotovo sve...

O njegovoj naravi i ćudi mnogo više govore podaci o njegovim nazorima i ponašanju. Osobito je zanimljivo ono što iznose oni koji su ga najmanje voljeli. Po njima je Starčević još u sjemeništu kao bogoslov bio — bezbožnik. Što više, F. Iveković se zgraža nad Starčevićem koji u odvjetničkoj pisarni leži odjeven na krevetu, a svjetonazor mu je takav, da Svetog Jeronima naziva »svinjče dalmatinsko«. Taj isti Iveković, *philologiae et sacrae theologiae doctor* i profesor Svetog pisma (u djelcetu *Dr. Ante Starčević, značajne crte o njemu,* napisao Dr. F. Iveković, Zagreb, 1905) ogovara Starčevića, da je vlastitu majku do svoje devete godine stojećki sisao; da još u najranijoj mladosti nije zapravo držao ni do jedne vjere, osim do turske, iako sami Starčevićevi spisi pružaju posve drugačiju sliku (ali o tome više nešto kasnije). Uz to — govoreći o njegovim prijevodima Anakreonta — profesor Iveković prljavo aludira, što Starčević eto prevodi pjesnika vina i ljubavi, a ne prakticira ni jedno ni drugo...

Istina, Starčević je već u početku od pokornih, spokojnih, urednih i poslužnih kruhoboraca napadan i prekoravan zbog poruge i zbog »antikršćanskog i anarkičnog duha«. Zbog toga su odbijani i njegovi prvi sastavci. Najčešći je prigovor što u njega ima »mislih, koje se živo razlikuju od obćenitoga načina mišljenja ljudih«... Donekle je razumljivo kad o Starčeviću tako ili slično govori Iveković, isti Iveković što je sredivši i uredivši djelo Ivana Broza, usrećio hrvatsko jezikoslovlje onim glasovitim rječnikom iz kojeg je izbačena hrvatska književnost, te jezik tako gotovo bačen nekoliko stoljeća unatrag, u onu primitivnost koje se davno bijaše bio oslobodio. Možda je manje shvatljivo, ali je ipak tako, da je Starčević i samom Strossmayeru naprosto nakaza, kako se vidi iz jednog pisma Račkome:

»To vam je i vanjštinom svojom i nutraštinom svojom monstrum. Što ćemo, kad nam je narod tako nezreo i nedorastao, da se moramo i golom imenu bez svakoga smisla pokloniti.«

Unatoč onoj već spomenutoj veselijoj strani svoje naravi Starčević je u biti čovjek dužnosti, odgovornosti, savjesti i strogoće. Ne samo kao stariji od svojih sudrugova, nego i kao mnogo ozbiljniji, već u školskim klupama stječe naziv *Stari.* Njega su se opće stvari doimale više negoli nekoga i najosobnije tegobe. Kad je u noći između 12. na 13. veljače 1865. izglasana ona zloglasna saborska adresa, Starčević je od jada i gorčine — preko noći — postao sav sijed... U osobnome životu zaprisegnuti samotnjak, u nazorima korjenjak — on je iznad svega oporbenjak, čovjek koji i bradu pušta iz otpora prema poretku, jer u to doba vladinovci brijahu brade. Uz njegove nazore i njegov je prkos pridonio te je dva puta ležao u zatvoru. Skroman, siromašan, odlučan ostati pri svojem, starinski *pauco contentus,* nije uvijek bio siguran da će mu gostioničar dati na veresiju, niti hoće li imati pola krajcare za omiljenu smotku. Čak ni kao starac u sedamdesetim godinama — jer neprestano bijaše u korjenitoj oporbi — nije često imao novaca ni za objed. Onaj kojemu vrlo malo treba, taj vrlo mnogo može. U svakom slučaju, taj može mnogo više od svojih bližnjih koji su sputani suvišnim potrebama i prohtjevima. I kao što su nekoć Grci

onog nevjerojatnog književničkog ustrajnika Didima nazivali *halkenteros* (to jest — čovjek mjedene utrobe), tako su Starčevića njegovi istodobnici smatrali čovjekom ocjelna značaja. Ne želeći od povlastica ništa, Starčević može toliko toga izreći što drugi ne smiju ni pomisliti. Njegova je riječ stoga najslobodnija i najsmionija u cijeloj ondašnjoj Hrvatskoj.

»Ništa ne sputava njegovo mišljenje, niti kvare društveni, ni ekonomski obziri, on može biti potpuno neovisan u svojem rezoniranju i opredjeljenju. Starčević je slobodan intelektualac-književnik, koji stoji izvan svih ostalih društvenih razreda i ne poznaje negve njihovih interesa, tim slobodniji, jer nema nikakvih društvenih ambicija. U mogućnostima novoga stanja koje nastaje ne traži za sebe nikakve lične probitke, nikakvu službu koja bi mu donijela materijalne koristi, jer su životne potrebe Starčevića-filozofa minimalne. Posvema mu je opet tuđa žudnja za javnom službom ili položajem, koji bi mu donijeli društvenu čast ili ugled.« (Josip Horvat, *Ante Starčević,* kulturno-povijesna slika, Zagreb, 1940, str. 178)

Iako je bio stekao zavidne ocjene u znanostima koje je proučavao, Starčević se cijeloga života osjećao učenikom. Bio je nezajažljiv čitač i bezobziran razmišljač. Već u gimnaziji bijaše naučio latinski, njemački, mađarski, grčki i talijanski jezik, dok je francuski sam svladao kasnije. Što se tiče njegove najranije naobrazbe, negdje do svoje šesnaeste godine — prema Nehajevu — Starčević je dijelom samouk, a dijelom gojenac strica, učenog Šime Starčevića. Po svojem znanju poliglot i filozof, Starčević je mnogo više rođeni mislilac negoli sustavan jezikoslovac.

»On nije pisao naučna filozofska djela, ali opsežna filozofska naobrazba i prirođeno nagnuće k ovoj nauci dalo mu je, gdje još nije dohvatio ni tridesetu, nešto, čega tada nije imao valjda ni jedan naš književnik: potpuno izrađeno već naziranje o svijetu i životu. Starčević je to odavao svuda i u svemu: u polemici, u feljtonu, u svojim dramama, u svojim mislima o nauci, naročito o historiji i lingvistici, u humoreskama, u filozofskom humorističkom čavrljanju, pa i u zbilji svoga života, koji već sada teče određenim svojim utrenikom... Filozofija je uistinu osnov njegove pojave: on je ostavio sjemenište kao doktor filozofije, možda i radi svoje filozofije, i s njome se javio u književnosti.« (Dr. B. Drechsler, ibid., str. 374—5)

On je čak više mislilac nego što je i praktički državnik, iako gotovo cijelog svojeg zrelog života stoji na čelu jednog izrazito političkog pokreta kao što je Stranka prava. Unatoč golemu utjecaju na suvremenike i potomke ipak je više čovjek »umovanja, a ne djelovanja«.

I pored sve siline strasti, koja zna izbiti iz nekih njegovih govora ili ogleda, u biti je njegove naravi stanovita sustegnutost, suzdržljivost, pa i odmjerenost. Njegova ćud zna biti žestoka u mržnji, ali je gotovo uvijek umjerena u ljubavi; pretjeruje kad je podrugljiv, ironičan, sarkastičan, ali je u uvjerenju najčešće umjeren. To je možda zbog one temeljne ozbiljnosti, stegnutosti, na što kritika upozorava kao na karakternu sličnost u trojice velikih hrvatskih Ličana XIX stoljeća: u Kurelca, Šime i Ante Starčevića.

Iako je Starčević politički legitimist, on je i te kako protiv ovapnjenog povjesnikovanja i poveljaške jalovine: »tiranija legalizma, sto puta nesnosnija od tiranije radikalizma«. Filozof teološki obrazovan, Starčević je jakobinski žestok protivnik isprazne skolastike. Utemeljitelj stranke koju su smatrali korjenitom, prevratničkom i »bijesnom«, on zagovara nepristranost u vjerskim i stranačkim stvarima.

»Kada se govori o vjerama, uopće o strankama, najbolje je onaj čas ne biti ni jedne od njih privrženikom, nego navađati učine i okolnosti, pa iz njih vaditi zaključke, što je prosto i drugomu svakomu. Drugačije, iz ljubavi ili iz mržnje, čovjek može ne samo posrnuti, nego i krivicu učiniti.« (A. Starčević, Jubilej, Zagreb, 1888, str. 2)

Inače govornik i te kako plamene i razorne riječi, znao je do te mjere biti smiren i uljudan, te sate i sate sjediti i pozorno slušati sugovornike i protivnike. Samo, — ako još i ponovimo, kako je u svemu bio obrascem jednostavnosti (od odjeće i hrane do misli i izražaja), čuvajmo se da se ne izgubimo u idealizaciji. Jer, promišljen-odmjeren-uporan i čovjek suzdržane strasti, Starčević je znao biti i mrazno hladan, nemilosrdno okrutan. Jednima to bijaše ocjelna nepopustljivost drevnih pučkih značajnika, drugima opet nešto drugo: mnogo prizemnije, jednostavnije i opakije, kao i sam njegov uglati i čvornati izražaj.

Sve to skupa nije ni najmanje jednostavno. Ne bi tako bilo sve i kad bi nam bilo više poznato, kako o njemu samom tako i o njegovoj okolini. *Samo zbog toga što tako malo znamo, dopušteno nam je ovoliko pretresati.* Za sve ono što doznajemo da je bio, kao da u njemu samom postoji opreka. Nepotkupljiv pučki zagovornik, vođa oporbenjačke stranke, Starčević to zapravo nije nikako htio biti; prezirao je naime pastirstvo nad pastvom: »Ja držim to poniženjem čovjeka biti zvonarom ili gončinom čovjeka, ili spadati u takvo krdo.« (iz pisma Dru D. Starčeviću, 1895)

Iz onoga što je o njegovu životu i osobnom djelovanju poznato zaključuje se uopćeno kako je bio: skeptik, asket, moralist. mizantrop, cinik, sarkastik, ironik, stoik i sl. No kako o tome dvome zapravo vrlo malo znamo, od svih pobrojanih oznaka možemo prihvatiti samo one koje potvrđuju i njegovi sačuvani sastavci, kao na primjer onu o stoiku, jer se Starčević doista najčešće ponašao i izrazivao kao drevni Rimljanin stoičkoga kova. Napokon, ne smije se zaboraviti ni još nešto. Graditelj moderne hrvatske nacije i moderne hrvatske državnosti, Starčević je podrijetlom i djetinjstvom — seljak, što nije ni najmanje nevažno. Prema sudu mnogih — osobito starijih kritika — Starčević je svladao bogoslovlje, mudroslovlje, jezikoslovlje, govorničko i književničko umijeće, ali je u duši ostao kremenit težak. Uostalom, koliko se on sam osjećao sinom sela i želio takvim i ostati, pokazuje i to što pred smrt traži, da ga obuju u opanke: da se u njima preseli s ovog na onaj svijet.

IV

Gotovo cijeli svoj život javnog djelatnika Starčević provodi unutar Stranke prava. Ni njegovo državničko, ni njegovo književno djelo ne može se shvatiti niti ocijeniti bez pravaštva. Samo pravaštvo opet ne može se razumjeti ukoliko se ne promatra u sklopu povezanih društvenih skupina, težnji, stanja i međuodnošaja. U onom povijesnom razdoblju koje je uvjetovalo Starčevićevo društvovno djelovanje (a koje je razdoblje i sam oblikovao) steklo se toliko toga, čitava stoljeća izuzetne i mukotrpne povijesti jednog malog naroda. Pravo je upravo čudo da se moglo uopće održati to rascjepkano biće, porazbacano u tako različita i zadugo odijeljena područja, kao što su dalmatinsko, slavonsko, bansko hrvatsko i bosansko. Tako dugo vremena razdirana, komadana i suzbijana Hrvatska (okivana vanjskim neprijateljstvima a podrivana unutarnjim izdajstvima), ipak je odolijevala i dvojnosti Rim—Bizant i Habsburgovcima i Mađarima i Veneciji i Turcima. U Starčevićevo vrijeme *dozrijeva* ideja hrvatskog državnog prava, ali ona odmah biva shvaćena i tumačena vrlo različito, pa i posve oprečno. To nam otkriva i oporba i parba tadašnjih stranaka. Listine, povelje, povlastice, pravice, ugovori i obveze nisu nikako svima značili isto . . .

Riječi kao stekliši, janjičari, mameluci, mađaroni, narodnjaci, unionisti — današnjim naraštajima vjerojatno malo govore. A koliko je crnila tinte i crvenila krvi, koliko li je ustrajnosti, strasti, nade, gorčine, očaja i okršaja vezano za te pojmove u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća, kada još jednom na kocki bijaše bila sama Hrvatska. Uprošćeno rečeno: jedni zagovarahu realnu, drugi personalnu uniju; jedni bijahu za austrijski, drugi za mađarski centralizam; dok su jedni preporučivali prisniju vezu s Austrijom, drugi su navijali za Ugarsku; jedni su vidjeli spas u čvršćem naslonu na Beč, drugi opet u svezi s Peštom. Narodna stranka bijaše austrofilska. Unionistička opet mađarofilska. Mađaroni su konačni spas vidjeli u slozi, u savezu s Mađarima, a bili su protiv slavenofila. Narodnjaci su, istina, bili slavenofili, ali su vodili proaustrijsku politiku... *Pravaši nisu htjeli ni s jednima ni s drugima. Nisu htjeli ni pod Beč ni pod Peštu, nego: svoji na svojem.*

Gotovo potpun nestanak hrvatske samostalnosti nastupa kad mameluci i janjičari priznaju, da je Hrvatska zemlja ugarske krune i da je zemlja austrijske cezarevine, s kojom je nerazdjeljivo združena. Jedini nepopustljivi borac protiv takvoga stanja ostaje Stranka prava. Pravaši (ili stekliši, kako ih je na saboru 1861. nazvao Makso Piškorac, a Starčević se tim imenom uvijek ponosio) shvaćaju kako su sva gospoda još jednom izdala hrvatsku stvar. Stoga je i u tome smislu njihov stav vrlo korjenit.

»Stekliši uče da nema pravoga, velikoga gospodina izvan naroda i zato ne mare, ako sutra propadnu sva naša gospoda.«

Starčevićevu Stranku prava nazivali su »bandom razbojničkom«, od koje se valja braniti svim sredstvima, pa i bodežom i samokresom, kako je preporučivalo jedno austrijsko vojničko glasilo. Prema A. Cesarcu, koji je pomno proučavao povijest pravaštva, stekliši su bili naša najljevija ljevica.

Vođa pravaša i njihov učitelj, Starčević, propovijeda politički nauk koji je u biti vrlo jednostavan: na temelju povelja, listina, povijesnih ugovora Hrvatskoj treba vratiti onaj oblik i ona prava koja je imala 1527, kada je za kralja izabran Habsburg Ferdinand I. Samo po sebi to je i te kako prevratnička misao i opasan zahtjev, a po državni poredak može biti još i pogibeljnije, priđe li se onim korjenitim zahvatima koje takav stav podrazumijeva.

Postoje mnogobrojni dokazi da je sam Starčević tradicionalist. Ali postoje i isto tako brojni dokazi koji pokazuju da je modernist. Zaljubljen je u prošlost, u povelje, ugovore, drevne zakone. Temeljit je legitimist jer je unutar legitimističke Monarhije to jedino i mogao biti. Pa ipak: Starčević je i revolucionarac, zagovornik prevratničkih nazora o državi, crkvi, društvu, pojedincu; učenik je Rousseaua i Schillera. Istina, ovome nije ni iz daleka toliko dosljedan kao u svojem

legalizmu. Na toj podvojenosti temelji se popriličan broj nesporazumaka oko Starčevićeva osobnog nazora i srži samog pravaškog nauka.

Nehajev (M. Nehajev, *Političke silhuete,* Djela M. Nehajeva, sv. 12, Zagreb, 1945) želi tako naglasiti prividnost Starčevićeva legitimizma, a u korist njegova jakobinstva. On potcrtava činjenicu da je Starčević učio u glasovitih francuskih duhovnika-prevratnika (poput Rousseaua i Montesquieua), te ustvrđuje kako je Starčević legitimist samo na površini, da mu je legitimnost ne samo sredstvo političke borbe, nego i podrugljivačka krinka. Činjenica je, pak, da Starčević odveć mnogo toga zasniva na »društvenom ugovoru« — u smislu ravnopravna odnošaja između vladara i naroda — a da ne bi bio u znatnoj mjeri i branitelj monarhičke zakonodavnosti, iako stoji da je negdje duboko u njemu čekao svoj čas i prevratnički zagovornik puka. Nehajev kaže:

»Učenik revolucije, Starčević nije nikad mogao obući togu ustavotvornog senatora; osjećao se je i bio tribunom puka.« (M. Nehajev, ibid., str. 107)

Zavirujući malo pažljivije u stanovite Starčevićeve izjave, vidjet ćemo u kolikom je stupnju bio i ostao učenik i sljedbenik velikog francuskog prevrata. Nadahnjuje se on, istina je, njegovim tekovinama, ali zagovara borbu isključivo na temelju povijesnih prava. Propovijeda borbu kroz Sabor. Sredstva su mu pravičnost, napredak, prosvjeta, zakonitost. Uostalom, zar sam ne kaže, nazivajući se doslovno konzervativcem: —

»Branitelje ovoga načela, nas bi u Engleskoj, u svakoj zemlji u kojoj vlada um i poštenje, držali za torye, za konzervativce, za muževe nada sve oprezne i spore kada se radi o znatnu mijenjanju zakona.

A kod nas, znate li što neki o nama govore? oni nas zovu prevratnicima, buntovnicima, ljudima koji hoće, da sve na svijetu sruše. Mnogi tako govore jer su glupi, a mnogi zato jer su zlobni, nu jedni i drugi zato jer se ćute krivi pa se boje.« (A. Starčević, *Djela,* I, str. 185)

Pa i sam Nehajev, iako jednim dijelom tvrdnje potkrepljuje svoju gornju izjavu, drugim dijelom potvrđuje upravo Starčevićev legitimizam, kad (na drugom mjestu) napiše:

»Starčević, sasvim političar, i to političar, koji filozofira o poviesti država, u svakoj prigodi svoga života ostaje čisti ustavnjak, čisti katekumen onih ideja, koje je posvetila Velika Revolucija.« (M. Nehajev, ibid., str. 134)

Dapače: sve je to još protuslovnije nego što se ovako podvojeno čini. Naime: u različitim časovima, u različitim prigodama, u različite svrhe, Starčević različito iznosi svoj temeljni stav prema vrsti preobrazbe društva.

Tako, na primjer, ima zgoda kod kojih nema nikakve dvojbe, kako je Starčević izvana legitimist, iznutra buntovnik: pravi prevratnički vuk u saborskome runu.

»Vi se tužite na povrede ustava. Što se mene tiče, apsolutizam, konstitucionalizam, konzervatizam, liberalizam, ovi i ovakovi izrazi meni su prazne riječi. Kad se kakav sustav raspravlja ili uvađa, ja ga sudim po znanstvenim načelima, po povijesti, u kojoj je živio, i po ćudi, pak po opstojnostima naroda, kojemu je on namijenjen. A svaki opstojeći sustav, bio on kakav mu drago i bio gdje god, ja sudim po njegovu plodu, a taj se najjasnije pokazuje u moralu i blagostanju naroda.

Vi, gospodo! nećete tajiti, jer ste osvjedočeni kao i ja, da je taj vaš sustav ubitačan. Pod njim, za njega napreduje naš narod u siromaštvu, u

dugovima, on propada na broju, te biva dan na dan kržljaviji, a množe se zloće i zločini. Kad je tomu tako, onda gospodo, moram iskreno kazati, da je taj sustav zlo, koje vi eto branite i tražite lijeka proti njegovim ranama; a ja ne samo neću braniti, nego kad bih mogao, tražio bih mu i zadao bih mu smrt, i nadam se, da će mu je tko drugi zadati, a ja ću ga po mogućnosti u tom pomagati.« (A. Starčević, *Djela,* I. str. 244)

Pa ipak, isti taj Starčević — što prikazivača njegova djela i nazora mora nagoniti na poseban oprez pri uopćenim sudovima — zna izravno stati u obranu monarhičnog sustava vladavine:

»Već Guizot jadikova, da se Francezi opsjenjivaju riječju 'demokracija'. Na toj riječi jašu franceski republikanci; a neće da znadu, da nikada nije bilo i da ne može biti demokratičke republike, nego da to može biti samo monarkija.

Nekada je vladala u republikama aristokracija krvi, kasnije vladaju aristokracije znanja i novca. Ove dvije vladaju u današnjim republikama Švajcarske, Amerike, i t. d., upravo onako, kako je nekada patriciat vladao u Rimu i u talijanskim republikama.

Uvijek bo se u republikama ljudi ovih društvenih razreda slože i svu vlast na se potegnu, i samo monarkija može, ne pazeć na nikakove slojeve, vrstne muže iz svega naroda probirat, javnima službama odlikovat i nadarivati.«
(Iz članka *Francuski diplomatski predstavnici,* prema *Ante Starčević, IZABRANI SPISI,* priredio Dr. Blaž Jurišić, Zagreb, 1943, str. 207)

Ali opet: unatoč svoj ljubavi za prosvijećene kraljevine, unatoč tome što je možda i sam pomišljao, da bi bila moguća jedna razborita, pravična, dobrohotna ustavna monarhija (čak i za narode ugurane u austrougarsku nakazu od države) —, Starčević će više puta naglasiti temeljno pravo naroda, upravo kao korjenit demokrat.

»Ako narod stupi na nekoje stajalište, otadžbeniku, bilo mu to po ćudi, ne bilo, u dnevnoj politici ne ostaje drugo nego ili mirovati, ili raditi na temelju koji je tu. Jer proti odluci naroda ne ima priziva, proti volji naroda, bila ona kakova hoće, u njegovoj domovini ne ima zakonite obrambe, nigdje ne ima blagoslovljena uspjeha.« (A. Starčević, *Djela,* III, str. 369)

Takve i slične izjave mogu naravno lako zavesti poletna prosuditelja. U vremenima kad je dobro došao svatko tko se može zgodno proglasiti prikladnim pretkom istomišljenikom ili barem predšasnikom srodna svjetonazora: teško je odoljeti napasti potrage za potrebnim praocima i ocima. U tome su smislu ponešto pretjerali neki naši povjesnici, osobito oni revni poratnici koji su pohitali sve velikane prošlosti što prije pretvoriti u gole revolucionare, te umalo što nisu i samog Kraljevića Marka posmrtno proglasili aktivistom. Takvi su i Starčevića učinili mnogo jakobinskijim nego što je doista bio. Toliko pretjerivati doista nema smisla, tim prije što Starčević — ma koliko se to nama danas ne sviđalo — znade napisati i posve protuprevratničke retke . . .

Noviji ili suvremeniji prikazivači Starčevićeva nauka najčešće ga nazivaju jakobincem, slijedeći u tome djelomično neprijateljski raspoložene Starčevićeve suvremenike i stranačke protivnike, koji mu neprestance predbacivahu buntovništvo i prevratništvo. Iako će Starčević od vremena do vremena pokazivati i tu dionizijsku (razornu) stranu svoje naravi, ipak će češće potvrđivati umjerenjački, pravičarski dio svojeg temeljnog stava. Jer — istini za volju — ne smijemo zaboraviti ovo: Starčević je prije svega korjeniti legalist, legitimist, zakonobranitelj, ustavobranitelj, pa čak i konzervativac. Ne kaže li on, naime, o prevratima, o bunama, doslovno ovo:

»Od stotine buna jedva da jedna ispadne dobro po narod, stoga ja bih rekao, da su one po narod ubitačnije, negoli po prijestolja. Po mom mnijenju veoma je pogibljeno ono načelo, koje uči, da narod kroz bunu ne gubi svoja prava. Jer ako taj narod stoji, ako je svakomu prosto, hoću da rečem bez straha od zlih posljedica, slobodno buniti se, ja sudim, da bi ljepše bilo među divljacima, ljepše i u paklu negoli u krštenoj, u prosvijetljenoj Europi. Buduć dakle taj nauk o buni pogibeljnom nespodobom, premda to načelo amo u adresu našu ne spada, ja sam mnijenja, da narod kroz bunu pravedno gubi svoj ustav, svoja prava.« (A. Starčević, *Djela*, I, str. 46)

Svi ti navedeni, i slični nenavedeni, nejakobinski stavovi jakobinca Ante Starčevića ipak ne niječu jezgreno ljevičarstvo ni u njega samoga, ni u izvornom pravaštvu uopće. August Cesarec je to dobro osjetio i još bolje objasnio (A. C., *Kriza stranke prava i naši »komunari«, 1871)*... Ma što se Starčeviću i starčevićancima prvog vala prigovorilo, oni ostaju naša najljevija stranka u XIX stoljeću.

Nije uopće slučajno što strossmayerovsko glasilo *Branik* naziva i same francuske »komunarde« *starčevićancima,* koje su inače optuživali, »da potkopavaju temelje društvenoga i državnoga života« (vidi *Pogovor* J. Šidaka spomenutoj Cesarčevoj knjižici, Zagreb, 1951). Stekliši su se, naravno, branili od toga kao od najcrnje osvade.

Prosuditelju nije nimalo lako zaokružiti prosudbu, bilo u jednom bilo u drugom smjeru, jer potkrepa ima za polazni stav kao i za protustav. Pitanje je, čini se, što je komu i u kojem času bliže i važnije... Tako, na primjer, iako je Starčević (po naobrazbi filozof i teolog, a po praksi filolog, historik i pravnik) bio tipičan naš humanistički intelektualac (kakav je obično slijep za gospodarska, novčarska, staleška i društvovna pitanja uopće) —, on je i te kako dobro prozreo igru oko tadašnjeg hrvatskog narodnog gospodarstva, ustvrdio zbiljnost sukoba između suprotstavljenih društvovnih staleža, redova i razreda. O tim je stvarima i proračunski sudio. Između ostalog, dobro je uvidio gdje su — osim na osiromašenom selu — izvori proletarijata.

»Obrtništvo je glavno sjemenište proletarijata pred kojim Europa drhće. Za taj živalj, u našim zemljama, do nagodbi, nije se skoro ni znalo, i uz dobre uredbe možda nikada, a stalno kroz koju stotinu godina, on se u njih ne bi mogao raskopititi. Tomu življu lakše je predusresti, nego vladati ga kada nastane. Kod nas mu se mogaše na put stati: ne dopuštajuć da se taj razred naroda povećava preko mjere, više negoli on može pošteno živjeti, pa braneć da veliki glavničari ne taru siromašnije, rukodjelce. Ono se dalo postignuti razumnim omeđašenjem obrtnika na svoju ruku, ovo pravednom, razmjernom štibrom...

... Prekomjerni javni službenici također su vrelo proletarijata, i ovaj je mnogo gori od obrtničkoga. Njihov bo porod redovito pripravlja se samo za javne službe, a rijetko se za njih izuči kako treba, ter sva ostala zvanja zanemari. Koji dobiju javne službe, oni ih slabo obnašaju i time škode narodu; koji su bez služba, oni prečesto neposredno narod kvare. Dakle, javnih službenika, čim vrstnijih, čim poštenijih, čim marljivijih, čim bolje plaćanih, — čim manji broj.« (A. Starčević, *Djela*, III, str. 296—297, passim)

Kao javni radnik, pučki prvak i saborski govornik — trudio se prodrijeti u različita područja: od nastave stranog jezika — preko poreskih odredaba — do načina obradbe zemljišta.

Možda je i sama raznovrsnost njegovih zastupničkih predstavaka, govora, istupa i članaka uzrok: te je teško otkriti uvijek dosljedan temeljni stav. Vjerojatno je tomu pridonijelo i često i obilno pisanje u različite svrhe i za najrazličitije potrebe, kako je to već uvjetovala saborska taktika ili novinska pragmatika. Napokon, takav dojam uzrokuje možda i to što mi ni dan-danas nemamo na raspolaganju cjelokupne Starčevićeve spise, niti njihovo znanstveno kritičko izdanje,

jer se izdavanje njegovih *Djela* (što ih je bio 1893. godine počeo izdavati Odbor kluba Stranke prava) zaustavilo na trećoj knjizi, ostavivši tko-zna-koliko-toga razbacanog po različitim glasilima ili posve nepoznatog...

Takve, gotovo naravne nedosljednosti, različnosti, protuslovlja, protimbe, preokrete i zaokrete čitatelj će lako osjetiti i u stavovima i izjavama o širim, vanjskopolitičkim pojavama.

Djelujući nekoliko desetljeća kao središnja osoba hrvatskog oporbenjaštva, Starčević je u nekim slučajevima morao mijenjati stavove, nazore, odnose; u drugim je slučajevima zbog potreba trenutka potcrtavao jednu stranu društvene pojave, kako bi prikrio, ili sačuvao drugu, računajući ponegdje na moguće saveznike ili pomoćnike; a bilo je i stvari o kojima je radije šutio, ili, ako je govorio, nastojao poslužiti se Ezopovim plaštem, procijenivši valjda da bi od otvorenosti bilo mnogo više štete negoli koristi. Jasno, danas mi o tome možemo više govoriti nego što zbiljski znamo. To jest: sve kad bismo i raspolagali s mnogo više zbiljskih podataka o međustranačkim odnošajima i okršajima, i tada bismo uglavnom naslućivali o stvarnim razlozima ovog ili onog poteza, stajališta prema ovoj ili onoj pojavi ili osobi. Pa ipak, postoji jedna stvar o kojoj Starčević jednako otvoreno, jednakom snagom i jednakom ustrajnošću govori i piše, sve od pedesetih pa do devedesetih godina prošlog stoljeća. To je ono u cijeloj njegovoj državničkoj i književničkoj djelatnosti kod čega Starčević ne popušta ni za dlaku. Riječ je o njegovu odnosu prema Austriji.

»Austrija je vazda jedna te ista, ona niti se mijenjala, niti se mijenja. Ja vam kažem u ime povjesnice, da se despocije ne popravljaju, nego propadaju. Za pogibelji svaki korak ove vlade zaudara po opsjeni, poslije pogibelji svaki njezin korak bije po osveti. U pogibelji ona je janje umiljato, kojim možeš sve što hoćeš; izvan pogibelji postaje iz onoga janjeta bijesan vukodlak, koji sreda davi sve što je pred njim, sve što može i prestaje daviti samo onda, kada opazi, da mora nekoga ostaviti, da joj robuje i da joj štibre plaća. Dok je Austrija izvan pogibelji, u njoj najteže onomu, tko joj je najviše dobra učinio.«

Ako je Starčević nekoga mrzio, onda je to bila Austrija. Pored sve svoje stoičke naravi i suzdržljiva ponašanja, Starčević se otkrivao kao čovjek potmule, prigušene i zbog toga silovite strasti. Samo: nemojmo se opet prenagliti... Mrzi Austriju, ali samo zbog Hrvatske, ne zbog same Austrije. Dapače, zbog Austrije kao Austrije ne bi on imao ništa protiv Austrije.

»Mi marimo za sreću i nesreću Austrije samo na koliko ona služi Hrvatskoj. S toga mi bismo volili, da stoji Austrija uz sretnu Hrvatsku, nego da Austrija propadne, bez da se Hrvatska pomogne.« (A. Starčević, *Djela*, III, str. 342)

Iako je i Ugarska isto tako neprijatelj hrvatskog naroda, odnošaj prema Ugarskoj nije istovjetan odnošaju prema Austriji. U sporu između Hrvatske i Ugarske bilo je bitno pitanje: ili je Hrvatska suverena ili je samo pokrajina nazvana kraljevinom. Ukoliko takve suverenosti nema, to jest: ako je Hrvatska s Ugarskom jedna jedincata jedinstvena država, onda Ugarska može raditi s Hrvatskom što joj je volja. Ako pak — kao što povijesne povelje govore (a drugo je što vlastela, vlada, vlast radi) — Hrvatska *jest* samostalno i posebno tijelo, onda Ugarska ima pravo na Hrvatsku upravo toliko kao i bilo koja druga inozemna država, vlada, sila. Te dok Starčević poziva na borbu

protiv Austrije svim sredstvima (osim onog posljednjeg, kojeg se Kvaternik ipak prihvatio), Ugarsku on želi tek dovesti na razinu ravnopravnog međunarodnog ugovora s Hrvatskom:

»... kraljevina Hrvatska nikada nije pravno stajala u drugačijem odnošaju s Austrijom nego budi s kojom drugom državom. Nu Austrija, gazeć naša prava, pretvorila je našu samostalnu i neodvisnu kraljevinu u svoju općinu. Narod će hrvatski veselo prigrliti sredstva, koja mu se pruže, za srušiti ovo bezakonje, za uvesti u život ono zakonito stanje svoje domovine. Opstajavši odnošaji među kraljevinama Hrvatskom i Ungarijom, prestali su ratom godine 1848—9, ratom prenesretnim po obje ove kraljevine, nu ratom međunarodnim. Ove kraljevine, kada i kako im se svidi koristno ili potrebito, urediti će svoje odnošaje i međusobne i naprama svim državama i narodima, ne čekajuć poziv od njegova veličanstva.« (A. Starčević, *Djela*, III, str. 326—7)

Posebno, a ujedno i pionirsko mjesto u Starčevićevim političkim osnovama zauzima bosanstvo, muslimanstvo, islamstvo...

Sve su njegove naklonosti na strani Bosne. Zaljubljen je u bosanske Muslimane. Javno iznosi svoje duboko štovanje prema Islamu. Izražava neskrivene simpatije za otomansku carevinu. Jedan je od naših prvih ljudi koji se usuđuje reći i koju u prilog turske uprave u našim krajevima (koja je u nas — za posljednjih pola stoljeća — zbog vidovdanske propagande pretjerano ocrnjivana, zlonamjerno tumačena i tako po školama predavana: zamalo da nekadašnja turska uprava ne postade kriva i za to što krumpiri na drveću ne rastu)... Koliko je, naime, nepatvorenog romantičnog čuvstva prema svojima, koliko je neočekivanog zanosa u inače skeptičnog Starčevića, kad je mogao napisati čak i ovakve riječi:

»U Bosni živi strana našega najčišćega, najnepokvarenijega naroda, koji lakše može biti bez nas, nego li mi bez njega. Za nas je njegov život znamenitiji nego li pariških proletera i njemačkih mudraca; njegovo je naravno stanje za nas korisnije i potrebitije, nego li zapadna civilizacija, koja smućuje pamet, truje srce i ubija nam život.« (iz prikaza Jukićeva *Bosanskog prijatelja*, 1851)

Zasukan i svojeglav u mnogim stvarima, u odnosu prema našem življu pod Turskom, Starčević se pokazao jednako humanistički širokogrud (slobodan od križarskih predrasuda prema nekršćanskim zajednicama i porecima) i proročki dalekovid. Tursku brani od Austrije, da bi se zauzeo za bosanske Muslimane, govoreći kako su oni iz ljubavi prema zemlji napustili i svoju izvornu vjeru.

»U Bosni on ne gleda neprijatelja pod čalmom, nego dio svoga naroda, brata po krvi, jeziku, tradicijama, samo druge vjerske pripadnosti, a ta je uvijek za Starčevića nevažna.« (J. Horvat, ibid., str. 160—1)

Općenito je poznata Starčevićeva slabost prema Francuskoj, osobito onoj postjakobinskoj, iako je znao izreći mnogu gorku riječ na račun ondašnjih republikanaca. U Italiji je pozdravljao sve što je bilo protuaustrijsko i rodoljubivo. Tražeći političke saveznike u borbi za opstanak i istinsku državnost svojeg naroda, Starčević vrlo rano okreće oči i prema Rusiji, ma koliko da je najviše pomoći očekivao od Francuske. Samo — priznati se mora, jer je ovo odveć bjelodano — Starčević je prema Rusiji u različitim trenucima imao vrlo različite stavove. Jednom ju je grdio (ujedljivo, kao što je samo on znao), drugi put je u zvijezde kovao starodrevne značajke plemenite ruske naravi, a nalazio je lijepih riječi i za samu rusku carevinu, na primjer

nakon ukinuća kmetstva... O Nijemstvu i Nijemcima Ante Starčević, kao da nikada nije dobro mislio. Koristio se gotovo svakom prilikom, da nijemštinu pogrdi što je moguće žešće, u čemu je — naravno — pretjerivao i nije bio u pravu (upravo kao i kad je slično nastupao prema Srpstvu i Srbima; samo dok mu se prvo upisivalo i kao neka vrlina, drugo mu se uzimalo i te kako kao golem porok, čija težina umalo da ne skrha čitav njegov nauk, čime ćemo se, opet, morati ovdje posebnije pozabaviti). Na primjer:

»Samo glupa, potlačena i siromašna naroda hvata se švapsko barbarstvo...«

Čak i ovakav, *posve priručan i ovlašan sažetak*, glavnih Starčevićevih pogleda ne može zaobići njegov stav prema crkvi, crkvenjaštvu i vjeri i vjerništvu. Tim manje, što je upravo zbog njega, prvo: stradao sam Starčević i, drugo: došlo do tolikih nesuglasica i prešućaja oko samog njegova djela.

Starčević, sam odškolovan kao bogoslov, bijaše zaprisegnut protivnik popovštine kao popovluka. Govoreći protiv višeg svećenstva istočnog vjerozakona, on će — dakako — ošinuti i zapadno: to jest — hrvatsko (naravno, više svećenstvo) kao najvećeg krivca za nesreće hrvatskog naroda:

»Kasnije, u stvarima protivnim slobodi, puku i domovini, biškupi skoro dostignuše braću si zapadne crkve, a niže duhovništvo, većinom, barem ne kvari puk. A u puku zapadne crkve, gdje potiče štogod dobra i poštena, to prečesto dolazi samo otuda, što on ne sluša i ne slijedi popa. Da ovaj puk ne bi bio poživinčen on bi, uz rijetke iznimke, u popu smatrao najprvoga svojega neprijatelja. U istinu, narod hrvatski ima svu svoju nesreću najvećma popovima pripisati. Ako se pokaže pravi ili bolji svećenik, on postaje mučenikom. Do kada bude tako?« (A. Starčević, *Djela*, III, str. 216)

Naravno, kao i toliko puta u povijesti, onaj tko je optuživao lažne Kristove sluge, bude osuđen kao da optužuje samoga Krista. Protivnike izopačenih crkvenih ustanova optužiše da su protivnici samoga kršćanstva. Ako je čovjek šibao lažnu pobožnost, licemjeri ga osudiše zbog bezbožništva. Moglo se stoga i očekivati, da će jedan od naših najkorjenitijih antiklerikalaca biti optuživan kao mrzitelj kršćanstva, iako je Starčević — primjerom svojeg osobnog života i primjernošću svojeg djela — bio bolji kršćanin (jer je bio temeljitiji sljedbenik izvornog novozavjetnog nauka, kao i nešto kasnije njegov učenik S. S. Kranjčević) od tolikih poustanovljenih dušobrižnih kulješa, bilo stare bilo nove crkve, bilo one bilo ove boje. Starčević nemilosrdno šiba one popove koji više služe zemaljskog cara negoli nebeskoga kralja, kojima je više do carskih mrvica negoli do nebeskog spasa njihovih ovčica..., kojima je više do činoreda negoli do ćudoreda.

F. Iveković prigovara Starčeviću, što mu je sve izvankršćansko (rimsko poganstvo, bogumilstvo i islam) milije od kršćanstva. Ali ni Iveković ne može skriti činjenicu, da je Starčević protiv onog kršćanstva koje je protiv hrvatskog naroda, skrivalo se ono iza suknje Babe Čengićkinje ili iza mantije vladike Štroce. Uostalom, govoreći o irskim prilikama, Starčević pokazuje jasno što misli o neznaboštvu kao i o onima koji u ime pobožnosti provode najstrašnije poreknuće božanskog, a to je ukinuće osobne slobode.

»Jer već nekoje irske novine viču na g. Parnella i ocrnjuju ga. A zašto? Zato jer je, bivši u Parizu, pohodio gg. Rocheforta i Viktora Huga, muže, koje nekoji pobožni, bez iskre pobožnosti, Irci smatraju za neznabošce.

Zna se, da ova dva Franceza ne vjeruju nekoje stvari, koje drugi vjeruju; zna se, da teoretična neznabošca ne ima i ne može biti; zna se, da smo u ponašanju, praktični neznabošci više manje svi.

Nu što spada na Irce i na druge vjerozakonsko mnijenje bilo čije i bilo kakovo izuzev mnijenje vlastito i onih, koji su nam upravu svoje duševnosti povjerili?

Ili će Ircima biti bolje ostati u dosadanjoj nevolji, nego osloboditi se pomoću bilo čijom? Ili Irci, kako dosada u sužanjstvu, ne će moći u slobodi slijediti svoja vjerozakonska osvjedočenja? Ili pomoć nije pomoć, ako nam ju dade čovjek ili narod, koji ne misle kako mi mislimo?

Nije čudo, da u sužanjstvu ostaju narodi, koji tako misle, i oni bo griješe proti Bogu, proti umu, proti samim sebi, pa boljega nisu vrijedni.

Daj Bože, da se nesretni narod ne povede za ljudima, koji u ime Boga rade samo za se i zavraga, u ime vjere, kojoj sloboda mora biti sveta, brane, učvršćuju, uvađaju samo sužanjstvo!« (A Starčević, *IZABRANI SPISI*, str. 190—1)

Trebalo bi biti silno naivan (kakvi vjerojatno nisu bili ni Ivekovićevi suvremenici) pa ne vidjeti zašto je sveučilišnu poslušniku krotkom vladinovcu i krutom vukovcu Ivekoviću Ante Starčević toliko pogibeljan, te ga njegov nauk čak podsjeća na bogumrskoga Husa, što je imalo biti osobito porazna prevratnička značajka... Isti — u svojem pamfletu — vrlo stručno (kao pravi dušobrižnik koji zna da se duša može progoniti i nakon smrti) dostavlja i ovakvu posmrtnu potvoru: samo Starčevićevo geslo *Bog i Hrvati* posuđeno je od bogohulnog republikanca Mazzinija!!! Jasno, takav politički protivnik nije mogao opraštati ništa čovjeku koji je pristajao uz Saint-Simona. Jer, navodeći pismo tog utopijskog socijalista papi iz 1825, Starčević će reći:

»Riječi što ih on papi kazao, vrijede i danas, i vrijediše prije 3—400 godina«. (A. Starčević, *Jubilei*, str. 14)

V

Starčevićeve protivnike mogle su srditi njegove misli i izjave o ovim ili onim inozemnim pojavama. Mogli su ih uznemiriti njegovi nazori o društvenom poretku uopće ili o vjerskom sustavu. Ali to je još uvijek bio onaj dio njegova nauka koji su barem mogli progutati, ako mu ga već nisu mogli oprostiti. A ono što nikako nisu mogli prihvatiti, što mu ni mrtvom nisu opraštali bile su Starčevićeve misli o tuzemnim prilikama, posebno njegov nazor o povijesti, položaju, naravi i sudbini hrvatskoga naroda. U nj je on unosio toliko osobne žestine, a protivnici su u njemu osjećali toliku razornu snagu, da su se upravo na tome morala iskušavati malobrojna prijateljstva, dok su se stvarala mnogobrojna neprijateljstva *i* pojedinaca *i* skupina *i* stranaka *i* naroda *i* država, koja su se s njega prenosila na njegove pristaše, pa i na sljedbenike njegovih sljedbenika.

Začetna, polazna, temeljna, bitna i — ako hoćete — zavjetna misao Starčevićeva nauka je ova: vratiti Hrvatskoj cjelokupnost i samostalnost na temelju državnog prava. Taj zahtjev se zasniva na tri točke, koje su i središnje zasade cjelokupnog pravaštva. Prvo, Hrvatska je imala posebnu krunu i posebnu krunidbu i onda kad je birala Arpadovce za svoje kraljeve. Drugo, Hrvatska je imala vlastiti sabor (s vojskom, banom, namjesnikom) koji ima kraljevske ovlasti. Treće, Hrvatskoj su to ugovorima potvrđivali i na to se prisezali i

Arpadovci i Habsburgovci... Kad se to troje prevede s povijesnopravne razine na ustavnodržavnu, pokazuje se kao zahtjev za neodvisnošću u stvarima uprave, sudstva, novčarstva, vojništva, redarstva itd.

Dok austrofilni integralci neprestano naglašavaju nekakvo nadosobno zajedništvo i nadnarodnu jedinstvenost, Starčević dokazuje da je Hrvatska s austrijskim zemljama samo u personalnoj uniji. To jest: osim osobe zajedničkog vladara nema s njom ništa drugo, niti zajedničko niti jedinstveno. Takvom jedinstvu suprotstavlja on ujedinjenost svih hrvatskih zemalja u jednoj nezavisnoj i samostalnoj državi, na temelju tisućljetnog državnog prava i u skladu s načelima o pravu narodâ na samoodređenje, — a radi samog biološkog opstanka i kulturnog napretka hrvatskog naroda.

Na jedan od najstarijih prigovora zahtjevu za samostalnošću — jer kako mogu *mali* sami, bez starateljstva ili vrhovništva *velikih* ili barem *većih*, uopće opstati? — Starčević odgovara:

»I Grci i Rimljani bijahu u svoje vrijeme glupi, i siromašni, i slabi, pak su se prosvijetlili, usrećili, obogatili. Danas je malo, n. pr. Holandeza, Šveda-ca i t. d., pak su ipak prosvijetljeni, slobodni, sretni, jaki. Ja ne gledam koliko je duša u narodu ili u državi, nego gledam jesu li one sve duše sretne, da li koja od njih nepravedno ne trpi. U samu broju duša ja ne nalazim snagu: na stotine tisuća Perzijanaca gubiše bitke proti rukoveti Grka; čvrsta Franceska, za Napoleona I izgubi bitku, izgubi bitke i velika Austrija; nu San Marino, Liechtenstein i t. d. ne izgubiše ni jednu bitku. Onaj koj može druge tući i od drugih bijen biti, nije sigurniji od onoga koj ne dira u nikoga, nego drži se svoga. Pa ne biste li i vi volili biti državljanin San Marina nego li n. pr. Rusije?...« (A. Starčević, *Djela*, III, Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?, str. 23)

Jedni protivnici nastoje posve zatrti i ime i opstanak Hrvatske (manje ili više izravno). Drugi se opet nadaju stanovitim olakšicama i povlasticama odozgor — ne želeći ni sami propast i zator svojem narodu, ali umujući da je bolji i vladin vrabac u ruci negoli oporbenjački golub na krovu budućnosti. Starčević je i protiv jednih i protiv drugih. I na saborskom stolu i na novinskoj stranici on javno razastire svoje karte.

Njegov je stav izuzetno jednostavan i zato izvanredno djelotvoran: — ujedinjenost i samostalnost Hrvatske. Da bi se ta jednostavna politička paradigma i ozbiljila, da bi se Hrvatska održala, izbavila i osamostalila, mora se odbaciti sve što zamućuje jasan zahtjev i priječi potpunu provedbu: od imenâ što se pretpostavljaju čistom, zakonitom, narodnom (kao što su Ilir, Slavjanin ili Jugoslavjanin) pa do sluganstva tuđinu (carskoj Austromađariji ili carskoj Rusiji ili bilo komu drugom).

Kakav suvremeni novinski procjenitelj mogao bi lako Starčevića proglasiti političkim *maksimalistom*. U stvari, Starčević je bio upravo suprotno od toga. Stoga, novinski usmjerivana svijest morala bi reći: bio je *minimalist*. Jer: zar se može manje tražiti nego što Starčević bijaše tražio, u izreci koja je vjerojatno najnavođenija od svih njegovih izričaja:

»Makar Hrvatska bila samo uru dugačka i uru široka, makar bilo samo pet Hrvata — neka ih to pet bude slobodno i sretno.« (A. Starčević, *Pisma Magjarolaca*, str. 120, 1879)

Pa ipak, ni taj *minimum* nije toliko *minimalan* koliko izlazi po navedenim riječima. Ima u Starčevića i posve drugačijih zahtjeva i želja (i mi ćemo se morati njima pozabaviti još posebnije i još podrob-

nije). Za sada je potrebno još jednom potcrtati jednostavnu logiku Starčevićeva središnjega zahtjeva, koja je silovito zanosila pristaše i izluđivala od gnjeva protivnike.

Kad čitamo ono što je sam napisao, što su o njegovu pisanju napisali opčinjeni vjernici i razboriti promatrači, desni neprijatelji svih boja i lijevi sljedbenici — izbija na vidjelo, što je sve uzmogla izazvati nabijena jednostavnost Starčevićeve političke misli. U slobodnu sažetku predočena, ta se razvija ovako: ako su Hrvati narod, sa svime što jedan narod određuje i potvrđuje — a jesu (kao što njihov tisućljetni povijesni opstanak govori), onda je njihovo opće i posebno pravo, da budu svoji na svojem. To jest: jer su Hrvati narod (po jeziku, kulturi, povijesti, teritoriju, državnom pravu) moraju imati svoju vlastitu zajednicu, a ne uvijek biti dio ili prirepak nečeg drugog, većeg ili manjeg od sebe samih. Iz toga koliko jednostavnog toliko i neoborivog stavka proizlazi sve ostalo, uglavnom: borba protiv svih zastava. To je ta bogohulna stekliška misao: za praktičnike nepraktična, za služnike prevratnička. Otuda je Ante Starčević mantijašima buntovnički Hus, a kaputašima sam jakobinski zloduh.

Često je s pravom isticano (što su protivnici najčešće zaboravljali), da *Ante Starčević nije praktički politik unatoč svoj svojoj političkoj praksi. On je teoretik jedne politike.* Nije politički pragmatik (poput, recimo, jednog Mažuranića), nego je politički dogmatik (poput Savonarole).

Njemu su uzor stoični Rimljani, narod razbora, ćudoređa, dužnosti, nasuprot Grcima, u kojih je — po njegovu sudu — previše izmišljanja, igrarije, lagode, odveć smisla za spletke, dvosmislice, zaokrete i preokrete. I u svakodnevnoj politici on je samotnik i tvrdokornik. Mnogo je toga, što je bitna značajka same Starčevićeve osobnosti, prešlo i na Stranku prava. Kao politički realist, Marijan Derenčin je to jasno opazio:

»Značajno obilježje stranke prava jest princip najčišćeg legitimiteta, spojen sa uvjerenjem, da za pobjedu toga principa ne treba raditi ništa drugo nego ignorirati sve, što postoji, ter, naglašujući hrvatsko državno pravo, čekati da uzkrsne; međutim pako ne kaljati ruke blatom svagdanje aktuelne politike, naročito ne nagađajući se sa živom dušom.« (Dr. M. Derenčin, *Programi oporbenih stranaka u Hrvatskoj,* 1894)

Starčević je nedvojbeno vodio više legalističku negoli aktivističku politiku. Samo pitanje je: koliko to znači da je zaboravljeno na zbiljske mogućnosti... Ne pokazuje li slučaj s Rakovičkom bunom upravo suprotno: da je — ne odobravajući osobno Kvaternikov ustanak — i te kako jasno vidio, koliko se može i do koje se crte smije ići?

Uz to, Starčević jest po naravi strastvenjak, ali zanesenjak doista nije. Najčešće, nema on nikakvih iluzija ni o kome, pa — kao što ćemo vidjeti — ni o vlastitom narodu. Dovodi takav stav ponekad i do političkog aristokratizma.

»Absolutan i mizantropski razpoložen, on rimski vjeruje u umno gospodstvo riedkih pojedinaca. Kad izbacuje ideju velike Hrvatske, on ne računa, da će se u dogledno vrieme ostvariti, ali uspieva, da svoj pokret, koji ima jednu moralno-ideoložku stranu, proširi na periferiju.« (M. Nehajev, ibid., str. 111)

On će svečano, dostojanstveno, borbeno reći — u izbornom govoru na Krasici 1881 —:

»Ne tražim neprilike ni pogibelji, nu kada se radi o pravu domovine, o sreći naroda hrvatskoga, ja ne znam za nikakvu pogibelj, za nikakvu nepriliku, za nikakvu žrtvu, nego nastojim da ispunim moju dužnost i na koliko mi to za rukom pođe, na toliko sam zadovoljan, ne pazeći na posljedice, koje se sama mene tiču.«

Taj isti čovjek, koji je toliko toga žrtvovao i bio pripravan žrtvovati u posve neravnopravnoj političkoj borbi, ma koliko se činio bojovnim, posve razborito sudi i o samoj borbi na koju poziva.

»Ni ja ne držim ništa do tučnje, ni do junaštva, iz kojih po njihov narod ne niče sloboda i sreća.« (A. Starčević, *Djela,* III, str. 25)

Što se tiče samog naroda, za koji je vodio rat gotovo jednog protiv svih, o njemu ne samo da nema odviše iluzija, nego je o njemu znao pisati čak i ovako razočarano, ojađeno, ogorčeno:

»Evo ovdje je čaša vode; i da bi mi tko rekao: izpij ovu čašu i Hrvatska će biti slobodna, ja ju ne bih izpio, jer hrvatski narod nije vrijedan, da se za nj učini ni ta žrtva...« (iz Starčevićeva odgovora Erazmu Barčiću, kad ga je ovaj pozivao na akciju 1875)

To su, naravno, mogli biti časovi razočaranosti, razdražljivosti i klonulosti, kakvih ima u svakog duhovnog borca. Ali, takve izjave istodobno potvrđuju i jednu bitnu značajku Starčevićeve naravi: mješavinu vjere i sumnje, ushita i žuči. Starčević je žudio za ljudima stoičkog kova, za postojanim značajevima, za onima kojima je ćudoredno geslo »*Summum crede nefas animam praeferre pudorit / Et propter vitam vivendi perdere causas*« (Juvenal, Satire, VIII, 83; doslovno: Grijeh najveći je vjeruj pretpostaviti život poštenju i zbog života izgubiti razloge življenju). Oko njega je, međutim, bio svijet kroćen i ukroćen »zoblju i bičem«. Otuda valjda čak i ovakve provale bijesa zbog onih za koje se uzalud borio:

»Do Hrvata i Hrvatske ne ima kukavna naroda ni nesretne zemlje. Ovaj narod nije za drugo van da čim prije propadne ter da ne bude samo na neprilici sebi i drugima. Tu ne ima ljudi, ne ima značajeva: ne ima ništa osim hrđe... Gdje su tri Hrvata, tu je barem pet mnijenja i stranaka u istom predmetu i pogledu. Hrvati ludi i sebični, mijenjaju se naglije neg primorsko vrijeme. Nas nekoliko stalnih značajeva služimo ostaloj hrpi samo za smijeh. S toga vam i trpimo. Hrvatska je prava dolina suza, pravi pakao na zemlji.« (iz *Pisama Magjarolaca*)

A sve to potvrđuje jednu od temeljnih primjedaba o Starčevićevu značaju, naime onu o njegovoj strastvenosti, koja je s tolikom mukom kočena i suzdržavana. On duboko i svom dušom vjeruje, iako to ironijom prikriva. Kad je njegova vjera iznevjerena, onda probija žest satire, sarkazma, cinizma. Starčević je i po naravi i po odgoju moralist. On polazi u svemu od ćudorednih zasada, u svim pojavama gleda kakav je odnošaj upravo prema njima, da bi u konačnoj prosudbi opet došao do njih. Izvan čarobnog kruga moralnosti, zacrtanog osobnim primjerom i potkrijepljenog poukama povijesti, Starčević ne može ni politički djelovati niti suditi. Toga su manje-više bili svjesni i sami njegovi sljedbenici, osobito pri kraju njegova života, kad — uz ostalo — dolazi i do dalekosežnijeg rascjepa među pravašima, pri čemu već poslovično nepopustljiva Starčevićeva ćud nije imala nevažnu ulogu.

Napokon: da je Starčević (uvjetovan spomenutim značajkama vlastite naravi) bio i ostao više politik jedne teorije državnosti negoli praktik svakodnevne politike, osjetio je i primjereno izrazio i njegov učenik A. G. M.:

»Kako je politička korupcija plod korupcije moralne, bijaše Stari već primjerom vlastita života najveći prosvjed protiv svih domaćih beznačajnika, djelujući još više živim primjerom kremenjaka i čelik-poštenjaka nego svojim djelima, punim začudne, djetinje naivnosti pored mudrosti dostojne Montesquieua i pored sarkazma dostojnog Swifta. Bijaše original i postade vođa, ma da osobenjaci, ljudi iznimni, mogu biti tvorci, a ne vođe stranaka iz tog prostog razloga, što iznimka nije pravilo, a izniman čovjek nije reprezentativan čovjek u politici... Doktrinari kao Starčević znaju stranke samo stvarati, no voditi i sačuvati ih ne umiju.« (A. G. Matoš, *Ličnosti, problemi, pejzaži,* str. 116, Zagreb, 1938)

VI

Za posljednjih stotinjak godina, koliko se u nas piše (ili bolje: ne piše) o Starčeviću i starčevićancima toliko su puta različiti prikazivači nastojali ili prešutjeti ili pak iskriviti onu mnogima očitu bjelodanost, koliko je Starčević mrzio stanovite ideje i za njih vezane određene osobe. Blago rečeno, pretežno je nepovoljno govorio i pisao o austrijanstvu, o ugarstvu, o ilirstvu, o sveslavenstvu i o jugovinstvu. Što je bio protiv prvog dvoga moglo ga je i glave stajati dok Austromađarija bijaše u životu (što će reći, za čitava njegovog osobnog života). Nakon njegove smrti, i naravno: nakon propasti Austrougarije, to mu nisu u zlo upisivali, ali su ga tim žešće napadali i nijekali zbog negativnog odnosa prema trima posljednjim modelima.

Starčević je izričit protivnik sveslavenstva i sveslavenstvovanja. U raspravi *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?* dokazuje, kako između Hrvata i Rusa, Bugara i Poljaka, na primjer, nema nikakvog jedinstva ni krvi, ni narodnosti, ni jezika (na koje su se opet pozivali i zaprisezali zagovornici i propovjednici sveslavenske zbratimljenosti, od ilirskih budničara do karađorđevićevskih bubnjara i dalje). Kao protivnik svake romantičke tlapnje, kao čovjek sa smislom za krutu zbilju vrlo je rano »sveslavensku združenost« osuđivao kao besmislicu, jer se toliko puta pokazalo, da Slaveni mogu pokoriti i ugnjetavati Slavene, upravo kao i bilo tko drugi.

Čini se da Starčević nije toliko mrzio ni same germanske Austrijance (koje je doista mrzio koliko god je mogao), kao ni mađarske Ungarce (kojima barem nije smetalo samo hrvatsko ime), koliko Slavenofile svih boja i stupnjeva, jer oni ne samo što su Hrvatsku kao vladini poslušnici podvodili pod Austrougariju, nego su joj svojim opsjenama zamagljivali ime, oduzimali jezik, pa tako ugrozili i sam opstanak Hrvatske kao Hrvatske. Stoga, kad je Starčević protiv ilirstva (kao izmišljotine) i protiv integralnog jugovinstva (kao besmislice), onda je on protiv njih kao protiv nasilja nad već potvrđenim bićem i opstankom Hrvatske. I Gajevo ilirstvo i Strossmayerovo jugoslavenstvo bili su najčišća opreka korjenitom pravaštvu (s geslom »svoji na svome«) kao našoj preradbi glasovite krilatice *sacro egoismo della Patria,* dakako: u prvotnom, izvornom značenju...

Vjeran svojem temeljnom stavu, on je i protiv kulta Zrinskog, kao i protiv Jelačića, jer je ovaj svojim zlosretnim pothvatom mjesto Hrvatske naprosto obranio Austriju, vjekovnu zatornicu vlastite domovine. Sam Zrinski — prema Starčeviću — nije pao za svoju domovinu, nego braneći njezine neprijatelje.

Starčević je osobito oštar prema svojim suvremenicima. Razlog je možda i u tome, što je u početku borbe Starčević bio sam. Šezdesetih godina XIX stoljeća, kad se počeo boriti za provedbu svojih načela, protiv njega bijaše gotovo sve ondašnje duhovno vrhnje Hrvatske, okupljeno ili oko Strossmayera ili oko Mažuranića. Uz to, pored austrofila, uz koje bijaše većina svećenstva, bili su tu i mađaroni, a s ovima glavnina plemstva... Kao između dvije premoćne vatre našli su se Starčević i Kvaternik između tih dviju savitljivih, ugibljivih stranaka. Najmanje je Starčević imao obzira prema Mažuraniću i prema Strossmayeru. U teško doba apsolutizma jedan od njih postaje najviši državni činovnik, a drugi — izbjegavajući svaku politiku — načini od svoje nepolitike i te kakvu politiku, i to još probitačnu. Dublja narav tih dvaju Starčevićevih protunožaca (kako bi rekli naši stari) — Mažuranića i Strossmayera — možda se još najbolje vidi iz ovakve karakterizacije:

»Protagonisti hrvatskog narodnog preporoda i četrdesetosmaške politike silaze s pozornice, u novom režimu, ako hoće živjeti, moraju obustaviti političku djelatnost. Mirko Bogović postaje književnik, Kukuljević se posvećuje znanosti, Demeter se zaklanja u kazalište, Gaja niti pristup k režimu, — od 1. I. 1850. njegove su novine službeni organ vlasti, — ne spasava od progona; jedini Ivan Mažuranić ulazi u državnu službu, u kojoj će pod apsolutizmom dotjerati do položaja državnog odvjetnika i — morat progoniti svoje nekadašnje drugove i suborioce. Užitnik prevrata je samo Josip Juraj Strossmayer, koji dobiva đakovačku biskupiju, ali se kroz svih deset godina apsolutizma kloni svake i najmanje političke akcije.« (J. Horvat, ibid., str. 101)

Između mažuranićevaca i strossmayerovaca moralo je biti neke razlike. Ona je u ponečemu mogla biti i bitna, ali Starčeviću su i »janjičari« prvoga i »mameluci« drugoga zapravo posve isti, kad je posrijedi ono bitno: samostalnost Hrvatske.

»Nu što znam i ja i svatko ako je motrio, ovo je: Mameluci se stoprvo god. 1866. pokazaše pravim čistim Austrijancima kako i Janjičari, i, kako i ovi, na mig Beča, oni postadoše gotovi Mađjari, kad-no Hrvatsku proglasiše prostom krunovinom mađarskom.« (A. Starčević, *Djela,* III, str. 354)

Osobito je nemilosrdan prema Strossmayeru, jer da je *prilivoda.* Htio bi biti i austrijanac i unionist, i dobar Hrvat i dobar bečki čovjek i još jugoslavjanin. Dok Strossmayer zagovara sveslavenstvo i svekršćanstvo, Starčević propovijeda sjedinjeno Hrvatstvo i onu duhovnost koja će Hrvatima najviše pogodovati, pa bila ona i samo turstvo. Tako je već od početka i protiv Štroce i protiv njegove Akademije. Neće možda biti na odmet pripomenuti, da je Starčević bio i protiv samog naziva Akademije: jugoslavenska *(Academia Slavorum Meridionalium),* to jest: za sve južne Slavene, od Slovenaca do Bugara. Kao da je slutio kakav će *egzot* postati njezino preširoko i preambiciozno ime — kao dobro pokrivalo za svaku osim za vlastitu glavu — kad ubrzo svaki od južnih Slavena bude osnovao svoju nacionalnu Akademiju (Srbi srpsku, Bugari bugarsku, Slovenci slovensku, Makedonci makedonsku)... Uostalom, Starčević je možda imao i još neki razlog za protivljenje. Možda mu je smetao onaj četvrti paragraf iz Pravilnika, kojim se Akademiji povjeravala ne baš osobito poželjna uloga: da »raspravlja o pitanjih *postavljenih* joj od državnih oblasti i daje o njih *zahtijevana* mnijenja« (potcrtao pisac članka).

Satirik Starčević nema dlake na jeziku. Nije mu ni na kraj pameti, da bi poštedio ikoga od pokornih vladinih službenika. Osobito ne oprašta onima koji su se uspeli do najviših položaja. Na njih ide i po načelu »jednim udarcem dvije muhe«. Kad zamahne na Mažuranića, onda — kao po pravilu — dohvati i Strossmayera:

»G. I. Mažuranić, beamterske ćudi, najviši beamter, mjeri vrijednost ljudi po potištenosti, po broju beamterskih zvjezdica, po opsegu svijetla ovratnjaka i po »dietenklasama«, ter prezire i g. biškupa Strossmayera. A g. biškup Strossmayerer mjeri vrijednost ljudi po novcu što ga imaju ter prezire i g. I. Mažuranića. Ovaj je zadovoljan i sretan da dobro živi, onaj, uz to još hoće da bude znamenita glava.« (A. Starčević, *Djela*, III, str. 351)

Zapravo, Strossmayer sve u svemu mnogo gore prolazi, bilo da udarac dohvaća i njega bilo da je njemu izravno namijenjen. Starčević ne bira riječi. Evo tako cijelog jednog namjeravanog ispljuvka na same utemeljitelje Akademije:

»U hipu složim i izreku kojom da uvrijedim. Ta izreka bijaše: Ako se sabere hrpa luđaka i bezobraznika pod imenom jugoslavenskih akademika, ta hrpa neće znati ni moći ništa pametnijega učiniti, nego za svoju glavu, za svojega zaštitnika izabrati biškupa đakovačkog, njegovu preuzvišenost g. Josipa Jurja Strossmayera.« (A. Starčević, *Djela*, III, str. 336—7)

Strossmayerom je Starčević gotovo opsjednut. Dakako: u negativnom smislu. Njegove poglede, zamisli, nazore, način života i položaj (miljenika i svjetine i dvora, i glasovitog latinskog govornika) Starčević nije mogao nikako podnijeti. Vidjeli smo donekle i zašto, te nam je tako prilično i jasno. Manje nam je jasno, međutim, kako je u Starčevićevim očima i samo Strossmayerovo vanjsko obličje poprimilo izražaj onog unutarnjeg duhovnog sadržaja protiv kojeg se Starčević toliko borio. Evo kako je vidio Strossmayera kad su se ono bili susreli:

»On nas primi svakako i zato nikako: i prijateljski, umiljato, i osorno, i dostojanstveno, i milostivo, i gospodski i demokratički. Nego ni jedno to držanje ne bijaše odrezano, ni zarubljeno, ni zaoštreno, nego pomiješano. On se drža kao da je ukraden, tuđ, vrtljikav, izgubljen. Na njemu sve staja kao na kolcu. Riječ oslaba i k tomu kao navlaš kroz nos, preneugodna. U cijelu obličju ne opazih ništa u što bih se ja zaljubio, ništa što bi me na prijateljstvo, ili na štovanje ganulo. Najnepovoljnije mi bijaše: mrtvilo u očima, mrtvilo u kretanju, mrtvilo na ustnicama, mrtvilo u svemu čovjeku, koj je u najljepšoj muževnoj dobi.« (A. Starčević, *Djela*, III, str. 324)

Kad se uzme u obzir koliko su različiti: mekoputni Strossmayer (rođen pod sretnom zvijezdom društvenog uspjeha i društvenih priznanja) i tvrdokorni Starčević (protiv kojega se urotilo sve, pa i vlastita narav) postaje nam mnogo jasnija i temeljna opreka i Starčevićeva porazna poruga. Tu su još i politički stavovi, koji su ih toliko razdvajali i suprotstavljali, stavovi koji su jednoga od njih vodili po mekanome sagu uspjeha do samoga dvora, a drugoga — po mučnom bespuću oporbenjaštva — do siromaštva i zatvora. Jedan je od njih bio podatan, popustljiv, dodvorljiv dvorski čovjek, rođen da pokupi skorup i tamo gdje varenike nema. Drugi je bio nesavitljiv, neupotrebljiv, tvrd, čvornovit i bodljikav, s izvanrednim smislom da izgubi malobrojne prijatelje i stekne mnogobrojne neprijatelje, zahvaljujući — između ostalog — i svojem opakom, juvenalskom jeziku. Te opreke i protimbe možda još najbolje sažimlje i predočava jedan korjenitiji Starčevićev učenik, kad ovako bugari, s onim toliko proročanskim zaključkom:

I biškupa Štrocu sem videl v megli,
kak babu na loncu, gde sedi na cegli.
I Bana Mažurana z bakenbarti sivi,
nigdar ne zgine kak ban gdo jemput živi.

I Starog sem videl v tej kervavoj megli,
kak Stari z virdjinkom pod krovom sedi.
V đakovečku meglu,
v gornjogradsku meglu
za dimom dim kadi.

Dok Biškup Štroco v tenji đakovečke geste,
pod toplem krovom biškupske sijeste,
gladnog Muža hrani z »nafarbanom Toskanom«,
pod črlenom lampom, pod Khuenom banom,
v gunguli, s cigarom i z madžarskem duhanom
pod črlenom lampom Rada, Zakona i Reda,

Stari se punta i Stari pluje
na biškupsku »žlicu duševnog sladoleda«,
s kojom biškup Muža nahraniti gleda . . .
Stara, posteklela korenika se ne da!

Nigdar ne bu v megli Spomenika imal
kaj nigdar je ne s klimavcima klimal.

VII

Malo je što od onoga o čemu je Ante Starčević strastveno govorio a žestoko pisao (i doista: toga ima na pretek) izazvalo toliko gnjeva i toliko nesporazumaka, toliko braniteljskih prikrivaka i ogradaba, toliko protivničkih protunapadaja i nemilosrdne osudbe, kao ona njegova zlosretna kovanica — *slavoserbi*. Korijenski bi se to — prema Starčeviću — imalo oslanjati na latinske riječi *sclavus* i *servus*, to jest: *rob* i *sluga*, uza sve brojne značajke i prizvuke koje pojam povlači za sobom primijenjen na ondašnje političke i društvovne prilike. Dotičnu složenicu sam Starčević definira ovako:

»A tko su Slavoserbi? Tko pozna Austriju, taj bi morao poznati i Slavoserbe, stvorenja koja se mogu za nju zauzeti. Tko pozna Slavoserbe, taj bi morao poznati i Austriju, vladu za koju oni mogu stajati. Slavoserbi su smeće naroda, vrsta ljudi koji se prodavaju svakomu tko i po što ih hoće, i svakom kupcu daju Hrvatsku u nametak; vrsta ljudi, koje će svatko, ako se ne da više, kupiti i za zdjelu krumpira; ljudi koje imati svatko bi se stidio osim Austrije i drugih hrđavih vlada; ljudi od kojih najvrstniji možda bi dobili od prave vlade da čiste lule; ljudi koji su po svojoj sužanjskoj naravi proti svemu što je dobro, slavno, veličanstveno; koji su se kao zakleli narod hrvatski zbrisati s lica zemlje, ter o tomu i rade. To su Slavoserbi, to snaga Austrije u Hrvatskoj. Dok ne bude iz naroda istrijebljena, neka Austriji bude ta pomoć, nitko joj ju ne navidi.« (A. Starčević, *Djela*, III, str. 342)

Onako sprve, mogu se i zaobići popratna ili izvedbena suznačja, te uzeti kao da su *slavoserbi* zapravo *sclavo-servi*, naime: ropski robovi, oznaka dvostruke ropštine, po naravi i po činu. U tome slučaju sporni pojam (nesretan po svojem obliku) ne bi bio ni izdaleka tako nesretan po svojem sadržaju. Označivao bi naprosto vrstu ljudi i stranke, bilo u tadašnjoj Hrvatskoj bilo u svijetu uopće: pojedince i skupine koji su sužanjske naravi, bez načela, bez čvrsta stava, bez određena značaja — kojima je jedino do osobne lagode i do vlastitih probitaka. I izvedeni pojam *slavoserbska* pasmina označivao bi onda samo Hrvate izdajnike, vlastite ljude koji provode protuhrvatsku djelatnost, a u

doba kad se radilo o biti ili ne biti... Bila bi to onda tek moralno-moralistička kategorija. Doista, Starčević takve *Slavoserbe* (što su mu nositelji izdaje i podlosti, sluganstva i gluposti) nalazi ne samo u Hrvatskoj, nego i u Francuskoj, Rusiji, svugdje gdje se susreće pronevjera narodnih načela i narodne volje.

Ali, — je li to sve što taj izazovni izražaj sadržava? Postoji li u njemu još nešto, onaj čuvstveni naboj koji je toliko nekoć uznemirivao, a lako se ne mimoilazi ni dan-danas? Mislim, da i te kako postoji, i o tome treba otvoreno i razložno progovoriti.

Da taj višeznačni pojam nije tako jednostavan govori i činjenica, što se vrlo različito, pa i oprečno, tumačio, branio i napadao.

Posrijedi je — u ono romantičko vrijeme nabujalih narodnosnih osjećaja na svim stranama — zaoštrenost u odnosima između borbenog srpskog i borbenog hrvatskog nacionalizma. Istina, valja napomenuti, da su Starčeviću najtipičniji *Slavoserbi* Hrvati političari poput Strossmayera, Mažuranića, Jelačića, naprosto jer su pronevjeritelji hrvatske samostalnosti. *Slavoserbi* to su mu i *mađarolci*. Pa ipak, ne treba prelaziti preko nekih povijesnih činjenica. Iako stoji, da je odnošaje između Hrvata i Srba u Hrvatskoj pogoršao Bachov apsolutizam, zna se da je Austrija i ranije, na primjer u Krajini (i drugdje) vodila staru politiku podvajanja i suprotstavljanja, a radi slabljenja same Hrvatske. Ono što je u tome spletu odnošaja i okolnosti odsudno sintetizira se i ovako:

»Starčević nastupa kao hrvatski nacionalni imperijalista sred kompromisnoga defenzivnog taktiziranja hrvatske oficijelne politike spram borbene nacionalne ekspanzivnosti Srba u Hrvatskoj, koja borbenost nalazi na potporu i sa strane austrijske vlasti u granici i sa strane Strossmayerove narodne stranke. Za Starčevića Srbi su samo geografski pojam, sve što je dobra kod Srba ustvari je hrvatsko, Starčević hrvatstvo proteže na cijeli srpsko-hrvatski prostor; i sam Dušan Silni za Starčevića je odvjetak 'prejasne hrvatske dinastije Nemanjića, koji kroz vijekove kao kraljevi vladahu iztočno-sjevernim pokrajinama hrvatske'.« (J. Horvat, ibid., str. 307)

Time — više nego očigledno — izazovni pojam dobiva drugo značenje. Smisaona slika se bitno mijenja. Prvotnu, korijensku podlogu krilatice zasjenjuje novi sadržaj.

Pogledajmo, prvo, kako su povijesnici i kritici branili Starčevićevu polemičku složenicu, to jest: kako su je zamrzavali na jednom njezinom značenju.

K. Šegvić, B. Drechsler i V. Bogdanov, na primjer, nastoje dokazati kako Ante Starčević nije imao ništa protiv Srba kao Srba. Između ostalog navodi se, kako mu je i majka bila pravoslavka, odnosno Srpkinja. Da Starčević nije imao nikakav rasistički stav prema Srbima, dokazuje i to što izričito zahtijeva miješane brakove (»kroz prosvjetljenje moraju nastati ženidbe među onim različnim vjerama i pasminama; time se moraju pasmine približiti i pomiriti«, A. Starčević, *Djela*, III, *Na čemu smo*, str. 401). Nije mogao biti nikakav protusrbin i zbog toga što su mnogi Srbi iz Hrvatske bili članovi Stranke prava još za njegova života. Neki su čak sudjelovali u Rakovičkoj buni. Kao jedan od branitelja, J. Horvat kaže:

»Suvremenici dobro ocjenjuju Starčevićevu tezu o 'slavosrpštini', u pravaške redove zalaze i Srbi i sinovi srpskih roditelja, a nov juriš Starčevićev protiv slavosrpštine kao moralne kategorije bio je Mene-Tekel-Fares za pojave, koje su se oživotvorile za par godina pod Khuenovim režimom.« (J. Horvat, ibid., str. 367)

Nastupajući u sličnom duhu, Bare Poparić isključuje svaku mogućnost, da bi Starčević aludirao na neki određen narod, nego želi da se sporni izraz shvati kao oznaka naravi, ponašanja, stava.

»Slavosrb ne znači pripadnika koje narodnosti. Slavosrb je svaki čovjek, kojemu ćud odgovara značenju latinskih riječi 'sclavus' i 'servus'. Slavosrb je stoga svaki čovjek sužanjske ćudi, pripadao on bilo kojemu narodu. — Stari najbolje to objasni kad napisa, da su Slavosrbi poklopac svakom loncu.« (Dr. A. Starčević, *O 40. godišnjici smrti*, str. 32, Zagreb, 1936)

Javljajući se svojim člankom u doba kad je to možda bilo najpotrebnije (jer su Starčeviću stali vješati kao mlinski kamen o vrat sve što je bilo tko strašnoga počinio u njegovo ime ili se čak i ne pozivajući na nj, da bi ga tako utopili u baruštini negativne povijesti i opravdali nametnuti zaborav) V. Bogdanov 1951. nastoji pokazati kako Starčevićevo udaranje po slavosrbima nije nikakvo protusrpstvo:

»Sam Starčević nije pod pojmom slavoserb nikada razumijevao Srbe, ni Slavene, ni bilo koji drugi narod. Riječ 'slavoserb' kod njega uopće ne označava nacionalnu pripadnost, nego političku kategoriju: slavoserbi su režimlije, sluge tuđinskih, protivnarodnih vlada, dvostruki robovi (sclavi i servi) Beča i Pešte.« (V. Bogdanov, *Starčević i stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslavenskih naroda*, str. 10—11, Zagreb, 1951)

Činjenica je, dalje, da Starčević bijaše hvalio srpsko pučko svećenstvo (koje mu je narodskije od katoličkog). Pisao je s neskrivenim simpatijama o Milošu Obrenoviću. Pisao je povoljno o kneževini Srbiji i o Srbijancima. A kako bi čitatelj prosječnik mogao i pomisliti, da u kovanici *slavoserbi* ima ikakvog protusrpskog osjećaja, kad sam Jovan Skerlić (kojemu bi se prije moglo prigovoriti sve negoli neka pristranost prema ocu pravaštva i pravašima), kad on doslovno kaže:

»On ne kaska ni za austrijskim centralistima, ni za mađarskim konstitucionalistima, on neće Hrvatsku ni kao austrijsku provinciju ni kao mađarsku županiju, no kao slobodnu nacionalnu državu. I one koji nemaju vere u narodnu snagu i budućnost, mlake nacionalne oportuniste i političare od 'dana i komada', one koji nisu u stanju da se oslobode ropstva u duši i hoće da se drže jednih ili drugih gospodara, on prezrivo naziva 'slavoserbima'... Za njega su to slabići, kukavice, pandurske duše, ono što su tada bili ustarabari u Vojvodini, dukatovci u Srbiji.« (J. S., *Eseji o srpsko-hrvatskom pitanju*)

Pa ipak: ne iscrpljuje se time ni sve ono što je Starčević stavio u promatrani izričaj, niti ono što su njegovi suvremenici dobro shvatili i mnogi, koji dođoše kasnije, vrlo dobro osjetili. Na to »još nešto« upozorava — kao na nimalo poželjan i ugodan dio sadržaja pojma — i J. Šidak u svojem članku o Starčeviću za *Enciklopediju SFRJ* (svezak 8).

Jer, ako u pojmu *slavoserba* i *slavoserbske pasmine* ima i ona čisto etički negativna sastojina (a oko koje se spomenuti branitelji isključivo trse), postoji i njegov tamniji smisaoni dio, koji se doima kao nekakva mrlja na inače sjajnoj pojavi Starčevićeva značaja.

Sam V. Bogdanov, kao da se ispravlja, nadopunjujući svoj prvotni sud (kad malo kasnije govori nešto drugačije), i time nam omogućuje prijelaz na drugu polovicu sadržaja Starčevićeve *slavoserpštine*.

»Nema dakle nikakve sumnje, da Starčević nije iskovao ovu svoju riječ radi Srba, nego mu je kao povod bilo proaustrijsko držanje hrvatskih državnika između 1849—1860: Jelačića, Mažuranića, Strossmayera.

Isto je tako sigurno, da su dvadesetak godina kasnije i svi takozvani Khuenovi Srbi ušli u ovu Starčevićevu slavoserbsku kategoriju, — ali i opet

ne zato, što su bili Srbi, nego zato, što su služili jednom tuđinskom, ugnjetačkom režimu, koji je podjednako pogađao i hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj.« (V. Bogdanov, ibid., str. 12—13)

Iako naime stoji, da su ondašnji Srbi u Hrvatskoj (zapravo njihovo političko vodstvo koje je radilo za Khuena) bili objekt tuđinske politike protiv hrvatskih interesa — a što je Starčević jasno vidio i oštrozubo osudio — Starčević je (u svojem satiričkom bijesu) *i* pretjerao *i* pogriješio. U razradbi i u potkrepama svojeg pojma *slavoserb* Ante Starčević je barem trostruko pogriješio. Prvo, pogrešno je istovijetiti te i takve (sluganske ljude) sa svim Srbima u Hrvatskoj, tim prije što ih je bilo i među pravašima i u Rakovičkoj buni. Drugo, pogrešno je poistovjetiti takve pojedince sa Srbima izvan Hrvatske. Treće, pogrešno je izjednačiti ih sa pretpostavljivim Srbima uopće, i to čak na takav način, da se srpsko narodno ime upotrijebi kao pokudna oznaka i među drugim narodima (Francuzima, Rusima ili Nijemcima), ili da se čak oko samog izvora njihova imena natrpa sve ono što je sužanjsko i odbojno — kako to pokazuju sastavci *Ime Serb* ili *Pasmina slavoserbska po Hrvatskoj*.

Stoga, i kad se navede sve što dobronamjernici mogu izvesti iz prosuđivanog izraza u prilog Starčeviću, odveć je mjesta u njegovim djelima koja potvrđuju i manje lijepu, razboritu i opravdanu stranu tog nesklapnog smišljaja. Provodeći takvo poistovjećivanje — oslonivši se ponegdje i na takav oslonac kao što je pasmina (soj ili rasa) — Starčević je omogućio, da mu tkogod priđe i rasistički, pa makar samo i u onom stupnju u kojem neke od temeljnih zasada Nietzscheova nauka omogućuju pojavu jednog *Mein Kampfa*. Takav politik i humanist — kakav Starčević inače bijaše — nije smio dopustiti, da mu strast toliko prevlada nad razborom, te da napiše onako okrutne i netočne riječi o cijelom jednom narodu.

Nama je dužnost potruditi se da shvatimo, kako je do toga moglo doći, imajući neprestano na umu: shvatiti ne znači i opravdati.

Starčević je držao da od Dunava do mora i od Koruške do Bojane živi jedan narod: hrvatski. To je njegovo velikohrvatstvo poput Karadžićeva velikosrpstva ili Strossmayerova velejugoslavenstva. Kao što je V. S. Karadžić Hrvate proglasio Srbima, tako je i Starčević Srbe proglasio Hrvatima, uključujući i Svetog Savu. Karadžić je (*Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, s geslom »Srbi svi i svuda«) posrbio Hrvate. Starčević je vraćao s privagom. Ne samo što je pohrvatio Srbe, nego je znao i pogrditi.

»Nema ni pedeset godina, što je taj pretjeran Srbež nekoje ljude snašao. Oci i djedi onih, koji se danas za Srpstvo nadimlju, nadimaše se za Ilirstvo.« (govoreći o stanju u Vojnoj krajini)

Naravno — kako nas neki povijesnici poučavaju — može se i Karadžićevo i Starčevićevo pretjerivanje u XIX stoljeću (jedno kao velikosrpstvo, drugo kao velikohrvatstvo) shvatiti kao razumljiva reakcija na ilirsko ujednačivanje (na integracionizam Iliracâ) — kao što će se istaknuta narodna samosvijest uvijek javljati u doba naglašenog unitarizma, bilo onog tridesetih bilo onog pedesetih godina XX stoljeća.

* * *

Gotovo na svakom problemu kojim se bavio Starčević kao da ostavlja nekoliko izlaza. Time vjerojatno i navodi proučavatelje svojeg djela na toliko različite i oprečne sudove o svakom bitnijem dijelu

svojeg nauka. Jednom prilikom Starčević govori o Velikoj Hrvatskoj, drugom prilikom o onoj što je tek uru hoda duga i uru hoda široka. Skerlić u njemu vidi ništa manje nego stopostotnog jugoslavenskog 'unitarca', a S. Buć (*Temeljne misli nauke Dra. Ante Starčevića*, Zagreb, 1936) jednog od Hitlerovih predšasnika, doslovce: »Starčević je pred sedamdeset godina istakao onu rasnu ideju, na kojoj je Adolf Hitler udario svoj program za preporod i organizaciju njemačkog narodnog života.« (str. 30)

Starčević se očigledno mijenjao, kao i svijet okolo njega; njegove misli su se mijenjale i prilagođivale trenucima političke praktike i taktike. Pa ipak, ako se i mijenjao u mnogome, ako je znao i dugo i krivudavo lutati, što se tiče narodne slobode i državne samostalnosti — kako reče V. Bogdanov — ostao je nepokolebljiv. Pa i Skerlić (ne odustajući od svojeg »jednonarodnog« polazišta) priznaje Starčeviću da je »duboko nacionalan«.

Korjeniti hrvatski nacionalist — kakvim se Starčević i osrednje upućenu promatraču već sprve otkriva — on je ipak uporno proglašavan integralnim Jugoslavenom. Shvatljivo je zašto ga je takvim htio vidjeti (oko 1900) Jovan Skerlić, zaprisegnuti pobornik srpskohrvatske narodne, jezične, književne i državne stopljenosti. Možda je nešto manje shvatljivo kad se u tome donekle za Skerlićem povodi i V. Bogdanov 1951. Još je najmanje shvatljivo, kad je i Zvani Črnji Starčević ništa manje nego baš *integralac* 1964. On piše:

»Negirajući srpstvo, Starčević je htio spriječiti naš razvitak u pravcu konsolidiranja nacionalnih posebnosti među Južnim Slavenima, htio je da hrvatska i srpska nacija budu jedna nacija; bio je, dakle, unitarist.« (Z. Črnja, *Kulturna historija Hrvatske*, str. 467—8, Zagreb, 1964)

Nama se, opet, čini da je — prema svemu što iznesosmo od njegovih misli o tome predmetu — Ante Starčević prije sve nego *jugoslavenski unitarist*. Osobito tomu ne bi nikako govorile u prilog sve one riječi što ih on iznese niječući Srpstvo, a one (to ponavljamo) doista nisu primjerene čovjeku njegova formata. Ako mu se to zamjeralo, s pravom se činilo. Istina, Karadžić je isto bio učinio s Hrvatstvom (čime ćemo se morati pozabaviti govoreći i o jezičnom sukobu između njih dvojice), samo to — jer nije bilo izrečeno jednako nabijenim jezikom — nije bilo jednako primljeno. Dok Karadžiću dotično poreknuće malo tko danas zamjera, Starčeviću se ono i te kako prigovara, čak i kad se o tome šuti, naime: tako mu se *najviše* i prigovara, te se još čitav njegov nauk, djelo i lik zna poistovjetiti s pretjeranostima hrvatske desnice, i ljudi okrivljuju Starčevića za ono za što nikako nije kriv. Dakako — dodajmo još i ovo: Starčevićeve pretjeranosti kad piše o Srbima i o Srpstvu Josip Frank će izdvojiti iz Starčevićeva cjelokupnoga *corpusa* i prenaglasiti ih, sa svim kasnijim posljedicama i kobnim prijestupima, što su odveć poznati, a da bi ih trebalo iznova iznositi i razlagati . . .

VIII

Kad je riječ o Starčevićevu stavu prema hrvatskom jeziku, valja odmah ustvrditi: on je tradicionalist, zapravo — klasicist. Istina, nije to mrtvozornički klasicizam, koji živi od pradrevne papirne pismenosti. Prije je tu posrijedi spasonosan spoj baštinjene klasike i dnevne praktike.

U jeziku učenik glasovitog oporbenjaka Šime Starčevića, Ante Starčević jest velikim dijelom zagovornik klasične starine a protivnik jezičnih novotarija, iako nije prihvatio učiteljevu ikavicu, nego je — valjda iz protivštine ijekavici V. Karadžića — tvrdoglavo pisao *ekavicom*. Zapravo, uporno se služio i rogatim znakom (ě) Iliraca, zatim onim *ahom*, kao i mnogobrojnim izravnim posudbama iz latinske sintakse. Arhaičan po obliku, njegov je jezik ipak neočekivano moderan po samoj zamisli. U prvom broju *Zvekana* (1867) govoreći kroz usta Stekliša o jeziku, Starčević iznosi tvrdnju koju potkrepljuje i stara i nova hrvatska jezična upotreba.

»Već kod Dukljanina bori se Čakavština sa Štokavštinom. To isto opažujemo i kasnije, i napokom evo nadvlada Štokavština. Dakle sva tri ova, da tako rečem, podjezika, narodna su, hrvatska su, sveta su dok ih narod drži. Štokavštinom se služi većina naroda, s njome ne može se ni jedna sestra joj, ni Čakavština ni Kajkavština usporediti. Ništa dakle drugo nego držati se nje, i kititi, poljepšavati i obogaćivati ju također uresom njezinih obih sestara, koje, sudeć po dosadanjim pojavama, ne imaju veliku budućnost, kititi ju onim uresom koj bi drugačije s ovim sestrama mogao propasti.«

Pa iako Starčević piše ekavicom, brani vokalno *er*, stare padeže množine i stari korijenski pravopis, čini to u svrhu što čvršće odredbe i upotrebe samosvojnog hrvatskog književnog jezika, koji bi imao sjediniti u sebi blago jezične baštine i životnost suvremenih triju narječja. Budući svjestan činjenice da bez jezične registracije nema jezične standardizacije (što je u njegovo vrijeme značilo, da bez jezika baštinjene pismenosti, pismarstva, književnosti nema vlastite hrvatske jezične kodifikacije), Starčević — nasuprot romantičarskim fantazijama o pučkom jeziku kao jeziku iznad svega i za sve i za svakoga — potcrtava temeljnu vrijednost jezika i književnosti naše tradicije.

»Što se tiče načina pisanja, jezika, izgovaranja, ja se držim, koliko znam i mogu, naše osamstogodišnje knjige, i s te brazde ne budem nikada okrenuti.«

On je uz to svjestan i činjenice (a što i suvremeno jezikoslovlje u cijelosti potvrđuje) da je jezik pisanih spomenika — pravnih ili književnih — nuždan tijesak kroz koji svagdašnji jezik mora proći, da bi od njegove neustaljenosti nastao trajan oblik sposoban za daljnji razvoj i bogatiji izražaj. Dokaz o starini hrvatskog jezika Starčeviću je bio dobro došao i u njegovoj političkopravnoj borbi za hrvatsku državnost, ali je taj jezik imao poslužiti i kao uzor jezično zabludjelim suvremenim piscima. Tako, obrađujući *Razvod istrijanski*, Starčević kaže:

»Spomenik ovaj nije samo zato znamenit, što se iz njega jasno vidi, da je kod otaca naših, jezik hrvatski bio sasvim služben, a ne samo služben nego i diplomatički, — još onda kad mnogi zapadni narodi nisu mislili da bi svoj na to veličanstveno mjesto uznijeli, dokažuju koliki je bio kod otaca naših hrvatski narodni ponos, kome kod nas ni traga ne ima: i tako, on je najznamenitiji stoga, što nas spominje na mnoga, još puno starija, diplomatička pisma, sastavljena na hrvatskom jeziku, kako se iz ovoga vidi puno čistijem, nego li su pisma mnogih današnjih pisaca.«

Naravno, ni sa svojim jezičnim nazorima Starčević nije mogao lako prodrijeti. Dapače, i oko njih se rasplamtio i te kako žestok sukob. Pogledajmo, barem letimice, njegove povode i korijene.

Kad je odbor *Matice ilirske* 1852. povjerio prijevod jedne znanstvene knjige *(Das Buch der Natur)* Anti Kuzmanoviću, da je prevede

na *hrvatski jezik*, javi se u *Srpskom glasniku* netko tko zanijeka hrvatski književni jezik uopće. Starčević — kao što bi se moglo i očekivati — upade u raspru, braneći hrvatsko ime hrvatskog jezika. I oko toga njegova istupa nastadoše mnogi nesporazumi. Oni su — u datim okolnostima — posve shvatljivi, jer Starčević nastupa kao nepopustljiv protivnik jezične kampanje V. S. Karadžića. Na njegove već poznate stavove iz *Kovčežića* (prvo, »Ako neće Hrvati da su Srbi, oni nemaju nikakvog narodnog imena«; drugo, »štokavci makar koje vjere bili i gdje stanovali mogu se po pravdi nazvati Srbima«; treće, »Srbi svi i svuda«), Starčević uzvraća tako, da prvo brani hrvatstvo hrvatskog jezika, a onda — o čemu smo već govorili — udari i po samom Srpstvu.

Značilo je to dakako i udarac na *Bečki dogovor* (1850). Njegovi potpisnici su polazili od pretpostavke (i znanstveno i politički pogrešne), da su Srbi i Hrvati jedan narod, te da moraju imati i jednu književnost i jedan jezik. Starčeviću je pak, odmah nakon prvih ilirskih zabluda rane mladosti, bila jasna temeljna pogreška tog dogovora. I kao da je slutio sve zlo kojim će to uroditi čak stotinjak godina kasnije, odlučno se suprotstavio povukovljenju hrvatskog književnog jezika. Mnogi bi se možda nesporazumci, sukobi i gubici izbjegli, da do toga dogovora — koji se u zbilji nije ni mogao nikad cjelovito provesti ni na jednoj strani — nije nikada ni došlo. U jezičnom smislu bio je to trojanski konj onog unitarizma kojem će se hrvatska književnost morati opirati još nekoliko desetljeća. A kako je sam temelj *Bečkom dogovoru* bio pogrešan (utvrditi pravila jezika i pravopisa na načelu »da jedan narod treba jednu književnost da ima«, a dva naroda ne bijahu jedan, niti to kasnije postadoše), morali su se pokazati pogrešnima i naopakim svi oni jezični dogovori što su se u tome duhu i smislu izredali od onih pa do naših dana. Besmislenost, jalovost i štetnost takvog jezičnog nagodbenjaštva Starčević je vidovito osjetio. Otuda valjda njegov nepomirljivi boj za ime, status i standard hrvatskoga jezika, a protiv jezičnog kolonijalizma.

Duboko uvjeren, da su vukovci u Hrvatskoj, što svjesno što nesvjesno, radili na likvidaciji ne samo samostalnog hrvatskoga jezika (kao oruđa višestoljetnog kulturnog opstanka) nego i samog hrvatskog imena, utapajući ga ili u inonarodnim nazivima ili u složenici u kojoj bi slabiji ili podređeniji dio imao prije ili poslije otpasti, — Starčević silovito polemizira, bezobzirno pamfletizira. Opire se, dokazuje i pokazuje; srdi se, žesti se i grdi. Jezik hrvatskih vukovaca njemu je »jezik koji se čuje jedva i kod najgluplјeg govedara... neotesan, da čovjek mora kod svake izreke odahnuti i paziti da si jezik ne pregrize, ili ne prelomi... to su blejanja, šćekćanja i hrcanja, koja nagrđuju ljepotu jezika našega«.

Gotovo manijakalno braneći ono svoje *e* ispred *r*, gnjevno napada sam glas *r* kao »najdivljiji, najneugodniji glas, poznan pod imenom glasa pasjega«. Unatoč pravom obilju jezikoznanstvenih informacija, kojima je kao poliglot raspolagao, jezikoslovac Starčević je počesto tvrdoglav, zadrt, pretjeran. Ima slučajeva kad je i više podrugljiv ismijavač negoli upućen razlagač, osobito glasovnih mijena i značajki jezika, kao kad na primjer tumači *Razvod istrijanski* (1852). Već spominjani Iveković možda mu s pravom nabija na nos onu nesretnu »rečoslovicu«, koju bijaše obećao napisati (valjda zaista samo zbog toga jer nije bio imao novaca), a nikad je nije napisao. Isti mu svakako s pravom zamjera brkanje glagolskih vrsta. Starčevićeva rasprava *Ime Serb* troši se i detaljistički i polemički na nebitne značajke navodnog po-

drijetla samog jednog narodnog imena ... To *jest* bilo posve u duhu onog doba. Radili su tako i mnogi drugi u mnogih naroda. Zlo počinje stanu li se iz takvog prekopavanja jezičnog prakorijenja izvlačiti općenitiji ili dalekosežniji zaključci. A ako je išta — u jezikoslovlju — nesigurno, onda je to, nedvojbeno, etimologiziranje vlastitim imenima. Ako je išta od takvog etimologiziranja neprimjerenije, onda je to spajanje imena i stvari u duhu pučkog domišljanja, da bi se zatim na temelju slučajne sličnosti donosile ćudoredne ocjene i osude. Starčević se ne libi ni takvoga jezikoslovnoga dovijanja. Njegove dokazne etimologije često su proizvoljne, i potrebne su mu samo radi polemike.

Samo, tko da mu to zamjeri, kad su takve etimologije stara europska navada, od Platona (u kojega je *aer*, uzduh, od *aei rhei*, jer — biva — uvijek teče!), preko Izidora Seviljskog (kojem je *lepus*, zec, od *levis pes*, laka noga, ili *lucus a non lucendo*, to jest: gaj je gaj po tome što u njemu ne svijetli *sic dictus, quia minime erat lucidus*), kroz cijelo srednjovjekovlje, pa do današnjeg Heideggera (od kojeg u ozbiljnoj raspravi *Logos bei Herakleitos* doznajemo za *ontološku* srodnost grč. *legein* i njem. *lesen*) ...

Već su neki od njegovih suvremenika opazili, kako se jezikoslovac Starčević poigrava jezikoslovljem — a u rugačke ili bojne svrhe. Nama danas nije teško prepoznati na tolikim mjestima zamjenu dokaza dosjetkom. Pa ipak —,

Unatoč očiglednim znanstvenim promašajima, unatoč polemičkoj pjeni pa i slabo zakrinkanim psovkama — njegova borba protiv dogovarača i pregovarača oko hrvatskoga jezika, prekupaca i preprodavatelja samog njegova opstanka, došla je u pravi čas, a pokazat će svoju istinsku opravdanost tek stotinjak godina kasnije.

IX

I najnoviji, suvremeni, ocjenitelji Starčevićeve pojave i njegova djela — bez obzira u kojem ga smjeru pokušali nategnuti — priznaju mu izuzetnost i snagu u datom povijesnom razdoblju.

»Poslije srednjovjekovnih nacionalnih katastrofa i sve do sloma ilirskih perspektiva u sredini XIX stoljeća, na Slavenskom Jugu nije bilo ni jednog nacionalnog ideologa koji bi tako žestoko kao Ante Starčević, tako nepopustljivo i kategorički kao on, bez ikakve spremnosti na taktičke ustupke, i bez sklonosti za političko traženje linije najmanjeg otpora, odbacio svaku pomisao da se život i historija ove zemlje vežu uz bilo čije imperijalističke kombinacije. U neku ruku, kroz Starčevićevu tribunsku ličnost provalila je stoljetna mržnja naroda koji je stalno bio podređen tuđem gospodstvu.« Z. Črnja, ibid., str. 467)

Nastojali smo pokazati, kako je Starčević uspio osjetiti, uhvatiti i sažeti povijesnu potrebu svojeg doba. Ono što je propovijedao, osjećali su, željeli su — ili su barem znali — i mnogi drugi. No, nitko nije imao toliko odvažnosti, da se uhvati u koštac s protivnikom što se činio nesavladivim (s cijelom jednom carevinom i s cjelokupnom domaćom bijedom i izdajom); nitko nije htio toliko žrtvovati osobne lagode, da o tome otvoreno i glasno progovori; nitko nije bio toliko oštrovid i tako oštrorijek; osobito: nitko kao Starčević nije umio tako jednostavno izreći ono najbitnije.

»Ja ne razumim što hoće da kažu oni, koji vele da kraljevina Hrvatska, kraljevina pet stoljeća prkosivša istoku i zapadu, ne može o sebi, neodvisna stajati. Nijedan narod ne može bez drugih naroda opstati, pa itako svako selo može kao neodvisna država biti ... Ja neću da dokažem da će Hrvatska doista biti državom o sebi, nego samo velim da naša domovina, kako nekada bijaše, tako i danas može biti samostalna; ja htjedoh dokazati da mi, ako smo muži slobode i napretka, moramo nastojati da našemu narodu izbijemo iz glave onu vjeru koju mu je Austrija i Rusija narinula, vjeru kao da smo mi, uzdržavatelji Austrije, tako slabi da ne možemo drugačije nego kao bilo čiji robovi živiti; mi moramo Hrvatima kazati da je sužnju jednako u amerikanskoj republici i u austrijanskoj ili ruskoj despociji.« (A. S. *Djela*, I, str. 27, 28 passim)

Vidjeli smo, da je Starčević korjenit prevratnik, iako nije poput Gupca ili Kvaternika, pobune kojih su krajnji, očajnički zahvati naroda u povijest, s neodoljivom težnjom, da se izmijeni narodna sudbina. Borbeno pravaštvo uopće protivilo se sveaustrijskom, sveslavenskom i jugoslavenskom integracionizmu; bilo je protiv austrijskog, ugarskog ili austrougarskog dualizma i federalizma; zapravo: stekliši bijahu protiv svega što nije slobodna i samostalna Hrvatska. Starčević je, naravno, kao začetnik pokreta, protiv svega toga, te još protiv »našinstva«, »trojedinstva« i ostalih imena kojima se zastiralo i zatiralo ime i opstanak hrvatskog naroda. Pokazasmo, kako se Starčević — polazeći s državnopravnog stanovišta — borio za provedbu povijesnog prava Hrvatske, odbacivši kao novotariju i izmišljotinu svako drugo ime osim hrvatskog za državu, narod, jezik.

* * *

Imajući na umu sve što smo do sada rekli o Starčevićevu liku i njegovu nauku, moramo se otvoreno zapitati: što govori danas — u ovim sedamdesetim godinama XX stoljeća (dakle: stotinjak godina kasnije) Starčevićev primjer suvremenom hrvatskom promatraču ... Stručnjacima, politolozima, mjeriteljima i istraživačima javnog mnijenja ostaje točno odrediti oblike i stupnjeve dodira i utjecaja između izvornog starčevićanstva i današnjeg političkog naraštaja. Sastavljaču ovih stranica — koji naprosto nastoji iznijeti najnužnije značajke osobe i djela — ostaju *tek približni zapažaji i letimični uviđaji*. I kad nešto ustvrdi, dobro zna, kako je više naslutio negoli odredio. Pa ipak, čak ni takav postranični promatrač ne može odoljeti nekim analogijama.

Kad se ljudi danas opiru centralizmu, etatizmu, unitarizmu, integracionizmu, kad su protiv prevlasti jedne nacije nad drugom, protiv teorije ograničenog suvereniteta u domaćoj varijanti i sl. — nije li sve to srodno Starčevićevu nauku?

A praktička borba — naših najnaprednijih ljudi — za potpunu provedbu načela federacije, za samoupravu i deetatizaciju, — ne potvrđuje li i ona suvremenost bitnog dijela njegova programa?

Boreći se za pravo opstanka, za slobodu i samostalnost svojeg malog naroda, potezao je kao dokaze i suopstanke velikih i malih, od Francuske i Rusije do San Morina i Monaca. U doba kad su oni s vrlo mnogo pameti (ali s malo srca) zagovarali, kako se mora ili s Bečom ili s Peštom ili se osloniti na sveslavenstvo — Starčević »neće da bude ni austrofil, ni mađarofil, ni slavenofil«. Uporno i neprestano, on traži da se Hrvati oslone sami na sebe, da Hrvatska bude slobodna i nezavisna od svakovrsnih nametnutih zajedništava ... Za narodne nesreće ne traži prikladne izvanjske krivce. Kao rijetko tko u Hrvatskoj poli-

tičkoj povijesti (što je svojstvo čovjeka koji ne mrzi i ne optužuje ništa tuđe samo zbog toga što je tuđe), Starčević je svjestan, da nam je najveće zlo dolazilo od nas samih.

»Kod nas tuđe himbe ne prevariše, tuđe spletke ne zapletoše, kod nas nikakova izvanjska vlast ni sredstvo ne skloni narod na poniženje i sramotu; nego to sve učiniše proti pravu i volji naroda njegovi domaći izrodi.

Tako, dakle, što tuđinac jedva poželiti usudio se, to učini izmet Hrvatske proti Hrvatskoj, i to bez da ga itko, bez da ga išto od izdaje odbiti mogaše.

Koje zgode, a kako upotrijebljene! Kako bi danas stajao narod hrvatski i kod kuće i u mnijenju naroda, da ga ne budu domaći sinovi obružili, izdali, i rastrovali!« (A. Starčević, *Djela*, III, str. 373)

Starčević je počesto još za života — a osobito u novije vrijeme — optuživan kao zagrižljivi, isključivi, nepopustljivi nacionalist. Iznoseći njegove temeljne poglede, nismo prešućivali ni one njegove stavove u kojima je zanos za vlastitim nadvladao štovanje tuđeg. Ali slika nikako ne bi bila cjelovita, tražena istina bi bila okrnjena, ukoliko bismo ispustili i njegove nešto drugačije nazore, pa i izjave o svetosti svakog naroda, a u prilog svenarodnog bratstva.

»Mi mnijemo, da ni jedan narod sam ne uživa svoju sreću, i da ni jedan od njih sam ne trpi svoju nevolju, nego da u obim udioništvuju i ostali narodi. Za to, kako se radujemo nad srećom svakoga naroda, tako i tugujemo nad nevoljom svakoga od njih. Od nijednoga ne pitamo više nego li smo mi pripravni njemu dati, a pripravni smo dati koliko i za sebe držati. Kako nam se Hrvatstvo svršuje iza posljednjeg Hrvata, tako nam međunarodno bratimstvo prestaje iza posljednjega naroda...

Svačija nam je narodnost najvećom svetinjom. Pod imenom narodnosti razumijevamo: neomeđašeno pravo razvijati duhovnu i tjelesnu snagu naroda i to bez nepravedne štete drugih. Nepravedno nam je sve i samo ono, čime se vrijeđa ugovor, bilo sklopljen na korist stranaka, bilo sklopljen na temelju općenita razuma.« (iz članka *Diplomacija*, *Pozor* od 19. listopada 1860)

Pokazavši kako u Starčevića ima ne samo različitih nego i oprečnih izjava o istoj stvari, već smo dostatno potkrijepili, da vrlo dobro priznamo: sve što je napisao, nužno, nije samo suho zlato. Uzmimo, primjera radi, onaj poznati članak *Slovenci i Srbi*. Dok je u prvom dijelu članka temeljito promašio (govoreći kako bi Slovenci imali biti Hrvati), u drugom dijelu iznosi neke od svojih najširih i najnaprednijih nazora o stanju i položaju višenarodne zajednice: ono njegovo »makar se svi proglasili za Hotentote ili se nas svaki zvao posebnim imenom, samo da budemo svi slobodni i sretni!«

Pored svega toga, potrebno je neprestano imati na umu — radi što cjelovitije istine o promatranoj pojavi — da je Starčević tako često pretjerivao. I Tursku je znao hvaliti samo zato da bi još više pogrdio Austriju.

Dobar dio njegovih predviđanja i razlaganja može biti pogrešan, ali je — zauzvrat — uvijek zanimljiva njegova dovitljiva politička kombinatorika, maštoviti, bockavi domišljaji. Najčešće suzdržan i sumnjičav, kad dadne maha svojoj dubljoj naravi, u nebesa će dizati one koje voli (republikanske Rimljane, prevratničke Francuze i bosanske Muslimane), dok će u najdublji pakao strovaljivati Grke i Slavoserbe. A kad su u pitanju Hrvati, koje ljubi, i Nijemci, koje mrzi, pregonit će čak kako Hrvati imaju četiri puta više uma od Nijemaca (A. S., *Djela*, I, str. 473).

Na sreću, u Starčevića je ipak — kad je riječ o onom najglavnijem — razbor obuzdavao polemički žar. Tad bi se pokazivao kao širok, odmjeren, uviđavan pučki tribun.

»Bez razlike imena, bez razlike vjere, budimo svi graditelji države Hrvatske.« (B. Jurišić, *Izabrani spisi* A. Starčevića, str. 522)

Čak i kad bismo ostali kod tvrdnje, da Starčević prečesto pretjeruje, ipak se ne bismo smjeli odnositi prema njemu onako kako se danas pretežno odnosimo. Nije on nikakav izuzetak u tome. U njegovo doba politik toga kova najčešće se tako ponašao: žestoko govorio i još žešće pisao. Dok druge, koji su u drugih naroda naučavali i postupali poput njega — a po veličini su mu ravni — uvažavaju i slave (a zašto i ne bi?!) — Starčevića prešućuju, iskrivljuju i sve nekako optužuju i za ono što nije nikada počinio, — tako te njemu (koji je po izjavama mnogih najpošteniji, najodlučniji, najizvorniji hrvatski državnik svojeg doba) još ni dan-danas nisu skupljeni, obrađeni i objavljeni sabrani spisi...

Izuzetnost, veličinu i važnost njegove pojave ne možemo ni mi danas mimoići. Čovjek koji je nazivan *apostolom*, *buditeljem*, *spasiteljem*, *prorokom*, *mučenikom*, *jakobincem i ocem domovine* ne zaslužuje valjda ni povijesnu ropotarnicu, ni zaboravljen zapušten spomenik, ni škrte bilješke u našim odgojiteljskim priručnicima... Čak i kad se izuzme što je za izuzeti, bio je »prah i olovo« (kako se sam nazvao), temeljit, korjenit, požrtvovan zastupnik svojeg potlačenog naroda. Kao nevjerna djeca današnjice, ljudi s mnogo više sumnje negoli zanosa, lako ćemo odbaciti sve ono što je romantička, patetička, budnička ili samo polemička mjehurica oko cijele njegove pojave. Ali, srž njegova značaja dostatno pokazuje doseg i snagu.

Zaokružujući ovo pretresanje svekolikih značajki njegove izvanknjiževne djelatnosti, ne smetnimo s uma, da je on tako snažno zahvatio u politiku samo zbog toga što je bio jedinstveno uspješan spoj političkoga govornika i klasičnog književnika. Prije nego što ćemo prijeći na onu stranu njegove pojave, zbog koje smo nanizali sve ovo čime se pozabavismo, pridodat ćemo još jednu potkrepu, a iz pera kritika koji se nije baš rasipao pohvalama i komplimentima:

»I koliko god to paradoksalno izgledalo, ipak je istina: najlucidnija naša glava, koja je našu stvarnost promatrala s najpreciznijom pronicavošću i koja je o toj stvarnosti dala slike za čitavo jedno stoljeće književno i govornički najplastičnije, jeste glava staroga Ante Starčevića.« (M. Krleža, *Eseji III*, Zora 1963, str. 328)

X

Trebalo je, eto, navesti toliko toga o osobi, zamislima i zahtjevima, o protivnicima i pristašama, o javnim istupima i utjecaju na sadašnjost. Bez tih podataka — ma koliko djelomičnih i približnih — ne bi se mogla ocrtati podloga na kojoj se oblikovalo Starčevićevo govorničko i književničko djelo. Ono je, naime, prisno sraslo sa svime navedenim: isprepleteno je i s piščevim osobnim razvojem i s javnim djelovanjem.

Sve je to — iako najvećim dijelom izvanknjiževno — potrebno i zbog toga što je i te kako znatan utjecaj Starčevića državnika/književnika na nekoliko književničkih naraštaja. Starčevićanci-pravaši-stekliši (u većem su ili u manjem stupnju) i tako različiti pisci kao Harambašić, Kumičić, Alaupović, Bašagić, Tresić-Pavičić, Kranjčević, Matoš, braća Šimići, pa bardi borbene hrvatske ljevice poput Cesarca i Krleže, i sve do bojovnih modernista pedesetih i šezdesetih godina našeg sto-

lјeća. Na njih je Starčević najvjerojatnije djelovao kao jedinstvo nepotkupljivog pučkog tribuna i nezaobilazivog pisca.

Uglavnom poznat kao apoftegmatik, satirik, kritik, retor i gramatik, Starčević je djelovao i kao pjesnik, dramatik i prevoditelj. Javio se gotovo istodobno i pjesničkim i proznim i dramskim sastavcima, 1850. Sami naslovi nekih od pjesama govore o naravi njegovih stihovanih prvenaca (*San i istina, Vjerni podložnici premilostivomu svomu kralju Ferdinandu V, Ličanin Zori Dalmatinskoj, Podrtina Solina, Odziv od Velebita*). Na svoj su način rječiti i naslovi prvih proza (*Nešto o pirnih običajih u Lici; Djetinjstvo, muževnost, mladost, starost; Poslanice pobratimu*). Osobito mjesto zauzimaju po svojoj prvini u hrvatskoj književnosti njegovi kritički eseji (*Razvod istrijanski, Domaće književstvo, Ignacije Gjorgjića Razlike pjesmi*). Od drama su nam poznate *Porin, Ljubomir* i *Selski prorok*. Kao prevoditelj okušao se u prepjevima Anakreontove lirike.

Iz pobrojanoga se odmah zapaža iznenadna, gotovo bujična raznovrsnost njegovih pokušaja. O tome Horvat razlaže ovako:

»Raznolikost Starčevićeve književne djelatnosti u prvim godinama političke reakcije odaje izvjestnu krizu u odlučivanju; Starčević kao da je na raskršću, ne može se konačno odlučiti bi li se posvetio publicistici, novelistici, književnoj kritici, filozofskom eseju, kazalištu ili znanosti; a i pred znanošću još je u dilemi: privlači ga jezikoslovlje, disciplina koja u one godine stiče izrazit politički prizvuk, ili povijest koja ga najviše mami. Okušava se u svim tima ograncima književnog djelovanja i svi ti njegovi pokušaji, koliko su doprli do današnjice, ugledali svijetlo, bez obzira na uzoritu formu, govore o rijetku snažnom talentu, ogromnoj načitanosti, neumoljivoj logici, nezavisnom, smionom misliocu, pronicavom, katkad okrutno hladnom daru promatranja. K tome dolazi još neumorna marljivost — po svojemu književnom radu od 1849. pa do konca 1853. Ante Starčević najplodniji je, ali i najoriginalniji hrvatski pisac uz Mirka Bogovića.« (J. H., ibid., str. 106—7)

Književno gledano, njegove su pjesme pretežno u tužbeno-budničarskom preporodnom duhu. U njima je više nego očigledan utjecaj pučke poezije, dubrovačke i rimske klasike i Kačića. U njihovu jeziku ima i izravnih posudaba iz jezika starih hrvatskih trubadura (ma gospoje, tve ljubavi, sunce od ovijeh krajeva i slično). Pa ako pogdjegdje i probije po koji osobniji proplamsaj, u cijelosti stoji tvrdnja »Kao stihotvorac Ante Starčević u prvom je redu politički mislilac«.

Dok se njegovi pjesnički pokušaji ničim ne odvajaju od sličnih sastavaka rodoljubivih i domoljubivih suvremenika, već i njegovi prvi prozni radovi pokazuju pisca izvornog i samosvojnog izražaja, koji će sve više bivati piščeva dobra ali i zla kob... Ali, kako ćemo se time nešto podrobnije pozabaviti, navedimo još i to što se dogodilo s njegovim dramskim prvencima. Napisao je tri izvorna igrokaza, a dva je — kažu — preveo. Po svojim izvornim dramama Starčević je začetnik našeg pučkog igrokaza. Njegova *Porina* ondašnji jury je odbio — između ostalog — s ovim razlozima:

»Prekomjerna prostota izraza, razgovor rastegnut i bez zanimivosti opširan, i besjeda bez kratkoće, bez snage; k tomu očevidna i suvišna strast porugivanja svemu, što je kršćansko, što je izobraženo, što je od oblasti: to su poglavite vlastitosti toga komada, koje ga čine mnogo više bezukusnom satirom, negoli dramom.«

Uz *Ljubomira* i *Selskog proroka* govori se i o četvrtom komadu, koji je navodno izgubljen, te mu se ni naslov ne zna. Najznačajniji njegov dramski sastavak je *Selski prorok*, priprosta preporodna drama, s naglašeno umnim govorom neukih junaka, ali sa svježim narodskim jezikom; tim je djelom — kažu — poslužio kao uzor Freudenreichovim *Graničarima*.

Znajući dobro kako polazi sa same ništice — kao duhovnik u malom narodu što je potlačen, nepismen i neuk, s plemstvom što je protunarodno i pokvareno, dok se građanstvo tek zameće — Starčević nastupa pragmatički. Stoga je temeljno načelo njegovih književnih sastavaka vrlo jednostavno: klasično-klasicistički.

»Pokazati čitatelju istinu i neistinu, lijepo i ružno, dobro i zlo, plemenito i sramotno, koristno i škodljivo, pravo i krivo: to je sve što se od pisca može očekvati. Ja ću se ili toga držati, kako mogu, ili ću mučat i mirovat... Gdje tako ne biva, tu je knjižtvo najgnusniji obrt, i ta sramota, izuzev ponešto Englesku, danas više manje vlada, cijelom Europom i Amerikom.« (iz predgovora *Pisama Magjarolaca*)

Pa ipak, ma koliko da je praktičan *(qui miscuit utile dulci)*, Starčević je odveć moralist, da bi bio lovac na čitateljstvo pod svaku cijenu, pa makar i u odgojne, preporodne svrhe. Stoga on prvi zahtjev ispravlja ovakvom nadopunom:

»Nam više stoji do kakvoće, nego do kolikoće čitatelja. Ne pišemo za ugoditi čitateljem, nego pišemo da ljude, koji hoće i mogu zlo ostavit i na dobro pristati, od onoga na ovo okrenuti... U stotini ja ne računam na dva.«

I tu donekle progovara ona njegova »Razumna sredina«. Starčević — znajući kakve su prilike — savršeno je svjestan što se može i što valja činiti. U doba strašne duhovne tlake (što je hrvatskom narodu narinuta nakon 1848, a osobito u šestom desetljeću XIX stoljeća) Starčević ovako razborito prosuđuje zašto i kako treba književno djelovati:

»Čim većma gine kod nas politički život, tim se većma diže književni. Tako valja: radimo što, kako i koliko možemo na ovome polju, koje se nikada ne mijenja, a time ćemo i ono polag mogućnosti obraditi, koga se narav s vremenom mijenja. Da budemo i dosad ovako radili, bolje bi bilo, ali je opet dobro, što smo se počeli osvješćivati, a narod, dokgod može reći: kasno je, dotle nije zakasnio.« (iz članka *Domaće književstvo*)

Međutim, književnik Starčević u užem smislu ubrzo je ustupio mjesto Starčeviću govorniku, koji se već nekim od suvremenika, a osobito potomstvu, pokazao opet: kao književnik — istina, u nešto širem smislu —, i tako se krug zatvorio. To jest: baveći se Starčevićem govornikom — kao što se bude pokazalo — bavit ćemo se *i* jednim od naših najsamosvojnijih umjetnika riječi. Kaže li se opet, da je državnik ili politik ili saborski zastupnik bio *govornik*, onda se obično hoće reći, kako je riječju i perom djelovao po pravilima govorništva. To je samo djelomice točno. Pišući o bilo čemu, kao čovjek temeljite klasične naobrazbe, služio se tekovinama baštinjene retorike, ali i gramatike, i — što je još važnije — svojevrsne poetike.

Kad je njegov izričaj najdjelotvorniji, nije nikakvo ponavljanje poznatih retorskih pravila i domišljaja, nego je samosvojan zahvat u jezično tvorivo. Tako će mnogi njegovi govori, predstavke ili naprosto prozni sastavci biti tipični *eseji*, kao što to pokazuje dobar dio tekstova iz *Djela* (I, II, III) ili iz *Jubilea* ili *Pisama Magjarolaca* ili *Ustava Francezke*.

Ili, da ne bude nikakvih barem načelnih zabuna, isto se — to jest odredba koje su vrste njegovi spisi — može postaviti i nešto drugačije. Ako vrsno političko govorništvo smjestimo u *književnost* (a

to se nekoć činilo, pa može i danas), onda ćemo Starčevića i po tome smatrati književnikom. To će reći: mnogo je on manje književnik po svojim stihovima ili dramama nego po satirama, govorima, člancima, predstavkama, Isto se može postaviti i ovako: ako u lijepu književnost uguramo i jedan dio nelijepe, naime one kojoj nije cilj ljepota kao ljepota, nego i nelijepo govoriti o nelijepome (a takvi su pretežno Starčevićevi sastavci), onda možemo govoriti o njegovim govorničkim tekstovima kao o književnim ili barem političkim esejima. To jest: i kad se prestao baviti lijepom književnošću (pjesmama, prijevodima, crticama, dramama) — negdje pedesetih godina — i dalje se bavio književnošću, ali sada s naglašenom političkom, polemičkom, tribunskom temom i notom. To je — uostalom — ona vrst književnosti iz koje potječu toliki drugi književnici govorništva.

Dakako: svojeg Aristotela i Kvintilijana — kao učitelje *artis rhetoricae* — Starčević je dobro poznavao. Tehnička razlučba njegovih govorničkih sastavaka lako bi u njima otkrila i *proemij* i *dokaznik* i *peroraciju* itd. Samo, možda je mnogo zanimljivije pokazati neka od onih sredstava s prijelaza govorničke vještine u književno umijeće, kojima se Starčević obilno služio. Prije toga je važno napomenuti, da od tri moguće vrste retorike — prema klasičnoj razdiobi — *(deliberativne,* oslovljavačke; *forenzičke,* optužbeno-obrambene; *epideiktičke,* pohvalno-pokudbene), prva u njega gotovo ne dolazi, dok se druga i treća sreću smiješane, tvoreći od njegovih govora ili članaka primjerne polemičke tekstove.

Kako je Starčević kao neumoran čitač bio duboko uronjen u retoričku baštinu, teško je ustvrditi što je od njegova govorništva naučeno od antičkih govornika, što opet od srednjovjekovnih sermonista, a što od novovjekih političkih oratora. Širina njegove osobne načitanosti dopustila bi pretpostavku, kako su mogući izravni utjecaji i od starih i od novih, i antičkog i klasičnog francuskog govorništva. Sudeći po svemu, uz spomenutog Aristotela i Kvintilijana, odsudan bi morao biti utjecaj rimskih govornika i povjesnika: Cicerona, Tacita, Katona, Svetonija . . .

Štovatelj Rimljana, poklonik latinske jasnoće i kratkoće, Starčević gotovo na svakom koraku pokazuje u koga je učio. Latinski se utjecaj pokaže i u stihovima (I čim do sad tamnije ti je lice, tijem će biti naskoro sjajnije; *Ličanin Zori Dalmatinskoj),* a mnogo je češći u prozi, gdje nailazimo na tipično latinsku sintaksu, na primjer, s onom rječitom porabom drugog lica u značenju nekog trećeg, neodređenog:

»Dakle ako si punim pravom rekao, da ovo ili ono ne spada na papu, ni na crkvu, ni na vjeru, ili ako nisi u ičemu slušao papu, ili ako si rekao da bi to i to moralo drugačije biti: već si bio krivovjerac, neprijatelj vjere i vladara.« (A. S., *Jubilei,* str. 8)

Moglo bi se tako sloj-po-sloj i red-po-red nastaviti i pokazati koliko je latinske gramatike i retorike u njegovim govorima, i na samoj tehničkoj i na smisaonoj razini. Time bi se pokazalo učeništvo i dokazalo majstorstvo. Kad bi Starčević bio naprosto još jedan upućenik u tajne govorničkog umijeća (znalac govorničkih postupaka od Demostena do Bossueta), njegova bi riječ danas bila mnogo manje živa i zanimljiva. Da jest i govornik, nema nikakve dvojbe. Ali je i umjetnik riječi. Zapravo, poslab je usmeni, ali izvrstan pismeni besjednik. Starčević je — i po duhu svojih govora — govornik starin-

skog sloja, rimske škole: grmeći neprestano protiv poroka i zagovarajući vrlinu, koja se tako teško postiže, uglavnom odricanjem, sustegnućem koje ljudima najteže pada . . .

Priznavajući jednom protivniku govornička svojstva, a poričući ih (možda i nepravedno) drugom, Starčević nam otkriva vlastiti ideal govornika:

»G. I. Mažuranić ima vlastitosti bez kojih govornik ne može biti: on ima muževan stas, pravilno obličje, i grlo jasno, prem neuglađeno. Njemu, možedenu i dobru nekada đaku, uz njegov uredan način življenja, teško da je sve izvjetrilo. On, po svoj prilici, zna još iz škole da pravi govor mora imati glavu, i rep, i među njima tijelo razmjerno; on zna da govornik mora znati i stvar o kojoj hoće da govori, i misliti, i misli u riječi slagati: on zna što jest, što li nije govor; on bi, da se na to dade, mogao načiniti govor, prem teško bez da se u njemu grozi, ili da se ne brani, ili da ne udara na protivnike. Ali on zato ne mari, najrađe muči.

A g. biškup Strossmayer ne ima u onoj mjeri onu ni jednu, i ne pokaza ni drugu koju vlastitost govornika; sudeć iz njegovih govora, on ne zna o govorništvu ni što je nekada đak u IV. razredu o tomu znao. On govori kao da nije pri sebi, kao da mu bujica nosi i slaže riječi, kako mu što na jezik dođe, on traži snagu u revanju, on bi svojim govorom rastjerao zbor fijarki: on je govornik samo za Slavoserbe.« (A. Starčević, *Djela,* III, str. 351—2)

Starčević se služi mnogim retorskim i poetskim sredstvima, ali neka od njih, bilo zbog čestoće bilo zbog uspjelosti, osobito privlače pozornost.

Kad svakodnevnog novinskog najamnika, *novinara,* nazove *novinkarom,* onda to zazvuči kao spoj *novinara* i *hodkara* (doušnik, potrkivalo) i još *papkara,* sa svim posprdnim popratnim suznačenjem. Kaže li, dalje, mjesto *trubljač: trubilo* (na primjer, »Mađarolac je trubilo«), onda zgodnom tvorbom odjednom izrazuje barem dvoje. Prvo, što se ne kaže *trubljač* — koji je osoba i pri kojem je stanovito dostojanstvo osobnosti — govori se kako Mađarolac i nije samosvojan i samodostatan pojedinac, nego je samo sredstvo. Drugo, riječ po sličnosti nužno podsjeća na rilo ili na što slično (svinjsko, štakorsko, ljudsko) ili na nešto gnusobno, ali svakako: na štogod niževrijedno i odbojno . . . To su uspjeli stilskosemantički uradci, koji i danas pale. Slično umije postići i bezobzirnom tuđicom, kao kad austrijsku vladu usred Sabora naziva *pornokracijom* (dakle: kurvovladem, kurvinjskom vladom), doslovno: »pod pornokratičkim vladama, koje se drugačije zovu vladama apoštolskoga veličanstva«. (A. S., *Djela,* I, str. 238)

Osobito su mu drage prispodobe sa životinjama. Tako mu je, navodno, i Sveti Jere magare ili svinjče dalmatinsko, dok brojne potvrde pokazuju, kako su protivnici vižlad, što stenju, štekću, skaču i slično. Te njegove *zoomorfne metafore* obično su mu i najsvježije. Na primjer, » . . . takav predmet smatrati državnopravnim pitanjem, u istinu znamenuje o tim pitanjima znati koliko znadu i oni na kojima vojnički vozari voze i jašu«. (A. S., *Djela,* III, str. 384) Takvi ironijski eufemizmi podjeljuju njegovim tekstovima stanovitu pučku neposrednost i bezobzirnost. Izražaj te vrste naravno da je najpogođeniji kad se probije kao slikovit sažetak izravnog opažaja. Kad su se poslanici (Argonautici) vratili iz Beča kratkih rukava, neprimljeni od kralja, Starčević razgovorno kaže: »Ostali kao okisle tuke« (A. S., *Djela,* III, str. 359). Tko je jednom vidio tu jestivu potrkušicu, tako promočenu da se iz nje diže smradna para, taj dobro zna što ta slika kazuje i koliko pogađa. Naravno, i takva njegova metafora često je vrlo umješno razrađena; na primjer, u duhu redukcije od šireg na uže, a u sklopu istog začetnog lika, kao s pomoću konja i onog što se na nj odnosi:

»U ono doba i glava srednjih možđana moradijaše uvidjeti, da je klub ne samo pod samarom, nego i na ljutoj uzdi, i pod teškim jahačem, i pod bičem i pod oštrom ostrugom.« (A. S., *Djela*, str. 360)

Starčević umije biti i poprilično drastičan, kada napada Strossmayera zbog njegova *unfair* odnosa prema Hauliku, kod kojega je i stanovao, a navodno ga je iza leđa i u novinama anonimno napadao: —

»Jer to pisanje bijaše ludo i bezobrazno, lahko se vjerovalo, da je od gospodina biškupa Strossmayera, ter svijet govoraše, da je Hauliku sa gospodinom biskupom Strossmayerom, kakono po bajki bijaše Jupitru s govnovaljem.« (A. S., *Djela*, III, str. 348)

Ključ je te prispodobe u Ezopovoj basni o orlu, govnovalju i Jupitru, u kojoj osvetljivi govnovalj (jer mu je orao ubio zeca pribjegara), naškodi orlovim jajima čak i sklonjenim u Jupitrovo krilo, spustivši u nj svoj valjušak, te Jupiter, da bi ga stresao, izbaci iz krila zajedno s time i orlov polog. Starčević je očigledno od cijele basne posudio samo završnu sliku i njome se slobodno poslužio.

Ima u Starčevićevu izrazu i *pozitivnih* sintagmi, ali one su najčešće u području apstrakcija, kategorija, načela. Takvi su na primjer sklopovi s vrlinom, muževnošću, istinom, slobodom, pravdom. Odmah upada u oči, kako su takvi izričaji snažno oslonjeni na klasičnu lektiru, dok *negativne* sintagme potječu iz izravnih osobnih doživljaja, iz carstva domaćih i divljih životinja, uvijek s pečatom neposrednosti, pa čak i onda kad su slobodne preradbe pročitanih mjesta.

Njegovi su sastavci prošarani *pučkim poslovicama*, navedenim bilo izravno bilo u piščevoj obradbi. Njima će katkad i započeti sam govor. »Kod nas Hrvata je riječ, da kad se crvi u rotkvu zagrizu, misle da na svijetu slađe stvari ne ima.« Tako kaže protiv onih koji preporučuju njemački kao obvezatan za sve škole, dok Starčević zagovara francuski i talijanski. Ili ovako: »... učiti se javno pravo iz ustanova Ludovika Filipa, isto je što i kruh tražiti na pasjem uzglavlju; a od Magjara učiti se saborski poslovnik, znamenuje u ciganke mlijeko posuđivat.«

On je ljubitelj pripovjedne zgodice, kojom će kad god mu se pruži prilika začiniti svoj govor. Ispričat će, na primjer, anegdotu koja je pomalo i basna (s već ugrađenom poukom) govoreći o patvorinama pića i hrane, narugavši se onako usput i gospodarskom sustavu i državnom poretku.

»Ljetos, u nekoj okolici bio sam svjedok čudnih glasova. Govorilo se, da — ali kod nas se zahtijeva preveliki puritanizam ter ne znam, kako bih rekao — dakle govorilo se, da se je uzoholila i na mode dala ona životinja, na kojoj slanina raste.

Kako to? Tako, jer ona životinja neće da ždere mekinje. U ovo ljuto vrijeme, gdje mnogi ljudi veselo troše kruh iz mekinja, i da bi im ga samo bilo, ja ne mogoh vjerovati, da se ona životinja tako uzobijestila.

Ali što ću, kad mi onu tvrdoglavost rečene životinje kazivahu muži, koji zaslužuju potpunu vjeru?

Malo ostade, i ja bih bio povjerovao, da se nijema životinja ugledala u ljude i da je za njima naopako okrenula.

Ali na svu sreću, stvar je razjašnjena. Kod istrage dokazano je, da ono nisu mekinje, nego da je piljevina. Tako se pokazalo, da je ona koristna životinja u tom pogledu nedužna, konzervativna.« (A. S., *Djela*, I. str. 147)

Bezobzirni i cinični Starčević zapravo je mnogo lukaviji nego što je oštriji. Naime, kako drevni istočnjaci kažu, i kad bi najradije razdirao kao lav, oprezno obilazi kao lisica, da bi na kraju ipak nemilosrdno tresnuo šapom. Njegov *Govor* od 27. stud. 1888. (o osnovi zakona o proračunu) jedan je od tipičnih taktičkih govora — unutar Starčevićeve protudržavne strategije. On ima govoriti o proračunu. I govori o njemu, ali onako kao usput (a što će se pokazati središtem i težištem govora) udara na mirovinski sustav, na tjelesnu građu vojnih novaka, na državne zajmove, te potresa samim temeljem poretka, u završnici — naravno — i zubato i podrugljivo. Starčevićev stil je *diverzantski*. Govorio o bilo čemu (o ukinuću sveučilišne naukovine, o štibri, o stočnoj kugi, o školstvu, o tuči, nerodici, povodnji) neprestano ponavlja svoj klasični *ceterum censeo:* protiv Austrije *(Austriam esse delendam)*, tako da ga predsjednik Sabora mora opominjati ili zbog digresija ili zbog izravnog vrijeđanja ustanove ili vladara... Samom vladarskom veličanstvu ruga se najčešće i tako što službeni naziv »Njegovo otčinsko i apoštolsko Veličanstvo« upotrebljava i gdje treba i gdje ne treba.

U poruzi i osudbi Austrije Starčević je i pretjerivao. Išao je čak tako daleko, te ju je optuživao da namjerice širi stočnu kugu. Kad je iz Bosne prenesena stočna kuga, kaže:

»Jer ona bolest, prije nego je k nami prenešena, bjesnijaše na sav mah u mnogim velikim okolicama turske Hrvatske. Dakle krivnju Austrije-Mađarije za onu strašnu nesreću nije moguće pripisati ni skrajnjoj nemarnosti, nego će i najtvrđi skeptik morat vjerovati, da je Austrija-Mađarija i ono prokletstvo navlaš navalila na Hrvatsku.« (A. S., *Djela*, I, str. 125)

Jasno, uvijek nije tako sarkastičan i bezobziran. Česti su i ironija i humor. Jednom će to izraziti slikovitim idiomom (»Karlo razmi da je to priziv na sablju, pa zaboravi na prijedlog, i uvuče roge«, *Jubilei*, str. 7), drugi put hipotetičkom ili irealnom rečenicom koja zazvuči blago posprdno (»Da budem ja bio u onoj sjednici...«). Pokatkad, kao da gotovo ne može odoljeti dosjetki. Tako će u posve ozbiljnu, pravničku raspravu ubaciti i ovakve rečenice:

»I fratri imadu svoju disciplinu, a pitam onoga gospodina, kojega nazor o disciplini pretresujem, je li ikada vidio fratra brzo hodati ili naglo govoriti? Nije nikada, jer to njemu disciplina zabranjuje: svaki njegov korak mora biti teško odmjeren, svaka njegova riječ mora izgledati kao dobro prosuđena i promišljena. Dakako, ako se n. pr. konji poplaše, i fratar mora bježati, pa ako se razgovara sa znancem, sigurno će i on klepetati, kako i mi klepetamo. U stvari ovako je kod svih razreda ili stališa.« (A. S., *Djela*, I, str. 261)

Okrutno porugljiv prema Austriji, podsmješljivac prema protivnicima (kojima se ruga i što kroz nos govore) i uopće: naglašeno sklon izrugati ono što se izrugati može, —: Starčević nije ni sebe sama osobito štedio. Znao se našaliti i na vlastiti račun, što je rijetkost u velikih porugljivaca, koji su najčešće uvjereni, da su samo drugi zaslužili porugu. On naime karikira i svoj vlastiti izgled, kao da je time htio predusresti i onog svojeg posmrtnog izrugivača, F. Ivekovića: »Ima dugačke noge, skakao je kod koza u Lici, otkuda-li ga je vrag u Hrvatsku donio; zimi se udebeli, a po ljeti osuši kao trta...« *(Pisma Magjarolaca)*.

Ante Starčević, kao pisac, nije samo sklon sarkazmu, ironiji, humoru. Ima smisla i za pravo realističko pripovijedanje, kao kad piše o vjerskim sljedbeništvima u Rusiji *(Jubilei)*. Međutim, kao što su već toliki zamijetili i što treba još jednom potcrtati, središnje svojstvo njegova stila je *sažetost*. U tome je vjeran učenik starih učitelja i

jedan od posljednjih odvjetaka časne loze aforističara. I načelno zagovara poslovičan, apoftegmatski, jezgreni izričaj, što znači: zbijenost riječi a nabijenost misli, čuvstva, obavijesti. O toj odlici njegova jezika Stanislav Šimić piše:

»Zbijenost izražavanja — posljedica istinoljubivosti —, dotično zgusnuće životnosti u jeziku, usredotočenje duhovnih snaga, koje su tako ojačane, odlika je klasične proze. Sposobnosti za takva svojstva stila i stalno mislilačko raspoloženje očituju se u njega u aforističkom uobličavanju rečenica. Obilje njegovih misli općenito životnog smisla do dana je današnjeg najveće što ga je jedan pisac u hrvatskom jeziku ostavio. U književnosti gdje su cijele knjižurine i knjižnice ili članci o kakvoj temi tek naklapanja, bez i jedne suvisle misli, Starčevićevo je pero često iz krila kakva velika duha: jedna mu jedincata rečenica od nekoliko riječi o izvjesnoj stvari sadržava smisla kao kakav mali esej.« (S. Šimić, *Starčevićev stil,* str. 72, u knjizi O 40-godišnjici smrti)

Kao popratno svojstvo (i jedan od polaznih uvjeta vrsna govorništva) dolazi jasnoća, otvorenost sloga. Starčević je jasan i otvoren do bezobzirnosti. Takav ostaje i kad mu je rečenica građena na oprekama ili prividnom protuslovlju, kojima se tako djelotvorno iznosi podzemna misao, u hipu smislenog probljesnuća. Stoga su i mogle mnoge njegove rečenice postati pučka gesla i razorne oporbenjačke krilatice.

»U tom odnošaju podložništva naprama Mađaru i naprama Austriji, raditi za Mađara znamenuje raditi proti Hrvatskoj; raditi proti Mađara znamenuje raditi za Austriju i time proti Hrvatskoj... Ja neću raditi ni za Mađara ni proti Mađara, ni za Austriju ni proti Austriji, nego za Hrvatsku. Nek bude Mađar sretan u Mađarskoj; neka bude Austrija sretna kod svoje kuće, nu nada sve neka bude Hrvat sretan u Hrvatskoj.«

Naravno, već nekoliko puta napomenusmo: nije sve ni tako poslovično *lako* u njegovu poslovničnom stilu. Zapravo, ponekad mu je stil i *prelagan,* kao kad se poigra sličnim riječima poput Moskva — smokva. Pogdjegdje je opet *pretežak* od strasti, žestine, pogrde, po čemu je prvi obrazac onog pamfletističkog govora koji će razvijati Matoš, Krleža, Šimić i plejada njihovih nasljednika. Uzrok nesavršenostima vjerojatno je i to što je Starčević pisao o strahovito mnogo različitih stvari kroz prilično dugo godina, a — zbog svojeg samotničkog, siromaškog i oporbenjačkog života — najčešće je morao objavljivati na brzinu. Tu je, pored toga, i sam njegov jezik, s obiljem svakovrsnog pojmovlja (od povjesničkog, preko pravničkog do filozofskog), od čega je mnoge nazive Starčević prvi uveo ili ih sam skovao. Njega smatraju i jednim od prvih kovača hrvatskog znanstvenog nazivlja. U njegovim sastavcima susrest ćemo množinu riječi kao *mostnica, razmisao, porek, usebnost, izvansebnost,* koje su nužno teške i neprobavljive čitatelju prosječniku. A tu je posrijedi i još nešto. Iako sam kaže »Ja sudim, da onaj, koj iskreno misli, također i govori razgovijetno«, mjestimice griješi upravo protiv toga zahtjeva. Naime, toliko je težio za potpunom stegnutošću, da je znao doći do zatvorenosti, ako već ne i nejasnosti izraza, potvrdivši tako ono Horacijevo *Brevis esse laboro, obscurus fio.* (Trudim se u kratkoći, gubim se u nejasnoći.)

Svega je toga — u većem ili manjem stupnju — Starčević i sam bio svjestan. Znao je i za onu vlastitu žestinu na granici razorne pogrde. »Svaki bo nas ima više manje oštar, a ja imam veoma ljut jezik« (iz *Govora* od 17. srpnja 1861). Nekako pod kraj života priznaje svoje slabosti, slaboću jezika: kako se znao zaletjeti i kako mu se znalo

štogod i omaknuti, potvrdivši još jednom i svoju bezobzirnost (ovaj put prema sebi samom), ali i duboku ljudskost.

Promatran sa svim uzletima i padovima, s pjenom svoje poruge i blistavom oštricom razbora, njegov je stil bez glatkoće, slatkoće, lakoće, ali i bez plitkoće, mutnoće, slaboće: uzlovit, čvornovit, hrapav, zategnut, zasukan i s toliko izvorne ozbiljnosti, pronicavosti, dovitljivosti.

Njegov rastvarani i ostvareni jezik — upravo zato što je lišen uobičajene elegancije i svečanosti — daje njegovu djelu neočekivana književna obilježja. I, u odgovor drevnom Drechsleru (koji reče: što Starčević nije uspio učiniti u književnosti, učinio je u politici) danas se može mirne duše uzvratiti: kako mu prvi dio tvrdnje isto toliko pobija drugi, koliko i drugi prvi... Starčevićev djelotvorni stil toliko je živa ovojnica zdravog jezgra njegova nauka, da je u hrvatskoj povijesti doista rijedak državnik koji bi ujedno bio toliko i književnik, i — obratno.

»DJELO JE MOGUĆNOST DA SE SAČUVA ZDRAV RAZUM«

ANTUN ŠOLJAN U RAZGOVORU S VLATKOM PAVLETIĆEM

PAVLETIĆ: Počeli ste pisati i objavljivati veoma rano, već u đačkim danima. Što mislite, je li to prednost ili hendikep za pisca, u usporedbi s onima koji u literaturu uđu kasno, bez kolebanja, s punim prtljagom iskustva (barem životnog)?

ŠOLJAN: Za dobra je pisca možda prednost da počne što ranije: više će stići napisati. Lošem je piscu bolje i ne počinjati.[1]

Kad bi vrijednost napisanog ovisila o regrutnom godištu ili o količini takozvanog »životnog iskustva«, onda bi pisac morao gdjekad koga i ucmekati, da bi mogao pisati o ubojicama. Da bi bio naš pravi suvremenik, morao bi možda sudjelovati i u kakvom genocidu.

Iskustvo se pisca mjeri subjektivnom, unutarnjom tezuljom — objektivno iskustvo nema nikakva značenja za onu stvar, koju upravo on, i samo on želi reći. Najburniji život neće stvoriti pisca od čovjeka, koji nema šta da kaže. Izlet po vlastitoj sobi može nekome biti pustolovina ravna letu na Mjesec.

Ne može se početi »biti pisac« ni rano ni kasno. Može se samo početi pisati ova ili ona stvar. Čovjek se opetovano otiskuje u pustolovinu sa svakim novim djelom. Svaki početak je jednako težak, kao da nikada prije toga niste držali u ruci pero. Kad počinjete pisati uvijek imate samo minimalne šanse da napišete nešto dobro.

Međutim, kao »poznatom piscu« lakše vam je plasirati ono što napišete; više vam vjeruju. Možda i sami imate nešto više pouzdanja u sebe. Ali nema ništa pogrešnije nego misliti da će samim tim što ste već »pisac« ono što pišete biti dobro. Ili biti samim tim »važno«. Ta zabluda vodi i veoma poznate pisce da svoje najbeznačajnije retke čuvaju kao svetinje.

Nedavno je u Vjesniku, u šarmantnoj rubrici »Dječja usta« jedna četvorogodišnja djevojčica, na pitanje »što je pjesnik?« odgovorila »Pjesnik je striček koji piše o zečićima i djedu Mrazu. Kad to napiše, onda više nije pjesnik, nego samo striček.« Što se mojih osobnih početaka tiče, čini mi se, da sam milijun puta tako počinjao »ulaziti u literaturu«. Samo mi je mali broj puta to donekle polazilo za rukom. Ali i nakon najvećih uspjeha, ne bi mi preostalo ništa drugo, nego da budem »samo striček« i da iznova pokušavam.

PAVLETIĆ: Ako uspoređujete svoj nastup s pojavom današnjih mladih pisaca, koje bitne razlike uočavate: ne samo u uvjetima, nego i u duhovnom profilu, estetskoj i idejnoj formaciji?

[1] U 14. broju »Kritike«, objavljen je Šoljanov tekst koji je nastao kao prva reakcija ovoga impulsivnog pisca; već se činilo da će niz mojih određenih pitanja ostati ovaj put bez odgovora. No, naknadno, Šoljan je ipak prihvatio razgovor o (njegovu) književnom stvaranju (Op. V. P.).

ŠOLJAN: Ako osim individualnih razlika među zanimljivim piscima bez obzira na generacije smijemo već sada govoriti o kakvim kolektivnim generacijskim razlikama među *svim* piscima jednog i drugog pokoljenja, onda bih rekao da novija generacija pisaca manje vjeruje u moć literature i literaturu samu nego što smo mi to vjerovali u svojim počecima. Mi smo možda bili naivniji, a oni možda jasnije vide vrijednost od bavljenja politikom, sociologijom i filozofijom. Ali to može biti samo trenutačan i samo moj dojam. Možda je samo ugled literature kod nas toliko pao na društvenoj ljestvici, da ni potencijalni pisci ne priznaju rado da jesu ili da bi bili pisci, nego se maskiraju znanstvenim ili aktivističkim krinkama.

PAVLETIĆ: Obično pisci imaju neki svoj opsesivni motiv, koji se provlači kroz niz djela. Da li svjesno razrađujete neki takav davnašnji poticaj zgusnut u psihološkotematsku dominantu? Gdje joj je izvor: u ranom djetinjstvu (pjesma *Djetinjstvo*) ili u prvom mladenačkom suočavanju s društvom?

ŠOLJAN: Svaki čovjek ima svoje opsesije; pisac o njima, svjesno ili nesvjesno, i piše. Da bih vam mogao odgovoriti istinito, morao bih angažirati naprečac malu legiju psihoanalitičara. Ja bih vam doduše kao i ti, u prosjeku veoma loši i frustrirani izmišljači i još slabiji pisci, mogao iskonstruirati ovdje kakvu dirljivu fabulu, ali nitko mi pametan po svoj prilici ne bi povjerovao.

PAVLETIĆ: U noveli *Bjeloglavi Pavlići* prisutan je kompleks neadaptiranosti; u *Oklopu* slično — iz osjećanja neprihvaćenosti proizlazi imperativ neprihvaćanja, zatvaranja u granice oklopa ili nemoćni protest (također u pjesmi *Okrenut prema moru*). Kornjača, u *Oklopu*, postaje od slike — simbol stanja s kojim se pričalac identificira podsjećajući završnim orožnjavanjem i pokoštavanjem na transformaciju u Kafkinoj prozi *Preobražaj*. U *Cesti na jug* osjećanje ugroženosti i nesigurnosti pronalazi odgovarajući društveni okvir: rat, zbjeg. I konstatacija, u toj priči, koja će odjekivati, godine i godine još, u drugim Vašim djelima:... *samo ja znam da se ne može pobjeći*. Hoćete li reći nešto potanje o genezi spomenutih novela? Zašto ih niste kasnije prerađivali, za nova objavljivanja? (I o navedenom kompleksu nemoći i uzaludnosti!)

ŠOLJAN: Osjećanja i stanja o kojima govorite, poznata su na žalost u velikoj mjeri svim ljudima našega doba, pa neće biti neobično da se pojavljuju i u pričama našega doba. Budući da se ne sjećam više ni približno, kako je pojedina od tih priča nastajala, morao bih vam i ovdje izmisliti nekakvu prikladnu genezu.

Zašto te priče nisam prerađivao? Nije mi se pružila prilika da ih pretiskam. Ako dođe do toga da ih uvrstim u neku od idućih svojih knjiga, ja ću i njih ponešto dotjerati, budem li znao i umio.

O genezi moram reći nešto opširnije i općenitije. To će, dakle, biti odgovor na pitanja tipa »Kako stvarate« ali, istodobno i »Što mislite o stvaralačkom procesu?«[2]

PAVLETIĆ: Neki Vaš opus uzimaju kao izraz uviđanja o neminovnom porazu čovjeka, Sizifa. U *Nikoli Šubiću Zrinskome* na jednom se mjestu kaže: *Po stoti puta isti poraz, koji ga prati iz daleke i mračne prošlosti, poraz koji je doživio njegov pradjed i njegov otac, koji će doživjeti njegovi sinovi. Braneći ovaj grad i sebe u njemu. Čuvajući iskru života. Poraz svakoga od nas pojedinačno.* Pa ipak, usprkos ovom sugestivnom proročanstvu bez rizika, jeste li Vi uistinu pjesnik unaprijed poraženih?

[2] Opširan odgovor koji je Šoljan napisao, iako pripada cjelini ovoga razgovora, sporazumno je odvojeno tiskan (»Kolo«, br. 9, 1970)). Op. V. P.

ŠOLJAN: Ako ne vjerujete u zagrobni život ili metempsihozu, onda hoćeš-nećeš priznajete neminovni čovjekov poraz. Ako je smrt jedini mogući završetak, onda su, jasno, sve druge velike pobjede samo pomoćna fikcija. To nam mora biti jasno, želimo li o tome jasno misliti. Ne mora to biti kukavištvo i defetizam: naprosto realističko prihvaćanje realnih fakata.

Prema mom uvjerenju, ljudsko je djelo rijetka mogućnost da čovjek sačuva zdrav razum i svoje dostojanstvo pred konačnim porazom. Djelo prelazi temporalne granice, i kao čin ljubavi, i kao čin vjere, i kao čin ljudske solidarnosti. Djelo je rijetka mogućnost da ne siđemo s uma i ne ostanemo potpuno sami.

Ima naravno i drugih, bržih i sramnijih poraza u životu čovjeka, poraza koje nikako nisam sklon prihvatiti kao manifestacije božanskog — to je poraz pred ljudskom glupošću i zločinom. Iako se čini da smo i tu nemoćni (što je historijski dokazano), ne znači da mora tako i ostati.

PAVLETIĆ: Kritičari Vas smatraju reprezentativnim piscem prve generacije poslijeratnih hrvatskih pisaca. To nije, dakako, toliko vrijednosna ocjena, koliko i dublja karakterizacija Vašeg opusa. Što mislite, koje se Vaše tendencije (tematske i izražajne) najpotpunije podudaraju s kolektivnim duhom, na koji ste vjerojatno mislili nazvavši jednu svoju knjigu *Deset kratkih priča za moju generaciju?* Jeste li nekim svojim djelima određenije nastojali formulirati program svoje generacije? U kojoj je mjeri on prihvatljiv i izvan generacijskih koordinata? U kojim je djelima najambicioznije ekspliciran?

ŠOLJAN: Ako sam gdje nastojao formulirati nešto kao »program« generacije, onda je to bilo sporadično, u člancima i polemikama. Zapravo, bilo bi neprimjereno te improvizirane i uopćene opaske nazivati »programom«. Držim svakako da su se kod nas pisci premalo bavili takvim uopćavanjima i pokušajima da razjasne svoje »javno lice«. Odatle je došlo do mnogih nesporazuma.

U svojim književnim pokušajima nisam nikada nastojao formulirati ili eksplicirati kakav program, ni doslovno, ni simbolički. Kao čovjek stanovitih godina, pisao sam o sudbinama i stanjima ljudi, koji su mi najpoznatiji. Nikako mi nije bila namjera da se moje osobne opsesije podmeću, kao što to neki čine, cijelom mom pokoljenju. Isto sam tako alergičan kad se uopćeni sudovi o mom pokoljenju automatski pripisuju i meni. Pokoljenje pruža stanovitu »javnu sliku« kojoj sam možda i ja ponešto pripomogao, ali takva slika je daleko od programa, posebno ako mislimo na nekakav aktivni, djelotvorni program.

PAVLETIĆ: Kako su nastale pripovijetke *Nikola Šubić Zrinski* i *Antun Branko Šimić:* kao psihološki eksperiment, iz težnje za čudnim i šokantnim, ili zbog osjećanja historijskog kontinuiteta? *Ilirsko proročište* bi nas također moglo navesti na brzopleti zaključak o jako naglašenoj potrebi da se sadašnjost sagleda u svjetlosti iskona, da se utvrde vlastiti korijeni, da se p o v i j e s n e dimenzije čovjeka dokuče projekcijom u h i s t o r i j s k o. U bilješci u vezi s tom novelom istakli ste erudicijsku utemeljenost, ali pretpostavljam da je poticaj bio u inspiraciji, u nekoj spontanoj ideji. Kasnije ste, zar ne, odustali od eruditivne proze?

ŠOLJAN: Posegnuo sam u nekoliko navrata za ličnostima ili situacijama iz povijesti: u pripovijetkama *Ilirsko proročište, Nikola Šubić Zrinski* ili *Antun Branko Šimić*, u dramama kao što je *Galilejevo uzašašće* ili *Dioklecijanova palača*, pa čak i u mnogim pjesmama.

U svakoj od tih prigoda, motivi za vraćanje u povijest bili su različiti. U nijednoj od njih, nije mi bila cilj povijesna rekonstrukcija, pa čak ni ilustrirana povijesna pouka. Sa stajališta pisanja, bezimena žena u priči *Jarek* nije ništa manje važna ni zanimljiva od Galileja. U našem vraćanju u povijest vidim vječnu težnju svake imaginacije da se potvrdi u konkretnom. Našim imaginarnim licima dajemo vrijednost povijesti, fakta, i time smo uvjerljiviji. Zmajevi u narodnoj priči su za nas danas mnogo realnije životinje od velikog varana. Historija koju zamišljamo realnija je od prave: već samim tim jer duhovno postoji.

Danas se često optužuje pisce, koji posižu za povijesnim motivima, da bježe od suvremenosti. Ali današnja naša novinsko-televizijska glad za suvremenošću je sljepilo: nitko se nije još sjetio da Shakespearea proglasi eskapistom — ta, njegove gotovo sve drame su odijeljene od njegove suvremenosti bilo zavjesom historije bilo egzotike. Nekako ne vjerujem, da ga je samo bilo strah, mora da je imao i drugih dobrih razloga.

Od mojih izleta u povijest, najviše mi je, kao do povijesti, stalo do Galileja. Moja je drama dijelom polemična. Nikako svoju unutarnju sliku o Galileju nisam mogao pomiriti s onim sirovim pučkim školnikom iz Brechta, koji se muva po pozornici ispovijedajući kao svoj *credo* osnove fizike za prvi razred gimnazije. Na osnovi moralnih zasada iz udžbenika fizike, ne možete se oduprijeti svijetu u kojem živite. Koristio sam stoga mnoge zbiljske podatke i mnoge tekstove Galilejevih sačuvanih pisama u svom tekstu. Htio sam da se u mom Galileju vidi i naličje jedne legende, a da legenda unatoč tome ostane snažna. Naravno, i to je povijest kroz moje osobne dioptrije: što znači, kako bi to rekao sam Galilej, kroz današnju *optičku trsku*, koja osim svih deformacija uzrokovanih vremenskom udaljenošću ima još i moje osobne deformacije. A da *takva* povijest može biti poučna pokazao je jasno prijem, na koji je drama naišla prilikom kazališne premijere u ITD-u, neposredno nakon situacije nastale oko *Deklaracije o hrvatskom jeziku*, a gotovo dvije godine nakon što je napisana — iako u drami, razumije se, nema ni riječi o jezikoslovstvu.

PAVLETIĆ: *Kratki izlet* možemo smatrati s i m b o l i č n i m romanom iako je pisan u prvom licu s jasno posvjedočenom orijentacijom na realističko zapažanje detalja i na psihološku analizu. Bilo bi zanimljivo da primjerima iz svoga opusa ilustrirate razlike do kojih nužno dolazi u (svjesno isprovociranom?) procesu transformacije slika i metafora u simbole *(Bacač kamena — Brdo — Kratki izlet).*

ŠOLJAN: Ne bih takvu transformaciju nikako nazvao »svjesno isprovociranim procesom«. Slika, metafora, fabula, kao i svaki drugi element književnog djela, uvijek jest simbol. Što ga mi nismo uvijek u stanju logički dešifrirati, govori mu samo u prilog: kad bismo mogli, ne bi bio ni potreban. Zamišljam katkada djelo i elemente od kojih je sačinjeno kao poruku ispisanu zagonetnim hijeroglifima ljepote i istine. Možda bi se moglo, maštam, govoriti o književnosti uopće kao o simboličkom mišljenju ljepote, o matematici otajstva. »Svjesno isprovocirati« bilo što tu je veoma teško. Vi možete htjeti simbolički prikazati što god hoćete, ali bez dobre priče nećete reći ništa.

PAVLETIĆ: Istovrsna težnja potvrđuje se, na drugim mjestima, pretvaranjem pojedinačnih slučajeva u tipične, kao npr. u *Izdajicama*. Recite nešto više o toj prozi! Kakva je bila početna zamisao? Roman? Roman koji se razgranao u novele ili novele koje su se homogenizirale u relativno cjelovitu veću strukturu? Na što se, na koga se odnosi etiketa I z d a j i c e?

ŠOLJAN: *Izdajice* su se počele rađati kao nezavisne novele. Primijetivši da te novele nose u sebi više zajedničkih elemenata (osim onih koji potječu samo od istog pisca), napisao sam neke nove i donekle preradio stare.

Pod »izdajicama« mislio sam u početku samo na mladež, što znači na sebe tadašnjeg, koja stareći izdaje svoje kolektivne ideale, kao i one ideale koje su joj namrli preci. To se izdajstvo uglavnom čini u ime »života«. Tek kasnije, u procesu pisanja, pomislio sam da je život uopće samo sustav izdajstava, i da stareći, zaboravljajući, odustajući, smirujući se, uozbiljujući, na putu prema smrti, izdajemo jednu po jednu sve stvari koje nas drže na životu.

PAVLETIĆ: Očito, volite naslove koji nagovješćuju nešto značajno brižno odabranim sintagmama, makar i najobičnijim. Što su *Specijalni izaslanici*, u kojem tipu, u kojem razdoblju Vaše proze nalaze svoje mjesto (bez obzira na vrijeme postanka)?

ŠOLJAN: Specijalni izaslanici, i u priči i u knjizi, bili su za mene ljudi, koji u sebi svjesno nose teret neke, nazvao bih je, metafizičke odgovornosti. Kad vidim grešnika, rekao je neki slavni svetac, i ja se osjećam krivim. Možda je takvih ljudi malo, možda nam se u našoj samoći i izoliranosti samo čini da ih je malo. Možda takvu odgovornost dijeli svaki čovjek. Vjerovao sam svakako u ono vrijeme, da je moja generacija, ili barem jedan njen dio koji sam bolje poznavao, pozvana da nosi takav teret.

PAVLETIĆ: U knjizi *Deset kratkih priča za moju generaciju* uz svaku ponovo tiskanu novelu javlja se napomena koja govori o n o v o j v a r i j a n t i. Sve ste ih, dakle, prepravljali. U što niste ni u jednom slučaju dirali (ideja, radnja, poenta), a što ste obvezatno mijenjali? Obrazložite malo potanje pojedine intervencije radi sadržajnog ili izražajnog usavršavanja prvotnih proza.

ŠOLJAN: Iz *Specijalnih izaslanika* sam u drugu knjigu što je spominjete prenio tri priče, koje su najjasnije razrađivale osnovnu temu i produžavale je u novu fazu: u knjizi *Deset kratkih priča* pokazuje se više frustriranje te odgovornosti i odustajanje od nje. Prilikom »prepravljanja« nisam dirao ništa od ideja, radnje i poente, samo sam stilistički pročistio i iskorigirao tekst, dakle jedan manje-više tehnički posao.

PAVLETIĆ: *Crvena mrlja* — je li to samo egzibicija! Kako je došlo do zajedničkog rada na istome motivu, odnosno poticaju?

ŠOLJAN: Čovjek zapravo više surađuje s drugima nego što to i sam zna. S ljudima koji su vam bliski po godinama, gledanjima, profesiji, sudbini, često kao pisac radite na razvijanju istih stvari, bilo duhovnih bilo artističkih. Katkada se ta suradnja svodi samo na stimulativni razgovor, katkada na razmjenu stručnih savjeta, katkada, kao u slučaju *Crvene mrlje* sa Slobodanom Novakom, na eksperimentalnu obradbu iste teme.

PAVLETIĆ: U određenom razdoblju zajednički ste književno istupali s Ivanom Slamnigom. Hoćete li danas reći kako je do toga došlo i zašto je zajednički rad napušten? Kako ste radili z a j e d n o: prijevode, eseje? Kako ste p i s a l i, kako ispravljali?

ŠOLJAN: Sa Ivanom Slamnigom sam ne samo zajednički razvijao književnu teoriju od početka našeg svjesnog bavljenja literaturom, nego sam doslovno zajedno s njime prevodio i pisao. Ma kako rezultati te suradnje bili brojni, oni su poput ledenjaka, kojega je daleko najveći dio ostao ispod površine: oni ne pokazuju ni dio mnoštva eksperimenata ili igara (kako hoćete) koje smo zajedno ostvarivali, da bi ih odložili za kasniju upotrebu ili odbacili zauvijek. Jednu sentimentalnu reportažu o našoj prevodilačkoj suradnji napisao sam prilikom izlaska novog prijevoda *Gavrana*. Tada je bila desetgodišnjica prvog prijevoda, a danas je već desetgodišnjica te desetgodišnjice. Prebrojavajući tih dvadeset godina ne mogu a da ne požalim, što su nas prilike razdvojile ne samo u smjeru rada, nego i doslovno, prostorno. Ali ako sam kao pisac od koga što profitirao, onda je to prvenstveno i najvećim dijelom od tog suradničkog prijateljstva i od Slamniga samog, kao literata.

PAVLETIĆ: Koje biste još utjecaje mogli istaći kao važne i plodonosne? Vaše pričanje je zapravo govorenje, svjedočenje o događaju, a ne deskripcija. Sugestivnost postižete ritmičkim elementima više nego slikovitošću, u čemu se prepoznaje više uzor G. Stein nego Hemingwaya; od njega ste se brzo okrenuli prema sebi, vjerojatno stoga što ste niz hemingvejskih svojstava (vitalizam) osjećali stranim u kontekstu problema i tema koje su Vas opsjedale. Ima jedna stilska shema skepticizma i relativizma u Vašem govorenju: *to se dogodilo tako, to je takvo i takvo — ali možda i nije*. Je li to (dominantno) osjećanje nesigurnosti, neodređenosti zbivanja i nedokučivosti pravoga smisla? Otkuda to? Prevodili ste Eliota i popularizirali njegova shvaćanja, ali ne bi se moglo reći da Vaša poezija pati od eliotovštine. U kojim ste, dakle, pjesnicima otkrili ono n e š t o, uzbudljivo, novo (bez obzira na to jeste li ih prevodili ili ne)?

ŠOLJAN: Uvijek sam bio i ostao neizbirljiv, nesustavan i pohlepan čitalac. Selekcija učitelja, koju bih mogao u ovom času obaviti, razlikovala bi se od one koju bih načinio sutra. Čak se i iz novina može koješta naučiti.

O koristi prevođenja za pisca, teško je reći nešto kratko i pametno, a da to ne bude poluistina. U prevođenju se vježbamo, ali i trošimo. Često se uzima i previše automatski da je na pisca-prevodioca utjecao pisac kojega je prevodio. To je djelomično točno, ali takav utjecaj može biti i veoma daleko od onoga što obično nazivamo književnim utjecajem. Bilo bi to još točnije, kad bi prevodilac sâm birao što će prevoditi po svojim sklonostima. Ali, kako znamo, prevodilac prevodi najčešće ono što mora, i to ne po sklonosti, nego da zaradi za kruh svagdanji.

Dakako da sam štošta naučio i od Hemingwaya i od Eliota, ali kako i sami primjećujete, moja proza nema puno veze s jednim, a ni moja poezija s drugim. S čime zaista ima veze, to ja ni sam ne bih znao da kažem: možda ću to jasnije vidjeti u retrospektivi, možda će to još jasnije vidjeti drugi. Ja o tome i ne razmišljam previše: moj posao i nije pronalaženje sličnosti, nego razlika.

Ali htio bih reći nešto drugo o prevođenju: rjeđe se mnogo govori o tome, koliko je dobar prevodilac imaginativnom upotrebom vlastitog jezika, žrtvovanjem vlastitih stilskih otkrića, tehničkih inovacija i uspjelih eksperimenata, poklonio *sebe* onome piscu kojega je prevodio. Pa ako mu je katkada nalik to ne biva uvijek samo zato što bi pisac utjecao na prevodioca, nego i zato, što je prevodilac ostavio vlastiti osobni pečat na tuđem uzorku.

PAVLETIĆ: Unijeli ste u našu književnost tzv. »tvrdokuhanost« i zaziranje od patetike, od retorike, od sentimentalizma. Pa ipak, mjestimice hvatate, i u ponajboljim svojim kasnijim djelima, visoki C i patetični ton (ponekad s retrogradnom ironičnom korekcijom). Nema dvojbe, ohlađenost stila i emocija na nultoj točki — to nije izuzetak ni u Vašim pjesmama (*Kralj, Hajduk*). Kako su nastale pjesme u kojima ritmičkom progresijom dolazite do simboličke poente: *Bacač kamena, Grbavci, Muzika s vrha stepenica* (vrčevi?), *Kiša* (usporedba s istoimenom prozom!), *Pratnja*... Bilo bi zanimljivo čuti također Vašu autointerpretaciju!

ŠOLJAN: Između poezije i proze ne samo da ne postoje oštre granice, nego bih čak rekao da se ne razlikuju bitno. Literatura je u

cjelosti jedna disciplina, koja doduše u svojim krajnjim slučajevima graniči s drugim disciplinama, ali vrste unutar nje same tek su konvencije određenih sredina, jezika i kultura. Možda upravo zbog te vjere u jedinstvo literature nisam se nikada plašio da skačem iz jedne vrste u drugu.

Uz put, ja nisam nimalo sklon velikom povjerenju onim poklonicima *media,* koji cijelo vrijeme raspravljaju o specifičnostima, a gotovo nikad o vrijednostima. Ono što je u medijima ikada valjalo dade se uglavnom svesti na nešto literature, glazbe ili likovnog. Mediji su, kao i vrste, prije sociološka pojava nego umjetnička. Obilježja se medija, kao i obilježja vrste već sama po sebi često smatraju formom, pa tako i dolazi do toga da svaki golobradac drži da se otresao svih konvencija, čim nije uspio rimovati svoja prva četiri stiha, a svaki tele-mađioničar smatra da je velikan nove umjetnosti, zato što je svoju banalnu dušicu izložio na ekranu mjesto na papiru.

PAVLETIĆ: U posljednjoj svojoj pjesničkoj fazi kao da ste zanemarili iskustvo modernih pjesnika i indirektnog izraza; prešli ste na poeziju tradicionalnu u verzifikaciji (bližu Ujeviću i Krklecu nego Yeatsu ili čak Poeu!), po tipu saopćavalačko-ispovijednu. Kako je došlo do tog zaokreta, do povratka zatvorenoj formi i rimovanoj shemi kvartine? Kako su nastale pjesme *Kapetani neba* i *Gartlic za čas kratiti?* U pogledu inovacija ritma i rime, iako još nije dovoljno ispitan, ipak je nedvojben — doprinos Vaš, i Slamnigov... Jeste li raspoloženi za razgovor o tome, razgovor o posve određenim finesama u rimovanju:

pada	*mornar*	*života*
cvijet	*vremena*	*ruža*
nastradah	*skroman*	*moj otac*
slijep	*tjemena*	*sužanj*

Vi rimujete »uđu« i »ružu« i sl. Vi se obilato služite repeticijama, običnim i s inverzijom, a u nizu pjesama postigli ste osobeni ritam upornog napredovanja usprkos zastajkivanju od stiha do stiha (*Bacač kamena* i dr.). Slučajno otkriće, unutrašnji ritam, svjesno pomirenje proze i poezije...?

ŠOLJAN: Forma može biti samo stvaralački čin, sve ostalo je zanat, tehnika. Kad smo već kod tehnike, odgovorit ću i na vaše pitanje o rimovanju. Rimarij našega jezika iz specifičnih razloga prilično je oskudan. Od početka moga bavljenja ovim zanatom i kao pisca i kao prevodioca zanimale su me mogućnosti proširenja sazvučja, za našu poeziju. U našem jeziku, gdje se akcent veoma jako *čuje,* ovakav put, kakav sam izabrao, ima čini mi se velikih prednosti pred onim rimovateljima koji ne poštuju mjesto akcenta. To više, što je jedino ovako moguće ostvariti i mehanički pravilan ritam.

Što se opet ritma tiče: narativne ritmove, o kojima govorite, iskušavao sam na različnim mjestima i na različite načine, podjednako u prozi kao i u poeziji.

Htio bih ovdje dodati, da je od silne želje za modernošću i slobodom, većina pisaca u nas, kako u mojoj generaciji, a još više među mlađima, zanemarila i zapustila zanatsku stranu literature, pa se to često tragično očituje u njihovim najboljim ostvarenjima, da i ne spominjemo čak prezrive kvalifikacije zanata, koje smo susretali u nekim teoretskim napisima.

PAVLETIĆ: Hoćete li na primjeru jedne proze (*Kratak izlet, Jarek* ili dr.) demonstrirati put sazrijevanja i konačnog uobličavanja — od početne zamisli preko pojedinih varijanata do konačnog teksta?

ŠOLJAN: *Kratki izlet* sam napisao praktički u jednom dahu, u nekih sedam dana pisanja. Mnogo mi je dulje trebalo da ga prepišem u čisto. Varijanata nije bilo, samo stilističkih korektura.

U »Forumu«, gdje je prvi put tiskan, objavljen je doduše bez epiloga i nekih stranica, ali one su već i tada postojale — tiskane su u »Prosvetinu« izdanju.

PAVLETIĆ: Koja je bitna razlika u pisanju drama? U vezi s *Dioklecijanovom palačom,* jeste li imali unaprijed jasnu radnju i simboliku završetka? Kako pišete dijaloge? Mislite li pri tom na scenske okvire ili nastojite jedino dijalogom oživjeti lica i pokrenuti mehanizam koji dovodi do dramatskih napetosti?

ŠOLJAN: Ne vidim nikakvih pravih razlika. Kažu, da u pisanju drama morate držati na umu gledaoca. To je isto kao kad kažete da u pisanju novele morate držati na umu čitaoca. Ono što čini stvarnu razliku jest, da u »skupim« medijima, gdje se ulažu stanovita sredstva u izvedbu, morate mnogo više držati na umu financijera, producenta, i njegov ukus, nego što morate kod pisanja držati na umu ukus izdavača. I tu je razlika, rekao bih, uglavnom sociološka.

Istina, radeći s Gerićem, režiserom *Dioklecijanove palače,* unio sam u izvorni tekst mnogo ispravaka, ali to bih isto učinio, radeći s kakvim inteligentnim čitaocem na svojem romanu. Savjet čovjeka od ukusa i pameti nikada nije na odmet.

PAVLETIĆ: Kako radite — stalno ili na mahove? Kada najbolje pišete, i u kojim uvjetima? Imate li neku devizu uvijek pred očima?

ŠOLJAN: Radim bez sistema, iako sam se već na desetke sustava smrtno zakleo; radim na mahove, iako sam sebi već mnogo puta naredio da budem redovit. Jedino što je u svemu tome stalno jest muka: kad pišete mučite se zato jer pišete, kad ne pišete zato što ne pišete. **Prokletstvo slobodnog umjetnika jest u tome da nikada nije slobodan.**

OTUĐENJE SAVRŠENO FUNKCIONALIZIRANO ILI IDEOLOŠKI REEKSPORTERI

Grgo Gamulin

I

Nisam bio u sumnji nalazim li se pred kompjutorom ili ne, nego kakve je boje, zapravo. Ipak, sve slutnje su se ubrzo razišle u plavičastosivom ocalnom svjetlucanju ovih funkcionaliziranih rečenica: naš kompjutor, jasnih i čistih linija, kao svi hladni, racionalizirani sustavi i kao funkcionalistička arhitektura odnekada, bio je očito tehnološko-ekonomistički kompjutor, suvremen i moderan poput hidrogenske sablasti ili modula Snoopy koji je 1969. godine u tolikoj mjeri usrećio čovječanstvo. Ali iz svijetlećih očiju ove ocalne nemani — što su se poput »središta moći« Veljka Rusa premještale po zakonima »risk absorption« i prele svoje začarane mreže po čistom teritoriju Galbraithove nove industrijske države — osjećao sam kako zrače žarko crvene slutnje savršeno organizirane alijenacije.

Funkcionalizirani strah! Središta moći (*»velike korporacije«*) sele se iz grada u grad i bježe brzinom teleprintera pred našom jednostavnom ljudskom težnjom da ih pogledamo izbliže, a bojim se i reći pravu riječ: *da ih kontroliramo.* Lebde ti centri iznad naše obične moći (iznad teritorija, naroda i narodnih skupština), integrirane sile *»za pojedina područja privredne djelatnosti«*, nedohvatni fragmenti našeg otuđenja. *Naciju bez vlasti nudi nam Veljko Rus.*[1]

Odnosno, nudi nam podvojenu, rasutu naciju,[2] vjerojatno s nizom sličnih kompjutora koji savršeno proračunavaju djelovanje ovih korporacija (integriranih radnih organizacija kao što su EI Niš, INA, Slovenijales, i zacijelo Genex, Inex itd.) — i tješi nas kako nacije neće umrijeti. Najviše što će se dogoditi jest to da će one »samo« svoju moć otuđiti; jer moć vjerojatno nisu komunalije i urbanizam, koji Rus ostavlja vlasti republike, nego upravo tehnologija, privreda i znanost, znanje proizvođenja i upravljanja, dakle. Samo nam je Veljko Rus zaboravio reći: tko će upravljati tim strahovitim centrima moći, tko će ubacivati u kompjutore pitanja i komande? Mi naime imamo iskustva s tim izvanrednim korporacijama što poslovnom umješnošću prelaze granice komuna i republika (i osvajaju čak i komune i republike) a bitne su snage naše Republike (sestrinske, ipak) angažirane u obrani od njihove moći, pa su ove funkcionalističke teze i odviše zakasnile; ako njihova funkcija možda nije da pruži teoretsku (buckleysku i parsonovsku, da ne kažem genexovsku) obranu ove proširene reprodukcije što su nam je upravo izgradili centralistički reeksporteri? Jer ako se radne organizacije zbog svog funkcioniranja mogu *nekontrolirano* integrirati i tako otuđiti moć i vlast

[1] *V. Rus, Nacija kao faktor kočenja društvenog razvoja,* »Naše teme«, br. 7—8, Zagreb, 1970. — Naslov je čak eksplicitniji od teksta samog.

[2] *»To naravno ne znači odumiranje nacije, nego samo označava bifurkaciju njezine djelatnosti na ono što se odvija pretežno u nacionalnim okvirima (urbanizam, kultura, komunalije) i na ono što se odvija izvan njih (tehnologija, znanost, ekonomija* (Na ist. mj. str. 1378).

nacije, zašto to ne bi smio i financijski kapital? A napominjem, ipak — da ne bi bilo sumnje u karakter socijalističke i humanističke djelotvornosti takve proširene reprodukcije — da proizvodnja stvara ljudske potrebe, a potrebe oblikuju ljudsko biće, i da nam je (kad smo kulturnu orijentaciju socijalizma već odavna odbacili) *ovaj mehanizam proizvodnje i potrošnje sada gotovo jedino sredstvo takvog ljudskog oblikovanja.*

Kakvi su tu uzori djelovali? Daleko sam od misli da Veljko Rus pomišlja na etatističku integraciju sovjetskog tipa, ali začudo: upravo tamo je integracija (birokratska ovaj put, a ne tehnokratsko-menedžerska) tako savršeno prevladala i svladala pojam i realnost nacije kao »zaokružene totalne zajednice«, i prešla republičke granice, zaista puke crte na zemljopisnoj karti. Ali, očito, Veljko Rus pripada slovenskoj slobodarskoj inteligenciji, i radi se zacijelo samo o slučajnom podudaranju nekih metoda i funkcionalnih ciljeva. On doduše navodi primjer Japana i SAD prije New Deala (čak), ali optimalniji mu je i preporučljiviji primjer Japana; pa ipak, to nema veze s kapitalističkom ideologijom, jer Veljko Rus pripada jugoslavenskoj struji humanističkog socijalizma, a ne aludiram ja tu sada na Antonijev govor nad Cezarovim odrom, nego znam da Veljko Rus traži neku (svoju) socijalističku funkcionalnost, a ja pokušavam istražiti koju on to funkcionalnost traži. Očito, njegov *cilj* nije dokinuti moć nacije; to je samo njegovo *sredstvo*, ili metoda, ili plaćena cijena; za koji cilj? Za (navodno) nešto bolje funkcioniranje ovog ne-represivnog (jer još nismo u društvu obilja) začaranog kruga proizvodnje i potrošnje. Pa, eto, meni je, ipak, *svejedno radi li se tu o cilju ili o sredstvu*, jer rezultat je uvijek isti: prenošenje naše ljudskosti na ekonomsku sferu koja zbog svog pretežnog značenja prelazi izvan nacije na neku udruženu vlast koju nacija (narod u cjelini, a ne samo njen mali dio p r o i z v o đ a č a u toj struci) više nema. Ili će možda nacija moći zadržati »kod kuće« političku vlast, bez financijske i materijalne — otprilike na način kao što je danas ova vlast naših republika naprama centralističkim bankama i reeksporterima samo još u daleko gorim relacijama? S tom vlasti prevarili su nas u najboljoj vjeri prilikom reforme, a sada nam je Veljko Rus ponovno nudi, i tješi nas: radi se samo o »bifurkaciji nacije«.

Što je to? Naivnost? Shematska transkripcija Waltera Buckeleya i Johna Galbraitha, pomalo nespretna kao svako prepisivanje? Utopija koja briše povijesne realnosti zbog kojih se živi i umire: realnosti društvenih zajednica, nacije, *svoje* političke moći?

Shvaćajući, naravno, posve *bona fide* težnju Veljka Rusa da se »mravinjak preuredi« (zaista kao veoma djelotvorni mravinjak) možemo na žalost u njoj nazrijeti nekoliko pogrešnih premisa.

1. Ako je nacija historijska realnost sazdana na duhovnim i moralnim kategorijama (ne znam čemu treba svoditi je i terminološki na »teritorij«) ona (a) ne može postojati bez svoje ekonomske moći, tj. *sigurnosti fizičkog postojanja;* (b) proizvođači svi zajedno (a pogotovo ne oni pojedinih industrijskih grana) n i s u c i j e l a n a c i j a; tu je još pretežan dio pučanstva: poljoprivrednici, domaćice, penzioneri, đaci i studenti; nemamo, dakle, prava otuđiti od nje sve što nisu *»komunalije, urbanizam, kultura«* — a želio bih znati kako će i ove izgledati bez ekonomske, dakle i političke moći. Na žalost, i u tome već imamo obilna iskustva. Treba li ih možda sve skupa iznova nabrajati?

2. Identifikacija nacije kao *»teritorijalno integrirane totalne zajednice«* s teritorijem u nekom proizvodno-tehnološkom smislu — koja proizlazi iz čitavog Rusova razmatranja[3] — označava visoki stupanj reifikacije i neobičnog shvaćanja prema kojemu poezija (ili umjetnost, ili jezik itd.) nekog naroda ne funkcioniraju kao bitni funkcionalni dio života jednog naroda.

[3] *»Odumiranje teritorijalne vlasti može se odvijati u dva pravca: ili u pravcu funkcionalizacije teritorijalnih jedinica, ili u pravcu prenošenja funkcija i moći na radne organzacije. Prvi je primjer karakterističan za Japan, gdje se vladini organi pretvaraju u servisne i koordinacione organe velikih poslovnih organizacija, a drugi je primjer karakterističan za SAD prije New Deala, kada vlada nije imala skoro nikakav utjecaj na privrednu djelatnost. Primjer Japana svakako je optimalniji, jer povećava količinu koordinacionih organa i funkcija«* (Na ist. mj., str. 1380).

Ta na svojim su teritorijima živjeli narodi sa svojom kulturnom i duhovnom poviješću koju su im upravo teritorij i vlast nad njim omogućili, i tu je upravo provedeno načelo diferencijacije i integracije — što, naravno, ne znači da ono ne može prijeći granice teritorija. Ali *na koji način*, u tome se, čini se, naši pogledi razilaze. Bitno je, čini se, pri tome: hoće li se ta prekogranična integracija provesti unutrašnjim razaranjem nacija ili dogovorno, putem sporazuma diferenciranih, posebnih cjelina koje i čine raznolikost i ljepotu globusa? — Narod nije heterogena i nefunkcionalna integracija, on to pogotovu nije od trenutka kada se (konstituiranjem besklasnog društva) radnička klasa konstituira kao nacija. A onda tek slijedi pitanje: gdje u ovom »despiritualiziranom« tretiranju nacije počinje opasnost unitarizma i, još dalje, sivog Metropolisa — poznata simbolična vizija razdvojenog čovječjeg bića.

3. I još jedna kriva pretpostavka proizlazi iz ove prethodne: »*Pretpostavljam* — piše Veljko Rus — *da je glavna zapreka integracionim procesima višenacionalni sastav Jugoslavije. Sve intenzivnija potreba integracije socijalne aktivnosti oživjela je nacionalne probleme koji su se u posljednjih pet godina tako snažno očitovali u rezoluciji o jeziku, u zbivanjima na Kosovu, u slovenskoj aferi s putevima, u slučaju Žanko, itd.*« — Krivo to pretpostavlja naš autor, i upravo time otkriva sve slabosti (a na drugo ni misliti neću) svoje »bifurkacije«. — Nije naš višenacionalni sastav zapreka integracionim procesima (kao što nije onaj između Amerike i Evrope koje nam na str. 1379. stavlja za uzor, o Švicarskoj da i ne govorimo), nego *način* integracije majorizacijom i dominacijom, i dobro poznate težnje koje s integracijom nemaju nikakve veze. Niti je »*potreba socijalne integracije oživjela nacionalne probleme*«, događaje na Kosovu itd., nego ih je oživjela praksa dezintegracije, nacionalno presezanje i nametanje omogućeno upravo onom »*seobom centara moći*« i otuđenjem raspolovljenog i raščetvorenog narodnog bića, koje nam autor preporučuje. Neka Veljko Rus, na primjer, objasni inteligenciji hrvatskog naroda: kako i na koji je to način »*potreba socijalne integracije*« uvjetovala »Deklaraciju o jeziku«, i to u narodu koji je u vrijeme narodnooslobodilačke borbe i poslije nje pokazao toliki stupanj baš »*integriranja socijalne djelatnosti*« — u vrijeme, dakle, kad je njena »*intenzivna potreba*« bila u najvećoj mjeri potrebna?

Sve izgleda preokrenuto na glavu u ovoj ekonomsko-tehničkoj slici svijeta, a određujuća premisa na kojoj taj svijet kao na svojoj definiciji počiva jest ona četvrta, ili možda baš prva:

4. »*Nacija kao teritorijalno integrirana totalna zajednica nije komunikabilna i zbog toga ne oslobađa svoje aktivnosti prema vani nego samo prema unutra.*« (str. 1378)[4] — Čitava povijest čovječanstva »pada« s tom mišlju, ne samo ona duhovna i kulturna, nego i politička, brišu se plemeniti primjeri solidarnosti i suradnje, pomoći i žrtvovanja, ratovi koje su nacije vodile zbog ideja i radi ideja (otvarajući se time upravo *kao takve*), u ime pomoći i vjernosti; a veličanstvenu povijest kulture i znanosti ostavljam po strani jer nije ni potrebna da bi pokazala otužnu razinu ovog reificiranog mišljenja.[5]

Što još tu treba reći? Da su i reformske ideje već odavno u nas predložile one oblike privrednog integriranja koje je u cilju proizvodnje i proširene reprodukcije potrebno i efikasno? Da je nasuprot etatističkoj, pa i regionalno ograničenoj reprodukciji u nas već odavno ekonomska nauka

[4] »*Za teritorijalni sistem upravljanja karakteristična je interesna dominacija, a ne funkcionalna integracija; taj je sistem integracija heterogenih funkcija, koje međusobno nemaju funkcionalne veze, nego samo teritorijalno određen centar moći koji ostvaruje lokalni suverenitet.*« (*Na ist. mj., str. 1377*).

[5] I dalje: »*Njezina ekspanzija kao totaliteta nije moguća drugačije nego u stilu imperijalističkih uzora. Kako zbog veličine i skromnih sredstava imperijalistička ekspanzija nije moguća, kompenzira se u kulturnoj nadutosti i u zatvaranju u kulturnu autonomiju*« (Na ist. mj., str. 1378). — Zaista?

Tako nešto ne može se reći ni za SAD, a kamoli za Holandiju ili Švedsku. — Ako pak Veljko Rus, među ostalim, misli na primjer koji je naveo u vezi sa »Deklaracijom o jeziku« ili »slučaju Žanko«, tada te klevete ostaju među nama kao planine nerazumijevanja između jednog dijela »slobodarske inteligencije« i povijesne sudbine ovog naroda koji je za stvarnu materijalnu i duhovnu integraciju ove socijalističke Federacije podnio najveće žrtve.

(a posebno prof. Šime Đodan) formulirala strukturu socijalističke privrede, koja, bez političke alijenacije, integrira tržište u razumnoj mjeri i smislu? — Nasuprot tome, baš u trenutku velike kušnje socijalizma, kad su upravo strukture socijalističkih federacija pokazale svoje ograničenosti (SSSR), ali i mogućnosti postupnih evolucija (ČSSR, SFRJ), ovaj način mišljenja rastvara do nepremostivih daljina dva načela na kojima povijesna mogućnost socijalizma danas stoji i pada: socijalni i nacionalni. Sa zaprepašćujućim sljepilom to rastvaranje prelazi preko realnosti današnjice, fascinirano tehnokratskom i kvaziuniverzalističkom shemom, za koju — na drugoj strani i u drugom kontekstu — postoji jedan dobro poznati pojam: pojam ograničenog suvereniteta.

Ali za sklad ili ne-sklad tih dvaju načela (*koja su temeljne motivacije i Revolucije i socijalizma*) trebalo bi, baš i u našem slučaju i, uopće, za problem strukture socijalističkih federacija, a nasuprot unitarističkoj instrumentalizaciji, pa i čestoj konfuziji unutar »Nove ljevice«, izvojštiti već jednom status »uvjeta bez kojeg se ne može«, jednostavne istine, dakle, koja bi sama po sebi mogla otkloniti mnoge nevolje i posebne nesporazume. Premda je jasno da posebne interese ne bi mogla otkloniti ni ona.

II

Pa kada upravo u istom broju »Naših tema« (7—8, 1970) naiđemo na jedan instruktivan članak Ivana Kuvačića, on nam izgleda kao daljnji pokušaj eksplicitne teoretske razrade Rusovih teza: »*Smatramo da teza o poklapanju nacionalnog i klasnog nije rezultat objektivnog zapažanja, već stoji u funkciji političke manipulacije.*«[6]

A odmah zatim, ne trepnuvši okom, pisac pojam »nacionalnog« pretvara u nacionalizam i piše: »*Na to ukazuje okolnost što je nacionalizam najviše razvijen u centrima društvene moći i među pripadnicima prosperitetne srednje klase, a najmanje među radništvom.*« — Bez obzira odnosi li se to na našu zemlju (što bi bio znak zanimljive »klasne analize«), to je u svakom slučaju čudan način argumentiranja.[7] Ali takve silogističke vratolomije nisu rijetke u ovom tekstu, što se i događa uvijek kad osnovna određenja nisu realno zasnovana, i značajne su u ovom tekstu samo kao popratne pojave.[8] Za pitanje, međutim, našeg današnjeg biti ili ne biti ima stanovitu važnost (jer ne radi se o Ivanu Kuvačiću nego o jednom dijelu tzv. nove ljevice) pronaći temeljnu pogrešku u određenju pojmova i u funkciji realiteta koje ti pojmovi predstavljaju. Pronaći? Ta ona je na dlanu, ne samo u ovom tekstu, nego u našem svakidašnjem iskustvu.

To su, naravno, pojmovi i načela nacionalnog i klasnog, od kojih niti jedan nije nimalo jasno određen: prvo čak neposredno prelazi u nacionalizam, a drugo načelo se perpetuira i u besklasnom društvu unatoč konstituiranju radničke klase kao nacije. Nevolje, dakle, počinju s apsolutizacijom tih pojmova, i ubrzo se razvijaju do najveće nevolje: do njihovog suprotstavljanja.

[6] *I. Kuvačić, O karakteru sukoba u našem društvu,* »Naše teme«, br. 7—8, str. 1371, Zagreb, 1970. — Radi se također o saopćenju danom na savjetovanju »*Determinante društvenog razvoja*«, održanom u Mariboru 28—30. V 1970.

[7] Što je već na drugoj stranici I. Kuvačić u proturječju sa samim sobom, izgleda kao pokušaj da ublaži svoju apsurdnu identifikaciju: »*Kada je riječ o međunacionalnim sukobima, onda bi trebalo praviti razliku između težnje za nacionalnom samosvojnošću i nacionalizma!* (Na ist. mj., str. 1372). — Zaista bi »trebalo praviti razliku« — što mu drago možemo reći pred ovom velikodušnom koncesijom koju, eto, naša sociologija čini »nacionalnoj samosvojnosti«?

[8] Tako, na primjer, pisac prigovara: »*U tom smislu se ističe da razbijanje etatizma i jačanje nacionalne slobode i samosvijesti logično vodi situaciji u kojoj će radnici u svojim poduzećima samostalno odlučivati o raspodjeli viška rada. Rezultat ove linije mišljenja je teza o nacionalnom kao bitnom, kao određujućem.*« (Na ist. mj., str. 1370). — Bez obzira što se tu olako dovodi u sumnju efikasnost razbijanja etatizma i jačanja nacionalne slobode, zašto bi konzekvencija bila »teza o nacionalnom kao bitnom«, a ne samo kao o relevantnom i relativno značajnom? Recimo kao u Češkoj i Slovačkoj prije ili poslije intervencije. Jer čak da netko negdje i pomišlja na takav automatizam, zašto bi to samo po sebi značilo, 1) da je »nacionalno« bitno, i 2) zašto bi time nacionalno bilo diskreditirano i pretvaralo se u nacionalizam »centara društvene moći?« itd.

Za Ivana Kuvačića, naime, linije klasnih i nacionalnih sukoba ne samo što se ne poklapaju nego se one nepomirljivo suprotstavljaju. Klasna linija je vertikalna, dijahronična; na njoj se odvijaju sukobi koji pokreću društvo prema višim stupnjevima. Nacionalna linija *(dakle, bez obzira je li oslobodilačka ili imperijalistička)* je horizontalna, sinhronična i tendira samo na *»preraspodjelu unutar postojećeg odnosa«*. A te se linije ne poklapaju, i slažem se: ne moraju se poklapati — to smo već u školama učili. Nesreća je tek što se one, prema Kuvačiću, u nas ukrštavaju, i čak — a tu neka nam bog bude na pomoći! — suprotstavljaju.[9]

Očito: soficisticirani funkcionalizam može u ovom našem kritičnom razdoblju počiniti golemu štetu bez obzira hoće li biti instrumentaliziran od ove naše političke pseudodijahronije ili će ostati katedarska sofistika — zato se i osvrćem na nj. On stvara alternative dviju slijepih ulica: kod onih, koji će ga prihvatiti zbog njegovog ignoriranja značenja nacionalnog načela, rađat će stari naš unitarizam, bez obzira želio to autor ili ne; kod onih koji će povjerovati da se te linije doista suprotstavljaju (dakle i negiraju) rađat će (kao reakciju) nacionalizam. Te slijepe ulice vode do konzekvencija još strašnijih, upravo zato što nas odvode od socijalizma, a dobro znamo kako se u međunarodnim razmjerima te konzekvencije zovu. Međutim, unutar socijalizma, točnije, na njegovu dugom putu kroz suvremenu i buduću povijest, ta Kuvačićeva tobožnja strukturalistička analiza izgleda otprilike ovako:

Nije točno (a tragikomično je što se uopće moramo navraćati na političku abecedu upravo našeg iskustva) da se te dvije linije suprotstavljaju. Historijski shvaćene, dakle u njihovu zbiljskom kretanju, izvan nacionalne i socijalne alijenacije, one ne samo što nasljeđuju jedna drugu, nego međusobno i konvergiraju prema obzorju života i slobode.

1. Što znači pobjeda socijalnog principa, ako ne pobjedu »najniže« klase, dakle stvaranje besklasnog društva? A što je besklasno društvo ako nije narod bez izrabljivačkog odnosa, bez sukoba u koegzistenciji i bez mržnje: ujedinjena nacija, dakle, maksimalne koherencije, bez »kompleksa« u svom položaju, bez unutrašnje nacionalne izdaje: *tek tako sposobna za međunacionalne dogovore i sporazume?*

2. A, s druge strane, što znači pobjeda principa nacionalne slobode? Ona znači eliminiranje borbe prema vani i oslobađanje energija i pažnje *za afirmaciju socijalnog načela.* Ona tek omogućuje (psihološki i društvovno) unutrašnju diferencijaciju i preko pobjede proletarijata upravo onaj »dijahronični« uspon *prema besklasnom društvu.* — Konvergiraju li, dakle, ove linije ili ne?

Shema? Upravo onakva kako ju je Kuvačićeva metoda tražila, ali s drugim, dezalijeniranim predznakom, i uvijek naravno sposobna za degradaciju prema nižim stupnjevima. *Upravo zato ona traži našu neprekidnu pažnju i usklađenje u svakoj pojedinoj konkreciji.* Nasuprot apstrakciji do koje nas dovodi apsolutiziranje jednog ili drugog načela, neophodno je *uvijek nanovo* ispitivati smjerove i stupnjeve ostvarenja nacionalne i socijalne slobode kao vrijednosti jednakovalentnih i komplementnih, koje konvergiraju istom cilju; kojih rješavanje, dakle, treba također uskladiti i u političkoj »metodologiji«. A to današnjim političkim jezikom rečeno znači shvatiti nacionalno pitanje kao klasno, ali i klasno pitanje kao nacionalno, i — kako je to već u našoj političkoj empiriji bilo rečeno — kao jedinstveni problem stvaranja moderne nacije. Tada ni »klasno« ni »nacionalno« nisu više *pitanja taktike*, nego načela pitanja, i ne mogu biti »instrumentalizirana« jedno od drugog. U tom slučaju nema ni njihove alijenacije,

[9] Tu je Kuvačić kategoričan: *»Daljnji očit dokaz o suprotstavljanju onih dviju linija sukoba pruža činjenica ...«* itd. — *»Ako se, dakle, usprkos empirijske evidencije na ovaj ili onaj način protura gledište o usklađenosti, onda to ima manipulativnu funkciju ...«* (Na ist. mj., str. 1371). — Premda je (piše on) *»naša samoupravna koncepcija, koja naglašava individualnu i nacionalnu samosvojnost izrasla u oštrom sukobu sa staljinističkim globalnim strukturalizmom koji je prijetio da nas proguta«* (str. 1370). — Dakle znači, jedna od ovih »suprotstavljenih linija«, i to upravo ona zasnovana na apsolutiziranom klasnom načelu, prijetila je (kao globalni strukturalizam) da nas proguta. A koga prijeti da proguta ova Kuvačićeva strukturalistička analiza *»koju možemo predočiti kao horizontalu i vertikalu, koje se međusobno sijeku«* (str. 1370) — to bi bilo zanimljivo doznati.

ni suprotstavljanja; jer ako u određenoj situaciji do suprotstavljanja dođe, bit će žrtvovano ili jedno načelo ili drugo. *U ovom slučaju žrtvovano je nacionalno.* Ne misli li autor ove »strukturalističke« analize da bi u drugom nekom slučaju (u bezbroj slučajeva, događaja i zbunjenih ljudskih svijesti) *moglo biti žrtvovano ono drugo načelo?*

A ima li uopće odgovora na pitanje, ako ga netko postavi: što bi bilo gore?

QUO VADIS, SLAVONIJO?

Hrvoje Šošić

Pitanje koje se sve više nameće! Prvenstveno zbog dosadašnjih kretanja, ali ne samo zbog njih.

Ako matematičkim metodama koje se primjenjuju u ekonomskoj praksi pokušamo izračunati kuda bi Slavonija stigla za slijedećih 10 — 15 godina ako nastavi dosadašnjim tempom razvitka, dolazimo do rezultata prema kojem bi tada, ili negdje u okviru tog razdoblja, Slavonija bila posljednja regija u Hrvatskoj po stupnju privredne razvijenosti.

Kako da se onda ne pitamo: *Quo vadis, Slavonijo?*

Jasno nam je da je matematska logika kruta i da je takvo daljnje kretanje neprihvatljivo ne samo za svakog Slavonca, nego i za sve izvan nje, jer je svakom jasno da bi takav razvitak Slavonije zaustavio i povukao za sobom cjelokupni razvoj Hrvatske u neželjenom pravcu. To je neminovno, jer Slavonija obuhvaća petinu površine i petinu stanovništva SR Hrvatske (točno 19,6%).

S postojećim stanjem u Slavoniji više nitko nije zadovoljan. No, glavni je problem u tome što je sadašnje stanje samo ilustracija jedne negativne tendencije kretanja, za koju iz matematičkih analiza saznajemo da će biti još gora ako se dosadašnje kretanje nastavi u istom pravcu.

Slavonija kao geopolitički pojam

U vezi s pitanjem *Quo vadis, Slavonijo?* prethodno se postavljaju također neka pitanja. O kojem se prostoru radi i kakav mu treba biti naziv?

Počnimo od naziva. Nisam povjesničar i zato ću se koristiti samo posrednim izvorima. No, tražeći u više navrata i na različitim mjestima informacije o Slavoniji naletio sam na čudan odnos prema tom našem kraju. Npr. u novom izdanju *Enciklopedije Leksikografskog zavoda* iz Zagreba pojam »Slavonija« obrađen je na 17 puta manjem prostoru nego što je obuhvaćen pojam »Dalmacija«. (Kad ne bih stavio zagradu ili ogradu u vezi s ovom mojom usporedbom, to bi opet mogla biti prilika da mi netko podmetne da sam za Slavoniju, a protiv Dalmacije. Međutim, ja mislim da Dalmacija kao pojam zaslužuje i veći prostor u našoj najznačajnijoj enciklopediji, ali mi upravo ona može poslužiti kao primjer neshvatljivog odnosa prema jednom dijelu naše domovine koji nikako ne zaslužuje 17 puta manji prostor.) Svakako da mi nije namjera da krenem u brojanje redova koliko je Slavoniji, a koliko drugim dijelovima Hrvatske posvećeno u nekim publikacijama, materijalima, itd. To mi je nepotrebno jer nije ni bitno za samu sudbinu Slavonije, iako možda nije sasvim nevažno. Ali ako se ovaj odnos usporedi s odnosima u materijalnim sferama, onda svaki Slavonac ima pravo da tome dade upravo tu dimenziju. Pri tom nije ni važno je li takvo dimenzioniranje, u usporedbi s drugim činjenicama sasvim realno.

Tada to više nije problem Slavonije i Slavonaca, nego drugih čija bi briga trebala biti da ovakve ignorancije bude što manje.

Od posrednih izvora koji su mi stajali na raspoloženju izabrao sam upravo *Enciklopediju Leksikografskog zavoda* Zagreb, jer sam u njoj našao informacije koje su mi za ovu svrhu dovoljne. Ne znači da druge nisam imao, ili da ih nisam mogao naći.

Dakle, Slavonija se spominje i kao Sklavinija, Slavinija, Slovinje i Slovinjska zemlja, a u latinskim dokumentima kao Sclavonia; to je bio u srednjem vijeku općeniti naziv za zemlju koju su zauzimali Slaveni. U X st. nazivom Sclavonia obuhvaćene su sve zemlje u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka, a u XIII i XIV st. prostor od Istre do Rodopa i Jadranskog mora do Dunava, a tako se ponekad zvala i Srbija.

U kraljevstvu Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, Slavoniju je sačinjavalo područje između Drave i Velike Kapele (Gvozda) a to je bilo ono područje koje se u Rimskom Carstvu zvalo Savska Panonija.

Smatra se da od XVI st. ime Slavonija postaje oznaka za područje između Ilove, Dunava, Save i Drave time da je tada obuhvaćala požešku, virovitičku i srijemsku županiju do 1918. godine.

Danas je nekako gotovo uobičajeno da se za različne potrebe nastoji kao jedinstvenu geopolitičku, geofizičku i ekonomsku slavonsku regiju tretirati sjeverno-istočno područje SR Hrvatske, koje obuhvaća bivši kotar Osijek. To je prostor između Drave, Dunava i Save u koji su uključene općine Podravska Slatina, Slavonska Požega, Nova Gradiška na zapadu tog područja, Donji Miholjac, Valpovo i Beli Manastir na sjeveru, Osijek, Vinkovci, Vukovar, Županja na istoku, te Slavonski Brod kao južna granica regije. »Slavonska regija« obuhvaća još i područje općina Orahovica, Našice i Đakovo. Općine Nova Gradiška i Županja predstavljaju i južne granice regije, dok dio istočne granice ima općina Beli Manastir.

Ovakvo utvrđivanje slavonskog prostora proizlazi najviše iz dosadašnje administrativne podjele s tim što bi se određena stalnost u definiranju Slavonije mogla nazreti u tretiranju Slavonije kao prostora bivšeg kotara Osijek i po tome što bi u planovima SR Hrvatske upravo bivši kotar Osijek trebao biti slavonska makro-regija. Očito je da je ovako omeđena Slavonija krnja i u ekonomskom i u geofizičkom i u prometnom pogledu, a to normalno mora imati određene posljedice za njen budući razvitak.

Naziv je možda sporan, a možda i nije; činjenica je da se prostor, ranije tretiran kao Slavonija, sada službeno sve više naziva »Slavonija i Baranja«. Taj mi naziv ništa ne smeta, ali mi mnogo govori o tome koliko je značajno da se pravim odnosom prema dijelovima ojača integritet cjeline. Za buduće prostorno uređenje Slavonije, za njenu urbanizaciju i razvitak svih oblasti života i rada ljudi koji žive u njoj neobično je važno da se sagledaju svi aspekti i sve posljedice ovakve ili onakve regionalizacije slavonskog prostora. Znanstvene ustanove i sve administrativno-upravne institucije morale bi pristupiti temeljitom studiranju toga problema, a bilo bi vrlo korisno kada bi sav rad objedinio Sabor SR Hrvatske i donio propise koji bi se mogli pokazati, eventualno, kao neophodni.

Protiv lakiranja istine o Slavoniji

Konstatirao sam već da bi prema dosadašnjim kretanjima — ako ne dođe do bitnijih izmjena — Slavonija postala najnerazvijenija regija Hrvatske. Ta činjenica egzaktno utvrđena nije razlog za dramatizaciju a ni za pesimizam. Međutim, ona neumoljivo upozorava da bi svaki neosnovani optimizam, svako mirenje s dosadašnjim kretanjima značilo upropašćivanje svih šansi koje danas Slavonija još ima.

Quo vadis, Slavonijo je pitanje na koje se mogu dati najrazličitiji odgovori. Pitanje je šta se postiže određenim odgovorom na ovo pitanje. Ako se slavi neka godišnjica i u određenoj sredini analizira prijeđeni put nemoguće je ne ocijeniti pozitivno sve što je postignuto, osobito u odnosu na

ranije stanje kakvo je bilo. U takvim slučajevima čak možemo razumjeti i primjenu stanovitog stupnja neprihvatljive lakirovke. No, kada analiziramo jedno stanje i dosadašnje kretanja da bismo utvrdili kakve su šanse za daljnji razvoj, svaka je lakirovka opasna i destimulativna. Ona ne mobilizira već uspavljuje, ona ne potiče traženje izlaza, ne stimulira traženje ideja, ne nuka nas da smjelije ulazimo u borbu sa svim poteškoćama. Jedan takav primjer lažnog optimizma, u stvari sakrivanje stvarnog stanja, poznat mi je od prije par godina kada se u jednoj općini u Slavoniji u planu prognozirao porast zaposlenih za 1%, iako je iz raspoloživih podataka bilo jasno da će doći do pada zaposlenih. Mjesto da se odbornike suoči s problemom, pred njih se planeri »nisu usudili« izići s planom koji bi nudio pad zaposlenih. Razumljivo da ni poduzete mjere nisu mogle biti dovoljno efikasne.

S ovim u vezi ima jedan vrlo interesantan pristup u analiziranju rezultata ostvarenih u određenom razdoblju. Mjesto da se analizira ostvarene rezultate s planom koji se odnosi na njih, ti se rezultati uspoređuju s novim planom. Na taj se način ne polaže račun zašto raniji plan nije izvršen, a novi je plan uvijek veći od prethodnog ostvarenja, pa sve izgleda pozitivno i onda kada je novi plan niži od onog iz prethodnog razdoblja. Takav stil i takve manire u prikazivanju rezultata možemo naći i u poduzećima. Za većinu je karakteristično da ne analiziraju rezultate koje su ostvarili s onima postavljenim u planu, a osobito ne s onima postavljenim u investicionim programima. Kada bi postojao običaj da se građani i radnici u potpunosti informiraju o izvršenju postavljenih planova, vjerojatno bi mnogi problemi bili mnogo ranije riješeni.

Čudna je, naime, praksa da se građanima dostavlja na mišljenje plan, a da ih se rijetko isto tako obavještava o njegovom izvršenju. Nisam sociolog i nemam namjeru detaljnije ulaziti u ove probleme, a niti posebno utvrđivati kakva je stvarna informiranost o izvršenju planova. Utoliko više što sam uvjeren da od sasvim formalističkog pristupa nema nikakve koristi. Tako npr. banke objavljuju svoje bilance u kojima nema ni jednog jedinog podatka koji bi interesirao javnost i privredu. No, forma je zadovoljena.

Podaci koje ću iznijeti služe samo za ilustraciju mojih tvrdnji, zaključaka, impresija ili pitanja. Za određene tvrdnje, zaključke i impresije nema čovjek uvijek pri ruci najbolji podatak s točnim izvorom. Mnogo toga ostane u sjećanju a da istodobno ne ostaju i svi neophodni podaci o pojedinom izvoru. Uostalom, mnogi zaključci, konstatacije, ideje, teze, hipoteze, sustavi i koncepcije nastaju gomilanjem činjenica i spoznaja za koje bi bilo smiješno tražiti gdje je kada čovjek šta vidio, čuo, pročitao, saznao, spoznao i kada gdje, kako i na koji način sintetizirao. A upravo to se često puta traži u ekonomskim raspravama i analizama. Ako je to zahtjev, onda se ne treba čuditi da su zaključci takvih analiza i rasprava mnogo puta beživotni, bez novih ideja i »ziheraški«.

Ljudi odgovorni za privredni razvoj predbacuju Slavoncima da nemaju ideja. Bolje rečeno, da nemaju ideja koje bi mogle osigurati Slavoniji drugačiji razvoj od dosadašnjeg, a to znači zaustaviti stagnaciju i nazadovanje, te brzim tempom nadoknaditi izgubljeno. Takvi prigovori, koji su s određenog stajališta sasvim na mjestu, ilustriraju koliko je pogrešna koncepcija stalnog samozadovoljstva s ostvarenim u onim slučajevima kada se ni vlastiti planovi u Slavoniji nisu ostvarivali i kada je Slavonija kao regija u svom privrednom razvitku zaostajala ne samo za prosjekom Hrvatske, nego i Jugoslavije.

Što znači npr. isticanje da je od 800 telefonskih pretplatnika u 1941. za gotovo 30 godina došlo do porasta tako da sada u Osijeku ima 6500 telefonskih pretplatnika, kada je Slavonija po broju telefona na 100 stanovnika ispod prosjeka SFRJ, više od tri puta ispod svjetskog prosjeka, pet puta ispod evropskog prosjeka i više od 20 puta iza ostvarenog stupnja razvitka telefonije u Švedskoj. Ovaj primjer uzimam sasvim nasumce, samo kao ilustraciju da se ništa ne postiže hvaljenjem uspjesima koji to nisu s obzirom ne samo na zaostajanje u odnosu na razvijene zemlje, nego i na

ono što je postignuto u našoj vlastitoj. Korisnije bi bilo da se istakne da smo pri dnu razvoja recimo telefonije i da se problem mora rješavati na drugačiji način nego do sada. A to bi onda moglo dovesti i da sasvim drugačije mobilizacije sredstava i drugačijeg odnosa prema zahtjevima da se problem telefonije brže rješava. Ovako se jedna opća briga svaljuje samo na leđa PTT poduzeća i njihovih radnika, iako to nije i ne može biti samo njihova briga i zadatak. No, ovo sada opet ne znači da se ne mora i ne treba pozitivno ocijeniti rezultate ostvarene u poduzeću PTT Osijek i da ne treba sve zaslužne na sve raspoložive načine stimulirati na nove napore.

Upravo nepostojanje takvog razgraničavanja u ocjenama i procjenama, u dijeljenju pohvala i podsticanju uz istodobno konstatiranje stvarnog značenja onoga što se postiglo jedan je od razloga što se i u Slavoniji i izvan nje jako malo zna kako ona uistinu stoji i kakve su njene buduće šanse. A šanse koje nudi dosadašnji razvoj ne omogućavaju prevladavanje dosadašnjeg zaostajanja. To još uvijek ne znači da će Slavonija i apsolutno nazadovati. Samo upravo to što će apsolutne brojke biti pozitivne, osobito ako se u računima ne eliminira rast cijena i što će moguće buduće stope rasta biti više od dosadašnjih, razumljivo niskih, može biti novi razlog za novo zaostajanje iza drugih krajeva naše zemlje koji će se kretati naprijed sve bržim tempom i samim time uvjetovati sve veće relativno zaostajanje Slavonije.

Uzroci zaostajanja slavonske regije

Uzimajući u obzir sva dosadašnja svoja saznanja i raspoložive činjenice mislim da se kao osnovni uzroci sadašnjeg stanja i dosadašnjeg zaostajanja regije moraju tražiti u:

— nerazvijenom bankarstvu,
— nepostojanju poduzeća vanjske trgovine,
— sasvim nedovoljno razvijenoj trgovini,
— nedovoljno razvijenom saobraćaju.

No, ova sva četiri uzroka proizlaze iz jednog, i to osnovnog: pomanjkanja financijskih sredstava ili financijskog kapitala u Slavoniji uvjetovanog kako njegovim neposrednim izvlačenjem, tako i dugotrajnim prelijevanjem sredstava stvorenih u Slavoniji zbog raznovrsnog nepovoljnog položaja privrednih aktivnosti i pojedinih poduzeća u toj regiji.

Mislim da bi bilo štetno da ne spomenem jednu impresiju koja nije samo moja. Radi se, naime, o tome da bi jedan od uzroka sadašnjeg nezadovoljavajućeg stanja i nerazvijenosti bankarstva, trgovine i saobraćaja trebalo tražiti i u pretjeranom održavanju i podržavanju svega onoga što u oblasti industrije i poljoprivrede očito nije imalo uvjeta za razvoj i opstanak. Nesumnjivo je pretjerana orijentacija i briga o industriji i poljoprivredi imala za posljedicu nedovoljnu brigu o razvitku bankarstva, trgovine i saobraćaja. No, unatoč tome industrija i poljoprivreda svojim razvitkom nisu kompenzirali negativne posljedice zaostajanja tih drugih oblasti. Ovime se krug zatvara, jer je jasno da ni maksimalna orijentacija na razvitak industrije i poljoprivrede nije mogla uroditi plodom bez odgovarajućeg razvitka bankarstva, trgovine i saobraćaja.

Evo još jedne ilustracije. Kada se daje prikaz o privrednim kretanjima u Slavoniji, promet je uvijek na kraju i dobiva manje prostora nego npr. jedna privredna organizacija recimo ranije »Tiko« ili »Litokarton«. »Glas Slavonije« je npr. dao prikaz većeg broja privrednih tema s prvog znanstvenog Sabora Slavonije održanog u Osijeku u svibnju 1970. godine, a da pri tom nisu obrađeni problemi saobraćaja koji su od životne važnosti za daljnji razvoj Slavonije. No, ne radi se o tome da li bi neki prikaz bio objavljen ili ne, već o jednom odnosu u tretiranju djelatnosti od takvog značenja za Slavoniju kao što je promet. Problem je zapravo u tome što prava valorizacija saobraćaja Slavonije nije nikada ni objavljena i što je jako malo poduzeto da se više učini za razvitak prometa. Uostalom, i u

okviru saobraćajnog sustava Jugoslavije i Hrvatske prometni značaj Slavonije isto je tako neadekvatno valoriziran unatoč interkontinentalnom, evropskom i interregionalnom značaju prometnog položaja Slavonije.

Nepostojanje odgovarajuće organiziranosti u Slavoniji dovelo je do toga da se već treće stoljeće nismo makli od bezbrojnih elaborata i dokazivanja ekonomske opravdanosti izgradnje riječnog kanala Vukovar—Šamac kojim bi se povezivanje Jadrana i evropskih riječnih putova skratilo za 415 km, a da bi sam kanal bio dug oko 60 km. (U Zapadnoj Njemačkoj u prevezenim tonama robe riječnim prometom došlo je do porasta udjela za svega 5 godina od 1963. do 1968, od 26,3% na 30,4% u ukupno prevezenim tonama svim vrstama unutrašnjeg saobraćaja. U Jugoslaviji je udio riječnog saobraćaja od 1960. do 1968. godine pao sa 6% na 3,2%.) Za ovu saobraćajnicu od najvećeg značenja ne samo da ne nedostaju ideje nego ima i bezbroj elaborata, a u odnosu na druga ulaganja ova bi investicija bila visoko rentabilna i mogla bi se isplatiti iz ostatka dohotka za svega 6 godina.

Očito je da postojeći sustav financiranja reprodukcije ne osigurava izgradnju objekata od najvećeg društvenog interesa. No, istodobno deformirani sustav financiranja reprodukcije u odnosu na onaj koji je bio idejno perfektno koncipiran 1965. godine prisiljava pojedina područja na samofinanciranje i u onim slučajevima za koje ne postoji nikakvo opravdanje.

Drastičan je primjer za to likvidacija bivše slavonske-podravske željeznice i dovođenje najnerazvijenih općina Slavonije u još teži položaj. Namjesto ukinute pruge, Kombinat Belišće i poduzeća u Valpovu prisiljena su da sama grade prugu normalnog kolosijeka. U novoj terminologiji »financijska konstrukcija« je namještena tako da željeznica poklanja stari materijal i neka sredstva, a novac treba da namaknu Općina Valpovo, Kombinat Belišće i neka valpovačka poduzeća. U više navrata sam čuo kako se ovaj slučaj daje za primjer kako bi sama privreda mogla da rješava svoje probleme — tamo gdje bankarski i veletrgovački kapital ne može da izvuče veći profit od normalnog. Nova pruga Bizovac — Valpovo — Belišće ne zove se više željeznička pruga nego »industrijski kolosijek«. Očito su i sami idejni tvorci ove konstrukcije shvatili da nije zgodno stvarati ŽTP ili željezničko transportno poduzeće za 10 kilometara pruge. No, problemi su nastali već prije nego što je pruga dovršena, jer narod koji gravitira toj pruzi zanima i putnički promet. Ali putničkog prometa »za sada« neće biti, jer bi za njegovo uspostavljanje trebalo kompletirati signalne uređaje, proširiti postojeće i sagraditi nove stanice, osposobiti stručni kadar i učiniti čitav niz drugih poslova za koje nema dodatnih sredstava, »a jedva su smognuta ova za izgradnju industrijskog kolosijeka« piše »Glas Slavonije«.

Katkada smo skloni tražeći nova rješenja u euforičkim raspoloženjima oduševljavati se primjerima nečijih vlastitih naprezanja čiji rezultati unatoč zasluženom divljenju ipak nude, na žalost, samo dugoročno neracionalna rješenja. Naivno je očekivati nakon 150-godišnjeg razvitka željeznica da bi desetak kilometara pruge bilo djelotvorno iskorištavati u vlastitoj režiji. To je neprihvatljiv recept, osobito u dugoročnoj perspektivi.

No, da na ovaj način zaključujem o ovom slučaju potiče me jedan podatak koji nisam zaboravio, a koji je objavljen u »Vjesniku« u prošloj godini: da je Kombinat Belišće dobivao kredite od nekih poduzeća uz kamate od 25%. To je u stvari ona strašna cijena koju mora da plaća privreda najnerazvijenijih područja bankarskom kapitalu. Mjesto da se iz društvenih sredstava izgradi pruga i da se prisili banke da ta sredstva dadu, posrednim se putem odvija neracionalno investiranje. Upravo u tome, u tom sklopu veza i odnosa nalazim razloge za davanje takvog značenja slučaju sa željezničkom prugom Bizovac—Belišće koje u nekom drugom stjecaju odnosa ne bi imao. Ovaj slučaj zapravo treba još više potencirati jer se nešto abnormalno, nešto neprihvatljivo nastoji podmetnuti kao normalno, odnos koji u nikakvom društveno-ekonomskom sustavu ne može biti prihvaćen kao normalan.

Sa slučajem slavonsko-podravske željeznice povezan je i slučaj Općine Donji Miholjac koja je sada ostala bez ijednog kilometra željezničke pruge i upućena da željezničku vezu s Jugoslavijom ostvaruje preko Mađarske. Ne može se prihvatiti kao normalno da se u samoupravnom društvu jednom području ospori pravo na sredstva njegove vlastite supstancije. Slavonsko-podravska željeznica je decenijama akumulirala i u amortizacione fondove unosila sredstva. Ona je i prevozila veći dio roba putem kojih se dio stvorenog dohotka u tom kraju prelijevao u druge. Meni sada nije jasno da se te činjenice jednostavno ne priznaju i da se sredstva amortizacije ne mogu dobiti čak niti na kredit.

Osim na magistralnoj pruzi Zagreb—Beograd Diesel lokomotiva ne može ući ni na jednu prugu u Slavoniji. Nosivost slavonskih pruga je nedovoljna i zbog toga slavonska privreda trpi godinama velike štete. No, najveći je problem u tome što nitko ne može reći kada će slavonske pruge doći na red za modernizaciju. A to je jedno od bitnih pitanja za smanjenje troškova saobraćaja poljoprivrednih, šumskih i drugih proizvoda Slavonije. U Zajednici jugoslavenskih željeznica u Beogradu godinama se radi na rješenju problema željezničkog čvora u Osijeku. Nema odgovora kada će rješenje biti konačno završeno i kada će željeznički čvor biti moderniziran. U međuvremenu privreda Slavonije trpi goleme štete zbog stajanja vozila pred željezničkim rampama u Osijeku.

Za daljnji razvoj Slavonije bitno je da se riješi pitanje izgradnje mosta preko Dunava kod Erduta. Preko tog mosta postiže se najveće skraćenje u povezivanju Vojvodine i Slovenije preko Slavonije. Sada se ta veza ostvaruje preko željezničko-cestovnog mosta koji je zatvoren dnevno 16 sati radi prolaza vlakova. Cestovni je promet sveden na minimum. Da se most gradi kod Erduta dobiven je pristanak svih zainteresiranih općina u Vojvodini i Slavoniji, osim Bačke Palanke i Vukovara. No, veliki su izgledi da će se najprije graditi most upravo na onom mjestu gdje je manje potreban, i to kod Iloka (Bačke Palanke) čime se veza između Vojvodine i Slovenije produžava za 45 kilometara. I to zato jer su zainteresirane općine došle do odgovarajuće »financijske konstrukcije«. Također se pronose vijesti da bi se mogla pronaći i financijska konstrukcija za most kod Batine. Ako se ta dva mosta izgrade prije erdutskog, onda će najracionalnije rješenje koje ima najviše ekonomskog opravdanja doći posljednje na red, i to je veliko pitanje kada. U ovom slučaju su računi sasvim jasni, samo je problem u tome što novci nisu u rukama privrede i što onaj koji njima raspolaže traži najbolje rješenje za sebe. No, to će i u ovom slučaju biti vrlo skupo za privredu.

Raubovanje poljoprivrede

Poljoprivreda je oblast na kojoj Slavonija mora zasnivati svoj razvoj. Upravo je ona razlog i dosadašnjem zaostajanju Slavonije. Otvorene škare cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda godinama su uzrokovale prelijevanje dohotka stvorenog u Slavoniji u druga područja. Poljoprivredne zadruge donijele su poljoprivrednim dobrima koja su se počela transformirati u poljoprivredno-industrijske kombinate znatne dugove i gubitke. Zajednica je intervenirala i dosta velikim sredstvima podržala proces modernizacije poljoprivrede. Mjerama reforme poboljšan je položaj poljoprivrede u razdiobi dohotka tako da se konačno činilo da će i poljoprivreda Slavonije moći stati na vlastite noge. Međutim, bankarski kapital je i u ovoj oblasti onemogućio da se reformski kurs provede. U 1968. cjelokupnoj poljoprivredi Slavonije, nakon otplate kredita koji se tretiraju kao investicioni, ostaje iz dohotka i od amortizacije svega 6,6%. To znači da svu čistu zaradu i 93% amortizacije slavonska poljoprivreda mora u jednoj godini dati za otplatu dugova bankama. U prvoj godini reforme u fondove poljoprivrednih organizacija uneseno je više od 16 milijardi starih dinara. Sada se tvrdi da bi u petoj godini reforme prema optimističkim predviđanjima

poljoprivredno-industrijskim kombinatima ostalo jedva nešto više od 2 milijarde starih dinara. Mjesto da se izdvajanje zajednici od 35,2 smanji na 30%, ta su izdvajanja porasla na 44%.

Slučaj poljoprivrede nije jednostavan i ne može se riješiti malim izmjenama u propisima. Formiranje Jugoslavenske poljoprivredne banke bila je ideja kojom se čitav problem mogao riješiti. Svakome je jasno da suvremene poljoprivrede nema bez proizvodnje poljoprivrednih proizvoda na industrijski način. A za to je potrebno naglo povećati uloženi organski sastav sredstava u poljoprivredu, a cikluse reprodukcije uloženih sredstava svesti na 3—5 godina, jer suvremena nauka i tehnika neprestano nude sve bolja rješenja. Ulaganja u poljoprivredu dala su rezultate i vrlo brzo je riješen jedan od najtežih problema: proizvodnja dovoljnih količina pšenice za Jugoslaviju. Na mnogim artiklima već se i u slavonskoj poljoprivredi ostvaruje svjetska proizvodnost.

Ali, škare cijena opet su se počele otvarati tako da su od 1966. do 1968. godine cijene proizvođača u industriji povećane za 2,2 poena, a cijene proizvođača poljoprivrednih proizvoda smanjene za 7,8%. No, to bi bilo manje zlo od onog koje je snašlo poljoprivredu Slavonije prestankom obaveze »Poljobanke« ili bilo koje druge banke da financira poljoprivredu. To je jedan problem koji se ne može tako jednostavno skinuti s dnevnog reda, takav odnos prema poljoprivredi nigdje ne postoji.

Poljoprivreda u Slavoniji ne zna kolika sredstva može dobiti, da li će ih uopće dobiti, ili ih neće dobiti. Uvijek se nađe neka svota novca, ali kolika će ona biti i pod kojim će se uvjetima dobivati to nitko ne zna. Spomenuo sam da će se vlastita akumulacija prema predviđanjima u petoj godini reforme u odnosu na prvu smanjiti za 8 puta. Sva ta sredstva otići će na otplatu dugova. Prvo je puklo na Belju. No, ni druge poljoprivredne organizacije u samoj biti ne stoje bolje. Jedino nemaju momentalno gubitke ili se oni pokrivaju na račun čistih prihoda akumulativnih djelatnosti unutar kombinata. Stanje nije bolje u toliko što se ne ostvaruju ideje o stvaranju industrijske poljoprivredne proizvodnje i što unatoč izvanrednim pojedinačnim rezultatima raste tehnološki jaz između primijenjene tehnologije i onoga što se primjenjuje u svijetu.

Prema izjavi prinudnog upravitelja Belja ing. Antona Debrecina koji je stupio na dužnost 1. VII 1970, na Belju se samo za održavanje zastarjele mehanizacije troše godišnje sredstva koja bi bila dovoljna za nabavu kompletne nove suvremene mehanizacije. No, sredstava za nabavu nove mehanizacije nema, pa se dohodak stvoren u tijeku godine potroši na neracionalne popravke još i prije nego da se iskaže, pa je razumljivo onda da ga se ne može koristiti za nabavu nove tehnike.

Primjer Belja je u mnogo čemu poučan, osobito u vezi s čitavim postupkom prinudne uprave i sanacije gubitaka iskazanih u završnom računu za 1969. godinu. Izvršno vijeće Hrvatske je u slučaju Belja pokazalo izvanrednu djelotvornost i našlo putove da pomogne Belju u najtežoj situaciji. Uz to, Izvršno vijeće Hrvatske uspjelo je da privoli Jugoslavensku poljoprivrednu banku iz Beograda na davanje sanacionih kredita Belju. U postupak sanacije uključen je i širi krug, tako da su među ostalim osiguravajući zavod »Croatia« Zagreb i Lovno šumsko gospodarstvo »Jelen« iz Beograda dali po 10 milijuna dinara kredita Belju putem »Poljobanke«, a Belje je na 5 godina svu svoju imovinu osiguralo kod osiguravajućeg zavoda »Croatia«.

Nepokriveni manjak financijskih sredstava Belja od 100 milijuna (55 milijuna gubitak i 45 milijuna sredstava utrošenih u investicije) djelomično će morati naknaditi i zaposleni na Belju, što je sasvim u skladu s poslovanjem po principima dohotka. Međutim, stvarni su gubici veći od iskazanih u završnom računu za 1969. godinu, a i ostale financijske obaveze Belja su goleme. Sada se napokon postavlja pitanje: tko to sve plaća? S odgovorom na ovo pitanje dolazimo i do rješenja za neke od nevolja koje su sada zadesile Slavoniju. Interesantno je da je banka koja je kreditirala Belje ostala jedina koja ne snosi nikakve posljedice za neuspjeh Kombinata čiji je program i poslovanje kreditirala. Po redoslijedu upravo bi »Poljobanka« morala da snosi najveće posljedice. Ona je svojim novcem podržavala određeni program i politiku a kamatama sudjelovala u višku vrijednosti Belja. No, svi su morali biti sretni što je »Poljobanka« pristala da ne ostavi potpuno Belje i da se jednostavno ne povuče. To joj čak omogućavaju naši propisi o bankama i kreditiranju privrede, koje očito treba mijenjati.

Dio sredstava za podmirenje gubitka osiguralo je Izvršno vijeće Hrvatske iz sredstava zajedničkih rezervi, a to znači da su gubici na određeni način prevaljeni na privredu te republike. Kada bi se ta sredstva dala i u obliku kredita efekt bi bio sličan, jer se ne bi mogli riješiti drugi problemi. Ipak, najteže je pogođena privreda Slavonije. Mnoga poduzeća rade za Belje, a ono nema drugog izlaza nego da — ne plaća dugove. Belje mnogim slavonskim poduzećima nije u stanju da plati dug još ni za prošlu godinu. Belje je takav partner za slavonska poduzeća, naročito manja, da protiv njega ona ne mogu poduzeti mjere prisilne naplate, već su osuđena na čekanje dok Belje ne nađe izlaz iz svoje sadašnje financijske situacije. No, upravo slavonska poduzeća će nastaviti poslovanje s Beljem i tako i dalje biti na svoju štetu njegovi sanatori.

U ovom i sličnim slučajevima postoji neumoljiva logika prakse. Banka je osigurana, poduzeće o njoj ovisi i u njezinim je rukama. Prihodi banke stalno rastu, jer se povećava masa kredita. Banka sudjeluje u prihodima poduzeća koje kreditira i trebala bi biti zainteresirana za njegovo što rentabilnije poslovanje. Kada bi ona sudjelovala u gubitku, onda bi se i brinula za sigurnost ulaganja i ekonomičnost poslovanja poduzeća koje kreditira. No, budući da to ni po zakonu nije tako, bankama čak odgovora nelikvidnost poduzeća, jer na dugove koji se ne vraćaju na vrijeme može naplatiti kaznene kamate. A i sanacioni krediti su, u pravilu, skuplji i bankama nose veće prihode.

Republika i poslovni partneri poduzeća nemaju materijalnih elemenata za intervenciju u privredi, sve dok poduzeća ne zapadnu u gubitke. Ista je i pozicija općine koja ne financira poslovanje poduzeća. Ipak, teret sanacije pada na općinu i republiku. Ako je to tako, onda bi i općina i republika morale imati druge instrumente za materijalne intervencije, a banke bi morale biti materijalno i politički odgovorne za podržavanje određene proizvodnje i poduzeća koja djeluju u skladu s društvenim potrebama i postavljenim planovima razvoja. Zbog toga ne preostaje nam ništa drugo nego da se pitamo: *Quo vadis,* slavonska poljoprivredo?

Za povezivanje s Jadranom

Stvaranje poljoprivredno-industrijskih kombinata ili industrijsko-poljoprivrednih kombinata bilo je inspirirano potrebom da se u Slavoniji ostvari što viši stupanj finalizacije proizvedenih poljoprivrednih proizvoda. U nekim kombinatima stvoreni su kapaciteti za višestruku finalizaciju proizvodnje i ostvarivanje najviših stupnjeva prerađbe. Jasno je da je za postizanje maksimalne djelotvornosti prehrambeno-prerađivačkog kompleksa Slavonije trebalo osim uvođenja najsuvremenije tehnike u poljoprivredu uvesti i najsuvremeniju tehnologiju u preradu. Izmijenjeni reformski odnosi u razdiobi dohotka i povećanju reproduktivne sposobnosti privrede trebali su stvoriti uvjete za ubrzanu modernizaciju, uz očekivanje da će banke takav razvoj pratiti i podržavati. Ali banke takav razvoj nisu pratile, pa čak ni ona koja je specijalno osnovana da bi podržala i ubrzala razvitak poljoprivrede, a to je »Poljobanka«. Dugogodišnje zaostajanje slavonske poljoprivrede moglo se zaustaviti samo znatno povećanim sredstvima banaka. Mjesto toga, sredstva su usmjerena za druge potrebe, a uvjeti kreditiranja postajahu teži. Tako su npr. za silose odobravani krediti na 5 godina, iako je svakom jasno da se takvi dugovječni objekti za 5 godina ne mogu isplatiti. Osim toga ti silosi i nisu građeni za potrebe poljoprivrednih organizacija, već za šire društvene potrebe: za smještaj rezervi pšenice! Čak i u onim slučajevima kada je trećinu investicije financiralo društvo iz sred-

stava državnih rezervi s kreditima od 20 godina i 1% kamata, druge su se 2/3 namicale kreditima s rokom vraćanja od 3—5 godina pa čak i kratkoročnim pozajmicama na svega nekoliko mjeseci. Usmjeravanje financijskog kapitala ranije namijenjenog poljoprivredi u druge oblasti, odvajanje nedovoljnih sredstava za financiranje rastuće poljoprivredne proizvodnje i davanje kredita pod sve težim uvjetima uz istodobno smanjenje akumulativne sposobnosti privrede imalo je za posljedicu da se prehrambena industrija Slavonije nije mogla modernizirati i restrukturirati.

Zato se danas u Slavoniji u proizvodima od brašna finalizira svega 1/3 proizvodnje, kukuruza 1/8, mesa 1/5, a šećera svega sedmi dio proizvodnje.

Neprihvatljiv je takav koncept razvoja prema kojem se kapaciteti za preradu slavonske poljoprivredne proizvodnje općedruštvenim sredstvima izgrađuju izvan Slavonije, iako su tu apsolutne komparativne prednosti na strani Slavonije. Izvanredno nizak stupanj finalizacije poljoprivredne proizvodnje u Slavoniji ukazuje na neodrživi tretman te regije, to više što se ekspanzivno razvija finalna prerada poljoprivrednih proizvoda.

Za Slavoniju je od životnog interesa njeno povezivanje s jadranskim turističkim područjem utoliko više što prirodna povezanost Slavonije i Jadrana proizlazi iz geopolitičkog položaja tih dviju regija i privredne komplementarnosti koja se nalazi u njihovim gospodarskim strukturama.

Na domaćem turističkom tržištu devizni priliv od poljoprivrednih proizvoda veći je 3—10 puta (a kod nekih proizvoda još i veći) od onog koji se ostvaruje neposrednim izvozom neprerađenih ili poluprerađenih poljoprivrednih proizvoda.

No, postojeći vanjskotrgovinski i devizni sustav ne stimulira izvoz putem plasmana kroz turizam, iako se njime ostvaruje višestruko veći iznos deviza i veći nacionalni dohodak.

Ako bi se slavonska poljoprivreda u većoj mjeri orijentirala na opskrbu poljoprivrednim proizvodima i na zajedničku organizaciju poljoprivredne proizvodnje jadranskoga turističkog područja, koristi bi bile obostrane i višestruke.

Devizni priliv na Jadranu bio je dosada znatno umanjen zbog toga što se inozemnim turistima u prehrani nisu mogli ponuditi odgovarajuća kvaliteta i asortiman. I u objektima najviše kategorije manjkaju proizvodi najviše kvalitete, koji pripremljeni u obliku specijaliteta osiguravaju najveći dohodak. Slavonska poljoprivreda dosada i nije bila orijentirana na proizvodnju za jadransko turističko područje.

Na sadašnjem stupnju svog razvoja povećanje akumulativnosti turizam može naći upravo u kvalitetnijoj strukturi prehrane, koju može ponuditi na znatno višoj razini nego dosada. Ovo je put za ubrzani porast dohotka i financijske efikasnosti, jer se ostvarenjem većih prihoda od prehrane ne povećavaju i ostali troškovi koji u najvećem dijelu ostaju jednaki, bez obzira na to da li se gostu nudi jeftinija ili kvalitetnija, pa stoga i skuplja prehrana.

Kakve mogućnosti pruža slavonskoj poljoprivredi orijentacija na jadranski turizam vidi se po tome što bi se pri ostvarenju turističkog deviznog priliva od jedne milijarde dolara moglo računati na sudjelovanje poljoprivredne proizvodnje od 400 milijuna dolara.

Kod turističkog priliva od 1,5 milijarde dolara zahvaljujući poljoprivrednoj proizvodnji mogao bi se ostvariti devizni priliv u turizmu od 600 milijuna dolara.

Ovi prihodi, koje je od turizma realno očekivati u ne tako dalekoj budućnosti, više su nego dvostruko, odnosno trostruko veći od najvećeg iznosa koji je dosada cjelokupna poljoprivreda Jugoslavije ostvarila u jednogodišnjem izvozu.

I jadranski turistički potencijali i slavonski poljoprivredni potencijali još su uvijek vrlo veliki, ali njihovo je ostvarenje nemoguće bez većih novih financijskih ulaganja (u općinama Našice, Orahovica, Podravska Slatina i Donji Miholjac ostvaruje se nacionalni dohodak po stanovniku od 3050 do 3500 dinara, što je svega 50 do 60% ostvarenog dohotka po glavi stanovnika u Slavoniji).

Skromni rezultati u industrijaliziranju Slavonije

Proces depopulacije zahvaća Slavoniju sve snažnije a sadašnja situacija ne nudi nikakvo poboljšanje u budućnosti. Daljnje smanjenje zaposlenih u poljoprivredi do kojega će dovesti njena modernizacija još će više otežati problem zaposlenih u Slavoniji. Za bitno povećanje broja zaposlenih u tercijarnim aktivnostima neće postojati uvjeti zbog nedovoljnog stupnja razvitka Slavonije u cjelini. Rješenje bi se trebalo naći u povećanju zaposlenih u industriji. Ali baš u pogledu razvitka industrije ostaje najviše otvorenih pitanja. Godinama je podržavan verbalno a bez adekvatne materijalne podloge jedan optimizam o bržem razvoju postojećih industrijskih poduzeća. No, upravo ta industrijska poduzeća nisu mogla sama da riješe probleme svoje modernizacije s time što je stalno bio prisutan socijalni problem zaposlenih. Naime, slavonska industrija je bila i još je uvijek radno intenzivna, a to ujedno znači i nedovoljno akumulativna. Dr Petar Anić izračunao je da je u industriji Slavonije (on je naziva »regija Osijek«) u razdoblju koje je prethodilo reformi 1965. godine na milijardu dinara brutto investicija prosječan broj zaposlenih u SFRJ porastao za 883 radnika, SRH za 1191 radnika, a u regiji Osijek za 1526 radnika. U toj analizi Anić konstatira da su »relativno niska ulaganja, naslijeđena zaostalost privrede, a dijelom i strukturni faktor, utjecali na tehničku opremljenost privrede« koja je najniža u odnosu na prosjek SFRJ, SRH te Rijeke i Splita.

Stalno smanjivanje potreba za radnom snagom u poljoprivredi i relativno usporeni razvoj tercijarnih aktivnosti otežavali su da se radno intenzivna industrijska poduzeća moderniziraju i restrukturiraju bitnom izmjenom organskog sastava uloženih sredstava i time stvore uvjete za veću akumulativnost i brži industrijski razvoj Slavonije.

Ni u 1970. godini nije se prestalo podržavati u nerealnom optimizmu neke radne organizacije kao nosioce pojedinih pravaca razvoja, kao što je to npr. bio slučaj s dezintegriranim poduzećem »Tiko« ili »Litokartonom«. Banka u Osijeku nije smogla snage da podrži potrebnu modernizaciju takvih poduzeća, a niti je njihov razvoj realno sagledan s obzirom na razvoj i planove razvoja drugih poduzeća u Slavoniji i izvan nje. U stvari još je uvijek prisutna ideja da čitava regija treba prvenstveno polaziti od toga što može sama riješiti ne očekujući nikakav veliki preokret od tzv. sistemskih, rješenja. Takav romantizam i stalno podržavanje vjere u vlastite snage također je jedan od razloga zašto se Slavonija i njena industrija nalaze u takvom stanju u kakvom su danas.

Činjenica je da su npr. »Sloboda« i »Standard« u Osijeku, pa i »Litokarton« i mnoga druga poduzeća u različitim mjestima Slavonije vlastitim sredstvima višestruko povećala svoje kapacitete i opseg proizvodnje. Ali, ipak to je sve bilo nedovoljno da se stvori jaka suvremena industrija u Slavoniji. Reproduktivna sposobnost slavonske industrije u dugoročno nepovoljnim uvjetima bila je za to sasvim nedovoljna.

Da bi se bitno izmijenio sadašnji položaj Slavonije bile su potrebne investicije u objekte koji bi vukli razvoj čitave Slavonije. A takvih ulaganja nije bilo. Činjenica je da u čitavom poslijeratnom razdoblju u Slavoniji nije izgrađen niti jedan jedini objekt koji bi predstavljao giganta u jugoslavenskim pa makar i u hrvatskim razmjerima. Na ovom je neophodno inzistirati ne radi veličine poduzeća izgrađenog na ledini., već radi toga što industrijsko poduzeće značajno u razmjerima SFRJ i SRH znači i proizvodnju na bazi najsuvremenije tehnologije i najracionalnije organizacije proizvodnog procesa. Upravo to je Slavoniji manjkalo.

Dr Petar Anić u svojoj knjizi »Mogućnosti razvoja industrije osječke regije«, Osijek 1970. na str. 26 nabraja »značajnije industrijske kapacitete koji su izgrađeni poslije drugog svjetskog rata na području regije Osijek: Tvornica čokolade u Osijeku, izgrađena 1962. godine; tvornica mlijeka u prahu, poklon Međunarodne organizacije UNICEF; Exportna klaonica u Mecama, izgrađena 1958. godine; tvornica polukemijske celuloze, papira i kartonske ambalaže Belišće, izgrađena 1961. godine i tvornica šećera u Županji izgrađena 1947. g.«.

Ne umanjujući ni najmanje značenje ovih kapaciteta, ipak je očito da oni ne mogu povući razvoj slavonske regije, a njihovi dosada ostvareni rezultati su relativno skromni.

Među slavonskim poduzećima izvan poljoprivredno-industrijskih kombinata kao nosioci razvoja svakako bi trebali biti Kombinat Borovo, Metalna industrija »Đuro Đaković« u Slavonskom Brodu, Kombinat Belišće, »Saponia« u Osijeku i još neka druga. No, za sva ova industrijska poduzeća karakteristično je da do sada nikada ni jedan njihov program nije bio u potpunosti financiran i da nikada ni jedna banka nije dala toliko sredstava da se primjenom najsuvremenije tehnologije problem modernizacije tih najvažnijih industrijskih punktova u Slavoniji riješi. Dapače, stalno je prisutno nekakvo divljenje kako ta poduzeća svoj razvoj sama financiraju. (U NIN-u od 4. X 1970. piše se dosta o Borovu i konstatira da je potrebno renovirati sve kapacitete na bazi najnovijih tehnoloških procesa i uz navođenje šta je do sada učinjeno uzvikuje »a što je najvažnije sav taj porast proizvodnje i sav razvoj Borova financira se uglavnom vlastitim sredstvima«.) Međutim, baš u vezi s Borovom sjećam se da je pisano kako se u njemu ostvaruje zavidna proizvodnost rada, ali da se ona ne prati osobnim dohocima. Dakle, modernizacija direktno na račun rezultata rada! Takva modernizacija primjenjuje se u mnogim poduzećima Slavonije. No, bez obzira što je takav pristup za svaku pohvalu, sigurno je da se tim putem ne mogu ostvariti najveći rezultati i da to ne može biti metoda razvoja industrije Slavonije, jer se tako industrija ne razvija u cjelini u drugim područjima.

Defekt sustava financiranja i odnosa prema industriji slavonske regije osobito je došao do izražaja u financiranju Kombinata »Saponije« u Osijeku. Premda je u tom poduzeću došlo do velike koncentracije kreativnih snaga, a ostvarivani su i izvanredni rezultati, najambiciozniji programi nisu financirani. Ljudi u »Saponiji« su skromni, a možda čak i zadovoljni s onim što su dobili. Ali Slavonija kao cjelina i Osijek ne mogu prihvatiti takav odnos i moraju tražiti da se on izmijeni, jer o još bržem razvoju »Saponije« ovisi i razvoj Slavonije. A u »Saponiji« postoji i kreativna sila i svi uvjeti za maksimalnu efikasnost uloženih sredstava. U »Saponiji« je obavljena razdioba dohotka u razmjeru 55:45, dok su poduzeća iste branše dijelila dohodak u odnosu 95 za osobne dohotke i 5% za fondove. Ali ni tada sva sredstva koja su bila neophodna za realizaciju ambicioznog programa nisu dobivena.

Primjer Borova i »Saponije« treba poslužiti samo kao ilustracija neadekvatnog odnosa prema privredi Slavonije u cjelini i kao dokaz da se poduzeća ne mogu prepustiti sama sebi ni onda kada ostvaruju najveće rezultate, jer samo najpropulzivniji mogu povući razvoj čitave regije. A zaostajanje Slavonije vuče za sobom i nedovoljno brzi rast privrede Hrvatske u cjelini.

Sličan je slučaj s poduzećem »Autoreparatura« u Osijeku. Radnici toga poduzeća već godinama vlastitim sredstvima uz stezanje kajiša izgrađuju sve nove i nove objekte. Izgradnja je vršena i direktnim dobrovoljnim fizičkim radom onda kad je to već odumrlo u nas kao praksa. Za 20 godina ukupni prihod poduzeća povećan je za 300 puta i stvoren poslovni fond koji je 50 puta veći nego što je bio ukupni prihod prije 20 godina. Unatoč stalnom porastu zaposlenih, čime se rješava težak socijalan problem u Osijeku, ovo poduzeće ne može nikako dobiti potrebna sredstva za razvoj. Radi se o najpropulzivnijoj privrednoj aktivnosti, automobilskoj struci, koju treba razviti u čitavoj Slavoniji. Sva raspoloživa sredstva banke u Osijeku su nedovoljna da zadovolje potrebe samo tog poduzeća. I sada, premda postoje svi uvjeti, do financijskih sredstava se ne može doći. Više nema nitko prava da traži od kolektiva »Autoreparature« da se dalje razvija onim tempom kako to potrebe zahtijevaju. Ovdje mora stati iza tog kolektiva rukovodstvo republike i naći načine da se riješi problem razvoja najpropulzivnije aktivnosti u regiji. Neodrživo je da se Slavonija onemogući čak i u razvoju automobilske djelatnosti, i to kada po stupnju motorizacije daleko zaostaje u odnosu na ostvareni stupanj motorizacije u SRH i SFRJ. U

1969. godini na 1 putnički automobil dolazilo je u Hrvatskoj 29,8 stanovnika, u Jugoslaviji 36,2 stanovnika, a u Slavoniji čak 48,3 stanovnika.

Interesantno je da jednostavno ne postoji odgovarajući interes da se npr. problem poduzeća »Autoreparature« riješi. To nije privatna stvar glavnog direktora tog poduzeća ili zaposlenih u njemu. To je neposredni interes razvoja Slavonije i Republike Hrvatske. Općina Osijek taj problem ne može riješiti, a u Slavoniji ne postoji potrebna zajednica komuna pa u sadašnjoj situaciji problem može i mora rješavati republika. Razvitak autosaobraćaja, autoremonta i trgovine automobilima i automobilskim dijelovima čime se »Autoreparatura« bavi, u Slavoniji očito je regionalnog značenja, što ujedno ukazuje na potrebu stvaranja odgovarajućeg regionalnog tijela odgovornog za privredni razvoj regije. Do tada te funkcije treba obavljati republika kao uvjet ostvarenja odgovarajućeg privrednog razvoja republike. Nema dileme: to nije i ne može biti zadatak federacije!

Šta znači nedostatak odgovarajućeg regionalnog tijela koje bi moglo potpomoći i koje bi bilo odgovorno za privredni razvoj dokaz je i drugog poduzeća autostruke — »Panonije« iz Osijeka koje se isto tako mora razvijati prvenstveno vlastitim sredstvima. Od 3 motorna vozila nosivosti 15 t u 1954. godini to je poduzeće stiglo da stvori u 1969. godini 139 motornih vozila i 44 prikolice s preko 1600 t nosivosti. U posljednjih 10 godina za 9 puta se povećava broj ostvarenih tonskih kilometara. U vrlo teškim uvjetima ostvaruju se izvanredni rezultati poslovanja, ali sada jednostavno ne postoji niti jedna banka koja može podržati razvoj »Panonije« neophodan da zadovolji potrebe regije. Osječka banka sredstava nema i tako »Panonija« ne pripada nikome. Upravo kao ni »Autoreparatura«, iako se radi o potrebi razvoja najpropulzivnijih aktivnosti u regiji. Regionalne banke nema i tako razvitak cestovnog saobraćaja Slavonije ovisi o slučajnim kreditima koje ta poduzeća pod vrlo teškim uvjetima dobiju od neke banke. No, neadekvatan razvoj tih poduzeća pogađa privredu Slavonije u cjelini. »Panonija« se ne može u odgovarajućem obujmu proširiti, nabaviti suvremena specijalizirana sredstva i tako zadovoljiti rastuće potrebe slavonske privrede za prijevozom u cestovnom prometu.

Zbog svega toga dolazi do neracionalnog ulaganja privrede u vlastite saobraćajne kapacitete koji se nedovoljno efikasno koriste. Analize pokazuju da javni cestovni promet u Slavoniji višestruko djelotvornije iskorišćuje svoje kapacitete u odnosu na saobraćaj za vlastite potrebe. Radi se o nepotrebnom ulaganju u neadekvatne kapacitete koji se i ne mogu racionalno iskoristiti. Tako je analiza korištenja kamionskih kapaciteta za vlastite potrebe privrede Slavonije, obavljena 1969. godine, pokazala da se konačan efekt rada kamiona u saobraćaju za vlastite potrebe svodi na 1,5 vožnju dnevno na udaljenost od 15 kilometara, brzinom od 10 kilometara na sat uz 10-satni radni dan kamiona dnevno.

No, problem neracionalnog ulaganja u prometne kapacitete za vlastite potrebe ne može se riješiti sve dotle dok se »Panoniji« ne osiguraju potrebna financijska sredstva, a to je moguće ako se krediti usmjere prema onome tko će ih djelotvornije iskoristiti. A tada će »Panonija« moći ponuditi takve usluge koje će bitno sniziti sadašnje transportne troškove slavonskih poduzeća. Prema tome to nije i ne može biti samo interes Slavonije.

Što treba poduzeti

Problem osiguranja financijskih sredstava »Autoreparaturi« i »Panoniji« mora se riješiti u skladu s reformskom ekonomskom i političkom logikom. Ti su kolektivi povećanjem opsega svoga poslovanja za stotinu ili više stotina puta stekli pravo na razdiobu uvjeta proizvodnje, oni su stekli pravo na sudjelovanje u razdiobi financijskog kapitala, jer su i oni u njegovu stvaranju sudjelovali. Neprihvatljiva je činovnička logika da za razvoj autostruke u Slavoniji nema novaca. To je naopaka logika koja koči razvoj i zato joj se mora suprotstaviti prava, ekonomska, reformska logika prema

kojoj oni kolektivi koji su propulzivni i djelotvorni imaju pravo na sudjelovanje u razdiobi financijskog kapitala nezavisno od toga kakve se naopake papirnate konstrukcije stvaraju u bankarskoj operativi.

Prevladavanje u praksi naopake logike, u praksi financijskog kapitala, dovelo je Slavoniju do stanja u kojem se nalazi. Zapravo, osjeća se jedna inertnost koja vodi petrificiranju stanja i odnosa koje bi trebalo mijenjati. Ali ni u Slavoniji, a ni u republici još nisu stvoreni adekvatni instrumentariji i mehanizmi putem kojih bi se ekonomski neadekvatna stanja i odnosi mogli brzo i bitno mijenjati kako to zahtijevaju potrebe. Ovo se može verificirati na još dva primjera.

Tvornica šibica »Drava« uz tvornicu »Dolac« najveći je proizvođač šibica u Jugoslaviji. U prodajnoj cijeni od 20 starih dinara 9 starih dinara otpada na porez. Da su šibice bile u austrougarskoj državi monopol i izvor prihoda fiskusa shvatljivo je. Ali da to one moraju biti i danas, to rijetko tko može razumjeti. Taj porez je jednostavno ostao po inerciji. Činovničkoj! Birokratskoj! Posljedica je: neodrživo nizak organski sastav sredstava u »Dravi« i 11 puta niža proizvodnost rada nego u Švedskoj! Nemogućnost adekvatne rekonstrukcije i restrukturiranja čak usprkos maksimalnim naporima kolektiva. I tako, Slavonija plaća super-porez na državni monopol uveden u prijelaznom dobu iz feudalizma u kapitalizam.

Tvornica soda vode u Osijeku počela se razvijati u poduzeće za proizvodnju bezalkoholnih pića. Promijenila je naziv u »Osječanka« i postala integracioni centar s organizacionim jedinicama u Pakracu, Rijeci, Biogradu na moru, Bjelovaru, Sesvetama, Šibeniku, Splitu i Hvaru. Nemam dovoljno informacija za ocjenu ekonomske opravdanosti takve ekspanzije, ali je očito da takav razvoj ne bi bio moguć da nije bilo šansi da proces rezultira pozitivnim rezultatima. Programi su bili vjerojatno razmatrani u svim tim mjestima. No, nije problem u tome, već u tome što takvu ekspanziju nije podržala ni jedna banka, pa je poduzeće dospjelo pod prinudnu upravu radi gubitaka. Ali, jedan od razloga za gubitke je u tome, što je poduzeće od jednog reeksportera pod firmim zajedničkog ulaganja dobilo kredit uz 25% kamata, a što je značilo 100 milijuna starih dinara kamata godišnje. No, reeksporter sada gubitke ne snosi, što bi morao, da je riječ o stvarnom zajedničkom ulaganju. Čitav teret prevaljen je na Općinu Osijek s tim što je počeo proces dezintegracije. Slavonija će snositi glavni teret osnivačkih ulaganja u drugim mjestima, troškove osvajanja nove proizvodnje, novih tržišta i ostale inicijalne troškove. Intervencija organa republike neophodna je ne samo kao pomoć, već i kao zaštita, ali ne radi se samo o interesu regije, već i republike u cjelini.

Svi navedeni procesi koji se zbivaju u Slavoniji i koji su je doveli do sadašnjeg stanja i puta za koji se ne zna kuda vodi, upućuje na potrebu stvaranja odgovarajućeg zajedničkog organizma koordinacije u Slavoniji i potrebu da republička vlada na drugi način postane koordinator i zaštitnik elementarnih interesa koji su zajednički za regiju i republiku.

Izvršno vijeće s odgovarajućim organizmima i mehanizmima mora postati integrirajući faktor svih regija u republici i ono mora stati iza npr. Belja ili IPK u Osijeku, jer o rezultatima rada tih kolektiva ovisi i prosperitet Hrvatske u cjelini, s tim što gubitak takvih poduzeća snose svi.

Dosadašnje je mjesto regija u društvenim planovima utvrđivano formalno, a iza planskih odluka nije stajala i čvrsta materijalna baza. Iza racionalno koncipiranog programa razvoja Slavonije morala bi stati republika i federacija i čitava Jugoslavija, kao što se je stalo iza Đerdapa, željezničke pruge Beograd—Bar, pomoći Skopju ili razvoju turizma. Slavonija mora, kao i svaka druga regija, dobiti iste ili relativno iste šanse i pravo na sudjelovanje pri razdiobi društvenog kapitala. Ona ne može imati sada relativno manje prava nego što je to imala prije reforme.

Ne postavlja se problem zamjene federativnog etatizma republičkim, već se ističe potreba da se na nov način omogući razvitak onima koji su do sada bez svoje krivnje zaostali.

Republika se mora javiti kao integracioni centar ili kao jezgra, kao koordinator i usmjerivač ideja i vizija koje se mogu javiti u razvoju regije,

osobito ako se treba izvršiti interregionalno usklađivanje interesa. Npr. gotovo svaka općina može u Slavoniji inzistirati na izgradnji istih kapaciteta prehrambene industrije, a da se drugi, potrebni, uopće ne izgrade. Potreban je dogovor i mehanizam za usklađivanje i usmjeravanje takvih različitih interesa.

Osim toga, više nema dileme da financijski kapital mora doći pod samoupravnu kontrolu i da se njegova razdioba mora obavljati na drukčiji način nego do sada. Planovima razvoja na zakonom određeni način utvrđuju se pravci razvoja, i konkretan privredni razvoj. Plan donosi Sabor, ali ga hrvatska vlada ne može provesti ako nema mehanizama i materijalne osnove. Plan bi morao biti temelj i za izradu liste prioriteta u kreditiranju pojedinih objekata. Time bi se banke onemogućile u svom neodgovornom ponašanju kao da ih se ništa ne tiče kakav je plan razvoja donesen od najvišeg zakonodavnog tijela. Banke ne bi bile obvezane na kreditiranje u slučaju ako utvrde da se radi o ekonomski neopravdanoj investiciji. Ali takve obveze mogao bi ih osloboditi samo Sabor ili vlada po određenom postupku.

Ovo su samo neke mogućnosti stvarne transformacije samoupravljača u nosioce reprodukcije, koji će biti podržani u svom djelovanju odgovarajućim i efikasnim mehanizmima i organizmima, što više neće imati u rukama samo zakone, već i mogućnost da osiguraju materijalna sredstva za njihovo provođenje.

Jedan od razloga za postojeće disproporcije u razvoju regije u odnosu na razvoj republike i Jugoslavije leži u tome što u republici ne postoje odgovarajuće analize i što se ne prate dovoljno efikasno privredna kretanja po pojedinim regijama. Nedostaju čak i elementarne tekuće informacije. Razumljivo je onda da se ne mogu ni dovoljno brzo donositi odgovarajuće mjere. Neophodno je da se postojeći informacioni i analitički centri restrukturiraju, moderniziraju i prilagode potrebama svih organa vlasti, i svih usmjeravajućih i integrirajućih organizama republike. Neravnomjernosti u razvoju nemoguće je otkloniti bez adekvatnih i suptilnih informacija i analiza koje moraju biti kompleksne i izrađene primjenom znanstveno usvojene metodologije. A to sada nije slučaj.

Mjesto zaključka

Možda neke od mojih ocjena nisu sasvim točne, možda se o nekima može i diskutirati. No, one su rezultat poštenog napora da se prikaže jedno stanje koje se mora mijenjati.

No, da pitanje postavljeno u naslovu *(Quo vadis, Slavonijo?)* za mene ostaje i na kraju, razlog su ova tri podatka:

1) U razdoblju od 1965. do 1968. godine ostvarene su ove stope rasta društvenog proizvoda:

SFRJ	3,6
SRH	4,3
Slavonija	2,9

To znači da se u Slavoniji ostvarivao za 20% niži društveni proizvod od jugoslavenskog prosjeka, a preko 30% niži od prosjeka Hrvatske, što očito upućuje na sve veće zaostajanje.

2) U dugom 14-godišnjem razdoblju od 1956. do 1969. godine u jugoslavenskim razmjerima u investicionu izgradnju ulagalo se u prosjeku 22,6% nacionalnog dohotka, a u Slavoniji samo 14,5%, što znači da je u čitavoj Jugoslaviji u reprodukciju ulagano 56% više sredstava nego u Slavoniji.

3) U 1968. godini dospjele obaveze po investicionim kreditima za trajna sredstva u čitavoj slavonskoj privredi bile su veće od izdvajanja čitave privrede sredstava iz dohotka u poslovne fondove. To znači da samoupravljači u Slavoniji ne mogu odlučivati o vlastitom razvoju. Prema rezultatima iz 1968. godine čitava se slavonska privreda vlastitim sredstvima može samo umanjeno reproducirati.

GRAĐANSKA APOLOGIJA MIRKA ČANADANOVIĆA

Radoje Radojević

> ŽAK: Hoćete li, gospodine, da govorite sa svojim kočijašem ili kuvarom? Ja sam i jedno i drugo.
> HARPAGON: Sa obojicom.
> ŽAK: Ali s kojim prvo?
> HARPAGON: S kuvarom.
>
> (Molière: *Tvrdica*)

»Kritika« br. 11. objavila je »odgovor« Mirka Čanadanovića na moj tekst »LINGVISTIKA« MIRKA ČANADANOVIĆA (»Kritika« br. 5), pod naslovom: »Politika Radoja Radojevića«. Čanadanović ovdje, umjesto da makar pokuša obesnažiti moje argumente, proširuje i konkretizuje svoje političke optužbe iz radnje koju je objavio u »Borbi« od 10. avgusta 1969. pod naslovom »Nesporazumi oko sporazuma Matica o Rečniku«, gdje je tvrdio da je »radnja Radoja Radojevića *O jeziku i nacionalnoj (ne)ravnopravnosti u teoriji i praksi*« (»Kritika« br. 5) »*antisrpska*« (podvukao M. Č.). Kako se Mirko Čanadanović u pomenutijem tekstovima služi metodom neprihvatljivijem u naučnijem raspravama, razumije se da je neuputno ići njegovijem tragom.

Čim je pretpostavio da može raspravljati o pravu crnogorske nacije da se služi svojim jezikom onako kako joj najbolje odgovara i da svoj jezik naziva nacionalnijem imenom, Mirko Čanadanović je došao u položaj teološkog apologete koji proklinje nevjernike, kad im već ne može dokazati postojanje boga. Zato ću pokazati osnovne pogrješke u metodu i sistemu mišljenja Mirka Čanadanovića.

Mirko Čanadanović prvo blagonaklono veli da »nije i ne može biti sporno pravo svakoga naroda da svoj jezik naziva svojim nacionalnim imenom«, a odmah još blagonaklonije dodaje: »I više od toga: *svaki narod ima puno pravo da bira i sam jezik kojim će se služiti*« (podvukao R. R.). Ovo »pravo« koje on milostivo »dodjeljuje« narodima, odmah, u narednoj rečenici, i »ukida« onijema za koje »misli« da mogu bez njega, pa veli: »Međutim, ja mislim da *upotreba* toga prava u našem slučaju jednostavno nije danas aktuelna, čak ni za Crnogorce i Muslimane, čijeg imena nema u nazivu našeg zajedničkog jezika« (podvukao M. Č.). On proglašava »neaktuelnim« ovaj problem da bi »umirio« Crnogorce, ostavio ih van, kao što su bili i do sada. Pri tome ne objašnjava naučnu i političku opravdanost dosadašnjeg naziva jezika, niti zbog čega je aktuelan naziv za Hrvate i Srbe.[1]

Čanadanović tvrdi da »jezik i njegov naziv« nije »od rešavajućeg značaja za nacionalnu individualnost i ravnopravnost«, pa naglašava da nije »ozbiljno« postavljati to pitanje; međutim, iz čitavog njegovog dosadašnjeg rada u oblasti jezika najjasnije izbija tendencija da zaštiti naziv jezika koji sadrži samo nacionalna imena Hrvata i Srba, kao i »pravo« da predstavnici

[1] Pored jedino ispravnih naziva hrvatskog i srpskog jezika (hrvatski i srpski), javljaju se i tzv. »dvočlani« nazivi: srpski ili hrvatski, hrvatski ili srpski, srpskohrvatski, hrvatskosrpski, srpskohrvatski (hrvatskosrpski), hrvatskosrpski (srpskohrvatski), ali uvijek kao rezultat političkih akcija. Već same kombinacije nam pokazuju da se ni Srbi ni Hrvati nikad nijesu htjeli odreći nacionalnog imena u nazivu jezika, svakako iz opravdanih razloga.

ta dva naroda isključivo rješavaju pitanja »normiranja« zajedničkog jezika (Crnogoraca, Hrvata i Srba).[2]

Ako se već poziva na »marksističku istoriografiju«, Čanadanović bi morao znati da nijedna od komponenti nacionalne ravnopravnosti nije sama za sebe, apsolutno, »od rešavajućeg značaja za nacionalnu individualnost i ravnopravnost«, i da svaka jeste to u sveukupnosti nacionalnih obilježja i neotuđivih prava. Kad već Srbi i Hrvati svoj jezik nazivaju nacionalnim imenima,[3] kome je onda Čanadanović uputio »misao« da nacionalno ime u nazivu jezika nije »od rješavajućeg značaja«, zašto nije odgovorio na pitanje da li bi prihvatio rješenje po kojemu bi se varijante nazivale »južna« i »jugozapadna« (eufemistički naziv za »crnogorsku« i »muslimansku«, kao što je »istočna« i »zapadna« za »srpsku« i »hrvatsku«), a da se jezik naziva »crnogorskomuslimanski«?

Čanadanović neće da objasni šta znači njegova rečenica: »I više od toga: svaki narod ima puno pravo da bira i sam jezik kojim će se služiti«? Lakše je, razumije se, pozajmiti velikodušnu »misao« koja bi veoma dekorativno djelovala kao prvi član kakve lingvističke-političke »povelje jednakosti«, nego definisati »pravo« koje ima realnog osnova u životu isto koliko i »pravo« djece da biraju svoje roditelje! Narodi ne »biraju« jezike već ih vjekovima stvaraju; jezik nastaje zajedno s narodom. Jezik, kao socijalno-istorijska pojava, nastao je iz međuljudskih odnosa. Iz uslova i načina života i socijalne organizacije izrasta duhovna nadgradnja nacijâ, koja je izražena i odražena i u jeziku. Ako istorijski posmatramo jezik bilo kojega naroda, tj. ako dijalektičko-materijalistički primijenimo metode odgovarajućih lingvističkih disciplina, vidjećemo da je on apsolutno ugrađen u narodno biće, i da je narodno biće ugrađeno u njega, odnosno da je govorni i književni jezik neodvojivi dio bića nacije kao društvenog oblika postojanja i bitna komponenta njene psihičke konstitucije. Samo kad bi nestalo nacije, nestalo bi i njenoga jezika, ali nacija može nestati samo u genocidu (do sada, hvala bogu, nemamo takvog slučaja). Pitanje je samo u tome: da li je neki narod stekao ekonomske, političke i kulturne uslove da svoj narodni jezik nesmetano upotrebljava kao književni, ili mora da »bira« jezik nekoga »jačeg« naroda s kojim živi u državnoj zajednici (ili je u zavisnosti od njega)? Da su narodi kroz istoriju »birali« svoje jezike, najlakše bi »izabrali« jezik osvajača. U tome bi slučaju danas postojalo manje nacija u svijetu, jer su narodi braneći svoj jezik — branili i bitni element svojega bića.

Nemoguće je odvajati tzv. »standardni« književni jezik od narodnog jezika (možda to imaju u vidu oni koji govore o »pravu« na izbor jezika?). Ako književni jezik nije ništa drugo do narodni jezik o s t v a r e n u pisanoj književnosti i podvrgnut nužnim gramatičko-pravopisnim pravilima na osnovu najčešće izraženih osobina i izražajnih vrijednosti, onda se nikakva »standardizacija« ne može vršiti spolja, van samoga jezika i naroda koji društvenim dogovorom rješava svoja jezička pitanja na najbolji mogući način. Svaki pokušaj da se književni jezik nekog naroda podvrgne »normi« nekoga drugoga književnog jezika, ili »jedinstvenoj« književnoj »normi« više jezika, vodi ka otuđenju jezika, sakaćenju, stvaranju neke vještačke jezičke mješavine. Aritmetički prosjeci kod odlučivanja na osnovu učestanosti pojavnih oblika, prema broju reprezentativnih pisaca i književnih djela pojedinih naroda, koji se obično primjenjuje kad se »normira« jedan književni

[2] »Treba uvesti najstroža pravila što se tiče upotrebe nacionalnog jezika u nacionalnim republikama koje ulaze u naš savez, i proveriti ta pravila naročito brižljivo. Nema sumnje da će pod izgovorom jedinstva železničke službe, pod izgovorom fiskalnog jedinstva itd. kod nas, pri sadašnjem našem aparatu, izbijati masa zloupotreba istinski ruskog karaktera. Radi borbe protiv tih zloupotreba neophodna je posebna inventivnost, a da ne govorimo o posebnoj iskrenosti onih koji će se prihvatiti takve borbe. Tu će biti potreban detaljan kodeks, koji mogu koliko-toliko uspešno sastaviti samo pripadnici autohtone nacije koji žive u datoj republici« (V. I. Lenjin, Pismo Kongresu o davanju zakonodavnih funkcija *Gosplanu*, — prilog pitanju o nacionalnostima ili o »autonomizaciji«; Izabrana dela, tom 14, Kultura, Beograd 1960, 578—579).

[3] »Demokratska država bezuslovno mora priznati punu slobodu raznih jezika i odbaciti *svakojake* privilegije jednog jezika. Demokratska država neće dopustiti gušenja, majorizovanje, nijedne nacionalnosti od strane druge ni u jednoj oblasti, ni u jednoj grani javnih poslova« (V. I. Lenjin, O pitanju nacionalne politike, tom 8, Kultura, Beograd 1960, 331).

jezik (ukoliko posebni razlozi ne nalažu da se postupi drukčije), nanose štetu svijem jezicima a najveću jeziku s najmanjijem brojem uzetih reprezentanata. Pod pretpostavkom da se uzme isti broj reprezentanata, što je u praksi neostvarljivo, i da se postupa p o t p u n o objektivno i odlučuje ravnopravno, opet bi rezultat bio štetan a »jedinstvenost« prividna. Iz posebnih uslova materijalnog i duhovnog života izrasta i posebna leksika i struktura jezika. Ne navodeći ovoga puta konkretne primjere, da kažem uopšteno: crnogorski jezik ima ogromnu posebnu leksiku, koje nema u srpskom i hrvatskom jeziku ili je u njima malo poznata, da ne pominjem ostale velike razlike i posebnosti. U toj leksici ima dosta riječi koje postoje i u srpskom ili u hrvatskom ali sa drugijem ili sasvim suprotnijem značenjima. Ali, dosta posebnih pojmova koje sadrži crnogorski jezik ne označavaju, recimo, predmet (u realnom i apstraktnom smislu) karakterističan za materijalni i duhovni život Crnogoraca, te se i u djelima pisaca rijetko javljaju. U tome slučaju, iako svojstveni za sveukupni crnogorski književni jezik, oni se u odnosu na druge jezike čiji pojmovi preovlađuju u skupnoj valorizaciji, javljaju kao »dijalektizmi«, »regionalizmi«, »provincijalizmi«, »arhaizmi« itd. Ko ima pravo da književni jezik svojega naroda proglasi za »indikator« književnog jezika drugog naroda? Tu smo već kod priča o »sinonimima«, »dubletima« i sličnijem aritmetičko-lingvističkim kombinacijama, ali o njima ovdje ne može biti govora.

Mirko Čanadanović stalno »dodjeljuje« neka »prava« koja se p o d r a z u m i j e v a j u kao i pravo na egzistenciju: »u korišćenju« jezika, »u odlučivanju o njemu«, »da svoj jezik naziva svojim nacionalnim imenom« i tome slično. Ne dovodi li već i samo raspravljanje o tijem »pravima« u sumnju ono što po prirodi stvari pripada svakome narodu?[4] Da li Čanadanoviću ne bi bilo pametnije da se ostavi ovakve paternalističke »raspodjele« raznih »prava« i prepusti narodima da se petljaju s njima?!

Sam je Čanadanović svojom aktivnošću pokazao da nijesu »varijante prvenstveno lingvističko pitanje, a ne političko-nacionalno«. Zna on dobro da nema toga pitanja koje ne bi za ljude i ljudske zajednice bilo prije svega političko pitanje, jer naučnici ne rade da bi »prekratili vrijeme« nego da bi unaprijedili život ljudskih zajednica, a to je »čista« politika! Kad problemi jezika ne bi bili prije svega političko pitanje, ne bismo ni vodili ove rasprave. Već samo izučavanje jezika u školama, sastavljanje gramatika i pravopisa, nije ništa drugo do politička akcija društva koje želi da primjenom naučnih metoda unaprijedi svoju kulturu i time svoj cjelokupni život. U protivnom bi društvo pustilo da govori i piše kako ko hoće, književnici bi pisali »po pravilu babe Smiljane« — kako je to sjajno rekao veliki književni političar Vuk Stefanović Karadžić, pa bi na jezičkom polju bilo sve čisto i mirno!...[5]

Čanadanović tvrdi da »stanovište o (samo) dvema varijantama zastupaju, čak češće i sa potpunijim objašnjenjima, i lingvisti na drugim stranama — u Bosni i Hercegovini i, naročito, u Hrvatskoj«.[6] To nije tačno. Naprotiv. Već niz lingvista je ne samo zauzeo pozitivan stav u pogledu ravnopravnog tretmana crnogorske varijante u slučaju varijantnog rješenja jezičkih problema, nego i istakao ravnopravnost Crnogoraca u pogledu »kodifikacije« njihovoga književnog jezika i nazivanja jezika svojim nacio-

[4] »I jezičkom pitanju, kao i svim političkim pitanjima, liberali prilaze kao licemerni trgovci koji pružaju jednu ruku (otvoreno) demokratiji, a drugu (iza leđa) feudalcima i policajcima. Mi smo protiv privilegija — viče liberal, a iza leđa gleda da za sebe iscenjka od feudala čas jednu čas drugu privilegiju« (V. I. Lenjin, Kritičke beleške o nacionalnom pitanju — Liberali i demokrati u jezičnom pitanju; Izabrana dela, Kultura, Beograd 1960, tom 8, 283).

[5] Ali za buržoaziju zahtev ravnopravnosti nacija vrlo često je faktički istovetan sa *propagandom* nacionalne isključivosti i šovinizma, vrlo često je spojiv sa propagandom razdvajanja i otuđenja nacija. S tim se apsolutno ne može da miri proleterski *internacionalizam* ...« (V. I. Lenjin, Kvarenja radnika rafiniranim nacionalizmom, Izabrana dela, Kultura, Beograd 1960, 337).

[6] Priznavanje ravnopravnosti nacija i jezika leži marksistima na srcu ne samo zato što su oni najdosledniji demokrati. Interesi proleterske solidarnosti, drugarskog jedinstva klasne borbe radnika zahtevaju najpotpuniju ravnopravnost nacija radi uklanjanja i najmanjeg nacionalnog nepoverenja, otuđenja, podozrivosti, mržnje. A potom ravnopravnost uključuje i odricanje svih privilegija jednome od jezika, uključuje pravo na samoopredeljenje svih nacija« (ibid.).

nalnijem imenom. Osobito su zapaženi glasovi nekih uglednih lingvista iz Hrvatske. To je poznato i nema potrebe da ovdje citiram njihove izjave. Nego, i ovdje izbija na površinu način mišljenja Mirka Čanadanovića. On uvijek polazi od pretpostavke da neki faktori izvan Crne Gore treba da odlučuju o crnogorskome jeziku! Osim toga, lingvistima iz Hrvatske, a i nekima iz Bosne i Hercegovine, potura da su tvrdili kako postoje »samo« dvije varijante zajedničkog jezika. Je li moguće da on misli, da pisati »da postoje *dvije varijante*« i pisati »da postoje *samo dvije varijante*« — znači jednu te istu stvar?! Iako su hrvatski lingvisti, na primjer, postavljajući pitanje hrvatske jezičke ravnopravnosti, pisali da postoje dvije varijante, oni nikad nijesu isključivali postojanje treće — crnogorske varijante.

Okovan premisama u koje bi želio da »okuje« jezičku i političku stvarnost, Čanadanović pokušava da omalovaži sam predmet rasprave, problem kulturne i jezičke ravnopravnosti crnogorske nacije, omalovažavanjem onijeh koji mu se suprotstavljaju.[7] Njemu smeta što crnogorski kulturni radnici narušavaju njegov »naučno-politički« mir, njegovo »pravo« da kroji jezičke norme i forme za Crnogorce![8]

Ako u »odgovoru« Mirka Čanadanovića uopšte ima suštine, onda se ona sastoji u tome da je moj rad »antisrpski« zbog toga što sam rekao da je u srpskoj građanskoj nauci postojala velikosrpska orijentacija, te da se radovi tijeh naučnika ne mogu d a n a s uzimati kao »dokaz« da ne postoji crnogorska nacija, crnogorska nacionalna istorija i kultura, crnogorski jezik u istoj mjeri u kojoj postoji hrvatski i srpski jezik, — kao i da se takva tendencija u odnosu prema Crnoj Gori i Crnogorcima zadržala i u poslijerevolucionarnom periodu. Iako sam tu kazao samo djelić svima poznate istine, koju su marksisti-komunisti mnogo puta isticali, srpski kao i ostali, Čanadanović udara u sentimentalne žice »stare slave i veličine«, pa za moj tekst kaže da je *»politički letak,* ne samo *protiv istorije* srpske nauke i knji-

[7] Mirko Čanadanović mi preporučuje da pročitam neku literaturu o jeziku. Hvala mu na »mentorskoj« brizi. Uvažavajući njegove sugestije, pretpostavio sam da mi i sopstvene naučne radove o jeziku i književnosti nije preporučio kao nužnu literaturu zbog toga što je skroman čovjek. Bojeći se da mi nije, u neobaviještenosti mojoj, i kakav njegov naučni rad o jeziku i književnosti ostao nepročitan (a uvijek prvo treba znati šta je sve »mentor« napisao), potekoh u potragu za njima. Zavirao sam u biblioteke, pregledao bibliografije, i konačno, otišao u Bibliografski institut u Beogradu. Našao sam tri članka u novinama, koje sam već bio pročitao i oko njih s Čanadanovićem polemisao, i jedan koji ni do danas nijesam pročitao, i to:

a) »Gramatika — zanemarena disciplina u našoj nauci i nastavi«, Dnevnik, Novi Sad, 4. april 1965. (nepročitan);

b) »Jedinstvo i varijante«, Politika, Beograd, 7. april 1968;

c) »Jezik sa dve ravnopravne varijante«, Politika, Beograd, 12. januar 1969;

d) »Nesporazumi oko sporazuma Matica o Rečniku«, Borba, Beograd, 11. i 12. avgust 1969.

U novinama sam pročitao i nekoliko njegovih izjava kako treba riješiti jezičke probleme, ali one ne ulaze u blibliografiju radova. Ako je ova bibliografija nepotpuna, ja sam i opet pokazao svoju neobaviještenost, pa u tome slučaju molim Čanadanovića za izvinjenje.

[8] U naci-fašističkim »Idejama«, god. I, br. 17, Beograd, 9. mart 1935, str. 1, Miloš Crnjanski je objavio uvodni članak pod naslovom: »Crnogorska kritika«. Pošto iskaže kako mu se ražalilo na Crnogorce što su nezahvalni, iako im je pjevao »Crna Goro ponosito stjenje) srpske krune ti drago kamenje«, piše:

»Neosporno je, međutim, da se u poslednje vreme javlja jedna neprekidna kritika, i gore još, svega i svačega što dolazi iz Beograda. U jednom delu crnogorske inteligencije koja je očigledno nepravedna, a na stranu što je nerazmišljena.

Jer ima li čega luđeg nego da konsekventno, dok se egoizam sve više širi u pojedinim našim krajevima, sve što je srbijansko na jedan infaman način karikira, insinuiše i razara?

Ima li čega bednijeg nego teza da u Srbiji neko treba da se uči slobodi i ponosu političkom vaspitanju?

Da kažem ja: po mome mišljenju ničem jugoslavenskom nije potrebno da se ono što je srpsko, i što je svetlo i čisto bilo, i što nije gore od drugoga, i što će opet svetlo i čisto biti, prlja i uništava.

A što se tiče političkih sloboda i političkog razbora ko će da uči one koji su dokazali šta je država, zar oni koji su bili vojvođanski glasači, ili, koalicije s banom i bez bana, ili oni što ističu sedam barjaka kada vetar duva?

Opkoljen neprijateljima, naš narod ne može žuriti, i da hoće, u socijalnim reformama. On mora, i da neće, preživeti prvo epohu nacionalnog utvrđenja i smirenja.

Postoji fakat da, ma šta ko govorio, u većini kritike danas, u većini nezadovoljstava van Srbije, nije osnova slobodoumna nego sabotaža, rat koji se vodi posle rata; protiv koga? Kazaću ja: kraj svih umilnih fraza i obećanja, protiv onih koji su bili za ovu državu; — a od koga? Od onih koji nisu bili za nju.

Tragična je danas crnogorska kritika po tome, što u njoj preotima maha, ne narod, i onaj soj naše krvi koji je bio san našeg detinjstva, nego jedan buket političke inteligencije i jorgovana« (*jorgovan«* — u rječniku Miloša Crnjanskog: *komunist,* — nap. R. R.).

ževnosti nego i protiv cele *savremene* nauke i društveno-političke prakse u SR Srbiji, pa i protiv stanja i odnosa u celoj našoj zajednici« (svuda podvukao M. Č.).

Uvjeren da će čitaoci sami pravedno ocijeniti šta je ovo što je Mirko Čanadanović napisao, i koji od nas dvojice ustaje »protiv stanja i odnosa u celoj našoj zajednici«, neću davati svoje ocjene, niti se baviti jezikom i stilom Mirka Čanadanovića. Napomenuću samo, da ću i ubuduće pisati protiv onijeh »stanja i odnosa u celoj našoj zajednici« iz kojih rezultiraju pokušaji narušavanja samoupravnih prava, socijalističkog sistema, ravnopravnosti nacija i narodnosti, odnosno Programa SKJ i Ustava SFRJ. Moram konstatovati i to da Mirko Čanadanović, u duhu svojega metoda, zaobilazi ove redove koje sam napisao u »Kritici« br. 9, a koji sve objašnjavaju:

»Bilo bi prirodno očekivati da Mirko Čanadanović, kao politički i naučni radnik, dijalektički, marksistički gleda na pojam naroda i nacije kao na klasno i politički diferenciranu ljudsku zajednicu, koja nema u svemu jedinstvene interese, a ne očima pretpozitivističkog nacional-romantičara. Ne može se gledati na bilo koji narod kao na klasnu, idejnu i moralnu cjelinu u kojoj svaka jedinka radi u interesu cjeline. Takvo gledanje je buržoaski idealizam iza kojega se kriju društveni antagonizmi da bi se opravdalo ugnjetavanje eksproprisanijeh dijelova naroda. U protivnom revolucije ne bi imale moralnoga i političkoga opravdanja. Ne može se na sve rezultate srpske građanske nauke gledati kao na svetinju koja čuva interese i integritet srpskog naroda; mora se izdvajati ono što predstavlja vrijednosti i za današnje vrijeme, od nacionalno-romantičarskijeh zabluda i velikonacionalnijeh buržoaskijeh mistifikacija. Od njihovijeh likova ne smiju se praviti ikonostasi u koje niko ne smije dirnuti. Nije riječ o »napadima« na te ličnosti već o valorizaciji njihovoga rada prema savremenijem naučnijem i političkijem tekovinama nacija Jugoslavije. Ne mogu se njihovi radovi uzimati kao naučni dokazi u pokušajima da se negira crnogorska nacija, prisvoji crnogorska nacionalna istorija i kultura i ospori jezična ravnopravnost Crnogoraca. Uostalom, takvijem odnosom stvarno se degradiraju i same te ličnosti. Napokon, njihovi pogledi su dobrijem dijelom revidirani u odnosu na Makedonce, Hrvate i druge narode, a ostaju na snazi jedino u odnosu na Crnogorce!«[9]

Građanska apologija Mirka Čanadanovića, koji ovako »brani« od »antisrpskih« istupanja »istoriju srpske nauke i književnosti«, potpuno je nova pojava u komunističkom pokretu jugoslovenskih naroda.[10] Čak ni građanski orijentisani naučnici, od 1945. naovamo, nijesu ovako generalno posvećivali staru građansku nauku i u cijelosti joj poricali buržoasko-nacionalističku orijentaciju. Za našu socijalističku epohu je upravo nužnost da se kritički razmotre tekovine građanske nauke i odbaci ono što koči savremeni napredak nauke i društva. Stvar je u tome što građanski naučnici bilo koje nacionalnosti, pa ni srpski, u burnijem vremenima devetnaestog i prve polovine dvadesetog vijeka, u spletu protivurječnih socijalnih, nacionalnih i političkih previranja i dramatičnih događaja, n i j e s u n i m o g l i drukčije postupati i pisati. Oni nijesu mogli »izići« iz svojega društvenog bića, te bi svaka optužba protiv njih što nijesu bili »bolji« značila isto što i optuživati buržo-

[9] Kad već u Jugoslaviji postoje četiri »priznata nacionalna jezika (hrvatski, slovenački, makedonski i srpski) i devet jezikâ narodnosti koje imaju Ustavom garantovana prava na upotrebu svojega nacionalnog jezika (Albanci, Mađari, Turci, Bugari, Rumuni, Italijani, Slovaci, Česi, Rusini tj. Ukrajinci), što sve zajedno predstavlja trinaest jezika i ogromnu većinu stanovništva, kako to ispade da b a š od Crnogoraca »zavisi« jezičko-političko jedinstvo nacija i narodnosti u SFR Jugoslaviji?!?

[10] Srbin Đorđe Jovanović, koji je svoj revolucionarni životni put završio pogibijom u revoluciji, ovako je propratio pojavu knjige Hrvata Vladimira Dvornikovića »Karakterologija Jugoslavena« (Beograd 1939), u kojoj Dvorniković »filozofsko-istorijski« piše o »Jugoslovenskom narodu i njegovim »osobinama«: » — Ipak, *Karakterologija Jugoslovena* je zadocnila. Dvadesetogodišnje jugoslovenstvovanje pokazalo je pasivan bilans. Svi dosadašnji i budući sikofanti moraju da vode računa o toj pasivi, pa makar je najsvesrdnije ne priznavali. No od svih tih raznih sekti i fajti jugoslovenstvujuščih, 'integralci' su dobili najteže udarce i po svom centralističkom licu i po svojoj hegemonističkoj duši. A shvatanja g. dr Dvornikovića u stvari su samo 'naučna' sistematizacija 'integralnog jugoslovenstva'. G. dr Vladimir Dvorniković je u istini dr Jurica Demetrović koji je skinuo svoj ministarski frak i obukao 'naučnički' redengot« (Pravi karakter »Karakterologije Jugoslovena«, Pregled, knjiga XVI, sv. 204, Beograd 1940, 635).

aziju zato što nema proletersku klasnu svijest nego — buržoasku!.. Zato i dolaze revolucije, kao izraz društvenog interesa najbrojnije klase u krilu jedne nacije odnosno države, što buržoazija n e m o ž e da primi proletersku klasnu svijest a ne što neće. Ali Mirko Čanadanović, očigledno, ne misli u tijem kategorijama!..

Nije ni moguće ni potrebno sačinjavati ogromne bibliografije i debele tomove citata radi dokazivanja onoga što je svakome imalo upućenome čovjeku poznato: da su u srpskoj građanskoj nauci od Vuka Karadžića naovamo, Crnogorci i Makedonci, pa i Hrvati i neki drugi narodi, u svakome pogledu tretirani kao Srbi i da je o tome napisana nepregledna literatura, a da je takav tretman Crnogoraca produžen i nakon pobjede revolucije. Zato ću navesti samo još nekoliko primjera, ilustracije radi, iz ranijeg vremena, i neke iz doba poslije 1945. godine. Prvo ću podsjetiti na činjenicu da jezik spada u najjača sredstva svake velikonacionalne i denacionalizatorske politike, o čemu postoje nebrojeni primjeri i u prošlosti i u sadašnjosti nasuprot »zaključku« Mirka Čanadanovića da »jezik i njegov naziv« nije »od rešavajućeg značaja za nacionalnu individualnost i ravnopravnost«.[11]

Vuk Karadžić je rekao i ovo: »... ali ne znam kako bi se tijem imenom (tj. hrvatskijem, nap. R. R.) mogla nazvati ona braća naša zakona Rimskoga koja žive n. p. u Banatu, ili u Bačkoj, ili u Srijemu i Slavoniji, ili u Bosni i Hercegovini, ili u Dubrovniku, i govore onakijem istijem jezikom kao i Srbi. Ako bi ko rekao da se i od njih gdjekoji mogu nazivati Hrvati po tome što na onijem mjestima gdje je Slovenskome jeziku 'jat' govore *i*, n. p. *dite, vira, sime* itd., ali kako će Dubrovčani, Konavljani, Peraštani, Dobroćani i ostali koji ni te razlike nemaju? A osim toga, kad bi ova razlika u govoru mogla biti dovoljan uzrok da se oni koji govore *dite, vira, sime* ne mogu zvati *Srbi*, kako bi se onda *Čakavci* (koji govore *dite, vira, sime*) i Kekavci (koji govore *dete, vera, seme*) i malo prije pomenuti Štokavci (koji govore *dijete, vjera, sjeme*) svi zajedno mogli zvati Hrvati? (...) Osobiti spomen i pohvalu ovdje zaslužuju Mađari: oni zovu Rac (od Rascianus od *Raške* iz Rsije) svakoga onoga koji srpskijem jezikom govori, a ako doznaju da je takovi Rimskoga zakona, onda vele da je *papišta* Rac.«[12] A na drugome mjestu kaže i ovo:

»Današnji rodoljupci hrvatski jamačno u sebi misle i mogli bi reći da je Čakavaca danas malo prema negdašnjijem Hrvatima; ali kad se uzmu svi ikavci (koji u onijem slogovima gdje se u Slovenskom jeziku piše 'jat' govore *i*), za koje mislim da su negda bili *Čakavci* pa se posrbili poslije kad su Srbi iz Bosne i Hercegovine bježeći od Turaka navalili u njihove krajeve, onda će ih izići od prilike onoliko koliko ih je i prije bilo.

Po ovome se upravo može reći da ovi naši ljudi Rimskoga zakona koji u pomenutijem slogovima mjesto 'jat' ne govore *i* nego *je* ili *e* nijesu postali od Hrvata nego su njihovi stari bili pravi Srbi, pak su ili u stara vremena u Rimskom zakonu ostali dobrovoljno (kao na pr. Dubrovčani, Konavljani, Peraštani, Dobroćani i Barani), ili im je u novija vremena zakon ovaj na silu nametnut (kao na pr. u Hrvatskoj u Žumberku, i po drugijem mjestima)«[13]. Aleksandar Belić piše:

»Kad se ne bi moglo dokazati da Srbi i Hrvati (pod Srbima podrazumijeva i Makedonce i Crnogorce, nap. R. R.) prema narodnim govorima svojim obrazuju celinu, danas bi bilo ipak izvan svake sumnje njihovo nacionalno jedinstvo. Jer oni danas imaju jedan zajednički književni jezik. (...) A kad delovi jednog naroda dadu izraza svojim osećanjima solidarnosti i jedinstva u jednom, zajedničkom književnom jeziku, onda je to, zaista, jedan od nepobitnih dokaza da su jedan narod, jer po svojim željama, hoće to da bude.«[14]

[11] Teško je povjerovati da lingvist može istinski osjećati bojazan od »udaljavanja« jezika Crnogoraca, Hrvata i Srba, na primjer, ako svaki narod nesmetano »kodificira« svoj književni jezik i naziva ga svojim nacionalnim imenom.

[12] Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona, članak Srbi svi i svuda, — Beč 1849, 6—8.

[13] Gramatički i polemički spisi, knjiga III, Beograd 1896, str. 464—465.

[14] Srbija i južnoslovensko pitanje, Niš 1915, str. 17.

Stojan Novaković kaže: »I na drugim je mestima i raznih naroda i raznih najezda, i na drugim se mestima u krug državnih tvorevina (koje su se svuda širile u izvesnim geografskim celinama) ukazali i različiti dijalekti i različiti jezici; ali se na drugim mestima našlo svuda po jedno pleme, koje je svojom snagom na vidik izbijalo i one druge sa sobom izjednačavalo, ili na državnu zajednicu nagonilo.«[15]

Jovan Erdeljanović, pišući o programu Srpskog kulturnog kluba i Jugoslovenskog kulturnog kluba,[16] govori o »tri jugoslovenska plemena, Hrvata, Srba i Slovenaca«, zalaže se za »jugoslovensku naciju« i »jugoslovensku kulturu«, pa određuje najvažnije zadatke, među kojima i ovaj: »Jedan od glavnih zadataka bez sumnje bi imao biti da se u našim narodnim masama širi i utvrđuje svest o tome da smo mi svi Jugosloveni jedan narod, jedne krvi i jednog porekla«, da bi stvorili »jednu celinu koja bi zaista predstavljala pravu *jugoslovensku naciju*«, jer će te »duhovne veze stvoriti od naroda tri plemena svesnu i jednim duhom prožetu jugoslovensku naciju«.[17]

Jovan Skerlić je uvrstio u srpsku književnost[18] čak i Nikolu Tomazea, porijeklom Hrvata iz Šibenika, koji je gotovo čitav život proveo u Italiji, bio i mletački ministar prosvjete i diplomat, pisao na italijanskom jeziku itd., pa za njega veli i ovo: »*Iskrice* napisao na italijanskom jeziku, objavio 1841. u Mlecima«. Ili: »Navrativši se u Šibenik 1839, on se dade na ponovno učenje srpskog jezika.«[19]

»Srpski književni glasnik« (uređivao ga tada Bogdan Popović) je, u svesci VII za 1902. godinu, na strani 1149—1159, a pod inicijalima N. S. — objavio članak pod naslovom »Srbi i Hrvati«, gdje stoji napisano i ovo: »Hrvati, dakle, nisu i ne mogu biti posebna narodnost, ali su na putu da postanu — srpska narodnost. Uzimanjem srpskog za svoj književni jezik, učinili su najvažniji korak sjedinjenju. A i inače se proces stapanja polako, ali stalno vrši. Čitanjem svake srpske knjige, svake narodne pesme, pevanjem svake srpske arije, prelazi i atom sveže srpske demokratske kulture u njihov organizam. Stoga svi Srbi greše, koji im zameraju kad oni Marka Kraljevića nazivaju Hrvatom, kad pevaju 'rado ide Hrvat u vojnike' itd., jer oni time i nehotice priznaju da postaju Srbi; a nama nije stalo do nekoliko pismena, koja sačinjavaju reč Hrvat, nego do pronašanja kulturnih osobina, koje su usko skopčane s pojmom Srbin, a te nikada niko neće moći prevideti i odreći.

Proces pretapanja niko ne može zaustaviti, jer se tu sastaje masa sa istojezičnom masom, isto kao što se ne da otkloniti nikakvim deklamacijama o slozi borba između inteligencijâ i srednjih staležâ; jer su Srbi i Hrvati u današnjem izdanju — dve političke stranke.

Borba koja se po svemu svetu vodi između liberalizma i klerikalizma, — između demokratskog nacionalizma i ultramontanskog kozmopolitizma oličena je kod nas u borbi Srba i Hrvata. Opreka između istorijskog državnog prava, koje služi kao podloga programima svih hrvatskih stranaka od kojih nema ni jedne liberalne (sigurno jedinstveno u Evropi), i prirodnog prava izloženog u srpskoj narodnoj misli, kao podloga programima srpskih stranaka, od kojih nema ni jednog klerikalno-konzervativnog, najbolje to pokazuje.«

Pero Slijepčević je, zajedno s Ljubom Leontićem i Vladislavom Fabijančićem, u Ženevi 1915, pisao »Manifest jugoslovenske omladine«, s pred-

[15] Balkanska pitanja, Beograd 1906, str. 378.

[16] Slobodan Jovanović, predsjednik Srpskog kulturnog kluba, piše: »Umesto da nacionalno izjednačavanje Srba i Hrvata ostave vremenu, Jugosloveni su došli na misao da ga ubrzaju silom državne vlasti. Ako su ranije govorili da nacionalno jedinstvo treba da nosi zajedničku državu Srba i Hrvata, sad su tvrdili obrnuto, da ta država treba da stvori njihovo nacionalno jedinstvo« (Jugoslovenska misao u prošlosti i budućnosti, Srpski književni glasnik, knj. 59, godište 1940, str. 29—38).

[17] »Koju ćemo kulturu, samo srpsku ili jugoslovensku?«, Beograd 1938, str. 3—7.

[18] Istoričar Jaša Tomić, nalazeći opravdanje za srpsku građansku istoriografiju XIX vijeka što je nacionalno-romantičarski nepouzdana, piše: »Mi smo Srbi počeli da malo jače pišemo istoriju u dobu, kada se naš narod spremao za oslobođenje od turskoga jarma. Ticalo se: Biti ili ne biti. U službu velike misli oslobođenja stupila je i istorija. Ondašnja omladina je p e v a l a (špac. J. T. — nap. R. R.). Pevala je istoriju, pevala politiku, pevala ekonomiju, i da je mogla da peva hemiju, ona bi je pevala« (Boj na Kosovu — Seoba Srba — Crna Gora, Novi Sad 1908, str. 7).

[19] Istorija nove srpske književnosti.

govorom T. Masarika, gdje pišu: »Srbi, Hrvati i Slovenci, kao jedan jedini narod, težili su oduvijek da se ujedine u jednu jedinu državu«,[20] i dalje: »Srbi, Hrvati i Slovenci, zajedničkim imenom Jugosloveni, jedan su narod. Usled teških okolnih prilika oni su ostali politički pocepani i stoga postoje tri posebna imena«.[21] — A 1924. godine piše: »Nemanja je od Rašana, Zećana, Humljana i Neretljana pravio Srbe; a mi danas težimo da se po vremenu od Srba, Hrvata i Slovenaca i mnogih drugih stvori jedna veća, jedinstvena jugoslovenska narodna celina. On je od plemenâ pravio narod, a mi od narodâ pravimo naciju.«[22]

Tihomir Đorđević kaže: »Sve pak ostale jugoslovenske zemlje od Alpa do Belog mora i od Jadranskog mora do Balkana ostale su sa jednim nedeljivim narodom jugoslovenskim, koji ima isto poreklo, isti jezik, iste fizičke i duševne osobine, iste kulturne tekovine. (...) Stulie, Rjecoslozje ilirsko-talijansko-latinsko, 1806. — na jugoslovenskom jeziku. (...) Dj. Daničić, Istorija oblika srpskog ili hrvatskog jezika do svršetka XVII veka, 1874, — na jugoslov. (na jugoslovenskom jeziku, nap. R. R.). (...) Jedan narod sa istim jezikom, na istome zemljištu, pod istim uticajem, Srbi, Hrvati i Slovenci imali su jednu istorijsku prošlost. (...) Kad je među južnim Slovenima jedan jezik, onda je sasvim prirodno, što je na tome jeziku i jedna literatura. Koliko je jugosl. literatura ista da navedemo samo jedan primer. 1846. godine izašao je u Zagrebu ep 'Smrt Smail-age Čengića' od Ivana Mažuranića. Ep je iznosio na jedan veličanstven način vitešku borbu Hercegovaca (sic) protiv Turaka. (...) Ostavimo na stranu koliko g. Vendel ima prava kad za očevidno srpsku Maćedoniju govori da može biti i srpska i Bugarska. (...) U jugozapadnoj Maćedoniji... prostire se velika i živopisna srpska varoš Bitolj sa oko 60.000 stanovnika. Posle Beograda i Skopja, to je najveća varoš Srbije.«[23]

Vladimir Ćorović piše: »Crna Gora se za vreme ovoga sloma Srbije držala veoma bedno. Njena vojska se uopšte za čitavo vreme ovoga rata nije istakla nijednom pobedom. (...) Jedna ružna ljaga u njenoj novoj istoriji biće žensko[24] upuštanje Lovćena...«.[25] »Srbija je sa puno prava mogla zažaliti, na Srbe iz ostalih zemalja, a naročito na Crnu Goru i Srbe pod Turcima, što je čitavo vreme ostaviše samu da bije boj i za sebe i za njih«[26] (riječ je o 1809. godini, kada je Petar I podigao Crnu Goru na Turke, naročito tzv. brđanska plemena i plemena koja se graniče s Hercegovinom — Grahovo, Banjani, Piva, Drobnjak, — nad kojima su Turci s velikom vojskom izvršili teške odmazde; Petar I je za cijelo vrijeme prvog srpskog ustanka slao odrede Crnogoraca za pomoć Srbima, — nap. R. R.).

Dimitrije Tucović je napisao: »Za izlazak na more Srbija je imala dva prirodna pravca. Prvi preko Crne Gore za Bar, vodi preko oblasti koje pripadaju dvema srpskim državama i koje su naseljene skoro isključivo *srpskim* narodom. Drugi, Vardarskom dolinom za Solun... (...) Srpska buržoazija nije bila čak ni toliko jaka da slomi dinastičku isključivost između

[20] Manifest jugoslovenske omladine, Antofagasta 1916.

[21] ibid.

[22] O sv. Savi, Sarajevo 1924.

[23] Jugoslovensko jedinstvo, Bizerta 1918.

[24] Na Osnivačkom kongresu KP Crne Gore, Blažo Jovanović je rekao i ovo: »Velikosrpski hegemonisti držali su Crnu Goru u stanju ekonomske zaostalosti i pasivnosti. Ništa nijesu htjeli učiniti da se poboljša ekonomsko stanje crnogorskog naroda. Isticalo se stalno od njihove strane da je Crna Gora teret za državu, da voli da živi od penzija itd. Ali i pored toga porezi, dadžbine, nameti i svi drugi tereti bili su vrlo veliki, narod je grcao u siromaštvu i dugovima i više je davao nego što je od države dobijao. Uvrede i poniženja na račun Crnogoraca bile su svakodnevna pojava. *Takozvani istoričari, u službi velikosrpskih hegemonista*, (podvukao R. R). političari i drugi bacali su se blatom na prošlost crnogorskog naroda, govorili su da su Crnogorci u Prvom svjetskom ratu izdali Srbiju, da su zaveli 'srpstvo za Goleš planinu', da su 'ženski napustili Lovćen' i da nigdje u toku čitavog rata nijesu bili od koristi svojoj saveznici Srbiji. Crnogorce su boljele ove laži. Boljelo ih je što se baca blato na njihovo časno oružje, na njihovu borbu, na njihova bratska osjećanja i solidarnost sa srpskim narodom u toku svih borbi dotada. (...) Partija je pozivala crnogorski narod da se bori... protiv velikosrpskih agenata u Crnoj Gori, potplaćenih politikanata, raznih korumpiranih velikosrpskih stranaka itd. Ona je narodu dokazivala da pod vlašću tih hegemonista ne može nikad doći do svojih prava, do nacionalne ravnopravnosti; *da ne može nikad postići pod njihovom vlašću da se sa istorisko-naučne strane obradi njegova istorija i pravilno ocijeni njegova prošlost*« (podv. R. R. — »Izvještaj o političkom radu PK KPJ za Crnu Goru«, Cetinje 1948, 22).

[25] »Velika Srbija«, str. 86.

[26] ibid., str. 36.

Srbije i Crne Gore i da spajanjem dveju oblasti jednog istog naroda u jednu državnu celinu izađe na toliko željeno more preko svoje jedinstvene teritorije. (...) Tako je pred tvrdim bedemima Skadra odigrana jedna *krvava igra vojske*, da bi se zadovoljila monarhistička sujeta kleptomana koji je pod tim bedemima sahranio svoju žalosnu zemljicu«[27] (podvukao D. T.).

Ovoga puta neću komentarisati citirane tekstove iz radova glavnih predstavnika srpske građanske nauke;[28] neka tekstovi »sami sebe« komentarišu, da ne bi Mirko Čanadanović opet morao da ih »brani« od mene.[29] Djela ovih naučnika, i mnogih koje nijesam pomenuo, dostupna su svakome građaninu u Jugoslaviji. Ikoliko upućeni ljudi, bez obzira šta javno govorili, znaju gdje se nalazi istina. Neupućeni, ako su zainteresovani, mogu se brzo i lako uputiti da bi mogli sami zaključivati. Napomenuću još jednom da moji kritički osvrti nijesu napadi na mrtve i u mnogo čemu zaslužne srpske građanske naučnike, nego suprotstavljanje savremenim autorima koji danas na njihove radove i sudove ne gledaju istorijski već ih neistorijski uzimaju kao postulate za današnju nauku i političku praksu. Duboko sam uvjeren da ti naučnici tada objektivno nijesu mogli drukčije misliti, raditi i pisati jer su bili »proizvod vremena«, imanentni izraz svojega društvenog građanskog bića, bića jedne mlade i veoma ekspanzivne buržoazije, koja je ulagala velike napore da indoktrinira nacionalnom romantikom, velikonacionalnom i velikodržavnom ideologijom, čak i seljaštvo a kamoli svoju malobrojnu inteligenciju, oslonivši se na tradiciju nacionalno-romantičarskih oslobodilačkih zanosa koji su vladali duhovima i u Srbiji i u drugim zemljama Jugoslavije od četrdesetih do šezdesetih godina prošloga vijeka. Početkom dvadesetog vijeka u evropskim buržoaskim državama je trebalo »biti« Lenjin, pa imati potpuno ispravan stav u nacionalnom pitanju. Zato nije nikakvo čudo što je i Dimitrije Tucović, vođa srpske socijaldemokratije i značajna figura radničkog pokreta, onako pisao, kad znamo da su i komunisti, malo docnije, prepustili nacionalno pitanje buržoaziji da ga ona »rješava ustavim putem«; što je Jovan Tomašević, vođa crnogorskih komunista, zajedno s njima, podržao tzv. »podgoričku skupštinu« i »prisajedinjenje« Crne Gore Srbiji, a potom organizovao radnički odred za borbu protiv crnogorskog naroda koji je s oružjem ustao u odbranu svoje državnosti i nacionalne ravnopravnosti, u situaciji za koju drug Tito kaže: »... ipak je odmah poslije obrazovanja države SHS, 1918—1920 godine, izišlo na vidjelo da je ta država bremenita mnogim suprotnostima, koje su se, usljed velikosrpske hegemonije, nametnute monarhijom Karađorđevića i buržoaskom vladom, odmah u početku počele naglo zaoštravati. Jedan od glavnih elemenata tog zaoštravanja bilo je neriješeno nacionalno pitanje, koje je vladajuća klika potpuno ignorirala, propovijedajući uporno o troimenom narodu, to jest da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod, a na Makedonce, Crnogorce itd. uopće se nije obazirala. (...) U Crnoj Gori i Hrvatskoj došlo je do jakog otpora protiv takvog nacionalnog ujedinjena; taj otpor

[27] Srbija i Arbanija, Beograd 1914, str. 80—100.

[28] Čak i Vasa Čubrilovi o srpskoj građanskoj nauci kaže: »Istina, ovaj prvi naraštaj prilazi srpskoj prošlosti sa malo kritičnosti, precenjujući njene dobre osobine, a prelazeći preko njenih nedostataka. Pokazalo se to u nekritičnom proučavanju narodne istorije, pre svega feudalnog doba Nemanjića. Ovo će nepovoljno uticati na izgrađivanje državne misli kod srpskog građanstva, jačajući nacionalnu samosvest, isključivost i megalomaniju, suzbijajući samokritičnost i smisao za naporan sitan kulturni rad, bez čega nema savremene kulture i civilizacije. (...) Kulturna samosvest vodila je u kulturnu i nacionalnu isključivost i netrpeljivost...« (Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd, 1958, str. 201).

[29] Svetozar Marković, kritikujući članak V. Jovanovića objavljen u »Mladoj Srbadiji«, koji piše, pod naslovom »Osnovi snage i veličine srpstva«, da su Srbima urođena neka vječna izuzetna moralna i politička svojstva: »Treba primetiti da ova svojstva V. Jovanović smatra kao da su urođena Srbima od pamtiveka onako isto, kao što je Arapinu urođena crna koža, grgurava kosa i debele usnice. (...) On jednako gleda kroz ružičaste naočari na svu srpsku istoriju i na sve što je 'srpsko'. Kod njega su Srbi ovejane demokrate još u sedmom stoljeću i sve što se posle događa među njima nedemokratski, to je sve 'stran uticaj', kao da je ceo svet u to doba bio pokvaren osim jedinih Srba. (...) Ovako je gledište na jedan narod bolešljivo, ono može imati vrlo štetna uticaja. U Rusiji tako gleda na ruski narod tako zvana škola slovenofila. Ona laskajući narodu veli, da je sve dobro što je od naroda, glupost i praznoverje, pravoslavlje i obožavanje cara i tome slično« (Pjevanje i mišljenje, članak »Mlada Srbadija«, Beograd 1882, str. 49—55).

bio je u krvi ugušen, kako u Crnoj Gori tako i u Hrvatskoj. Eto, to je bila misija francuskih i srpskh trupa u novopripojenim krajevima«.[30]

Sumnjam da se ovakvom apologijom građanske nauke, kao jednog vida društvene stvarnosti iz prošlosti svoje nacije, može služiti socijalističkom napretku i razvoju društvene svijesti te nacije, bratstvu i jedinstvu nacija i narodnosti Jugoslavije za koje se Čanadanović toliko zalaže. Iz toga vida stvarnosti je nastalo i ovakvo »bogaćenje« jezika, kad su baš profesori i učitelji stvorili novi »komparativ« — »srbastije«! Oni, tj. Udruženje profesora i učitelja u Makedoniji, u instrukcijama za organizaciju proslave sv. Save u Makedoniji, 1919. godine, pišu: »... da se to proslavljanje u svakoj školi izvede što *svečanije* i *srbastije*, pošto je nesumnjiv fakat da: 'samo Srbin slavu slavi'...«.[31] Iz toga vida te stvarnosti su ponikli i ovi redovi, napisani rukom akademika, profesora univerziteta, ministra, diplomate, istoričara, ekonomiste i književnika Čedomilja Mijatovića: »I to nije sve što bih imao da kažem, jer, imam naročitog razloga — bez sumnje nečega mističnog — da tvrdim da su k našim pobedama doprinele u izvjesnoj meri i suze naših žena i molitve naše crkve. Ako se ova moja poslanica oštampa u naročitoj knjizi, ja ću u prilozima k njoj opisati kako sam ja, koji sam jedan vizionar, u jednoj živoj viziji, video na nebesima potok od bisera, jer su se suze... pretvarale u biser, te poticale kao potok na nebesima. A tako sam isto u jednoj drugoj viziji dobio dokaz i uverenje da su se molitve naših duhovnika po svim srpskim crkvama, od Hilandara do Krušedola, prikupljale u naročiti jedan kor pred Prestolom Božjim.«[32]

Više prostora sam posvetio razmatranju prošlosti zbog toga što »suština« optužbi Mirka Čanadanovića i jeste u tome: da pišem »antisrpski« protiv »*istorije* srpske nauke i književnosti«. Za ono što sam pisao, kako veli Čanadanović, »protiv cele *savremene nauke* i društveno-političke prakse u SR Srbiji, pa i protiv stanja i odnosa u celoj našoj zajednici«, već je lakše. Ljudi čitaju novine, časopise, knjige, gledaju televiziju, slušaju radio, prate sva zbivanja u društvu; đaci i studenti slušaju predavanja, uče lekcije, čitaju, — te svi oni manje-više znaju kako stvari stoje. Zato ću samo u najkraćim crtama skrenuti pažnju na neke činjenice koje Čanadanović želi da potre. Uostalom, nema časopisa koji bi htio svoja godišta posvećivati takvijem bibliografijama, sve kad bi neko i htio da se tijem bavi kao što neće. Ostajući pri uvjerenju da ima »stanja« i »odnosa« u »celoj našoj zajednici« iz kojih se rađaju i aktivnosti suprotne načelima na kojima ona počiva, i da imam pravo pisati protiv takvih »stanja i odnosa«, želim istaći da sam radove nekih autora uzeo sreda, bez ikakve namjere da ih posebno apostrofiram.[33]

[30] Politički izveštaj CK KPJ Petom kongresu KPJ, »Peti kongres KPJ, Beograd 1949, str. 20.

[31] Rajko St. Mićić: Svetosavska proslava«, Skoplje 1919, 14.

[32] »Prva i posljednja poslanica Čede Mijatovića Srbima i Srpkinjama«, Bibl. Hrišćanske nar. zajednice, sv. 25, Beograd 1926, 7.

[33] Ovdje ću staviti samo naslove nekijeh djela, što znači da sadrže elemente prikazivanja crnogorske zemlje, istorije i kulture kao srpske, a samo izuzetno skrenuti pažnju na sadržinu:

Đorđe Sp. Radojčić: Staro srpsko pesništvo, »Bagdala«, Kruševac 1966; Književna zbivanja i stvaranja kod Srba u srednjem veku, Matica srpska, Novi Sad 1967; Razvojni luk stare srpske književnosti; 1962; Antologija stare srpske književnosti, 1960; Tvorci i dela stare srpske književnosti.

Božidar Kovačević: Zbornik srpskohrvatske lirike, »Bratstvo-jedinstvo«, Novi Sad 1955.

Miodrag Popović: Istorija srpske književnosti, romantizam, »Nolit«, Beograd 1969.

Zoran Gavrilović: Antologija srpskog ljubavnog pesništva, »Rad«, Beograd 1967; Antologija srpskog rodoljubivog pesništva, »Rad«, Beograd 1967.

Sveta Lukić: Savremena poezija, »Nolit«, Beograd 1966; Savremena jugoslavenska literatura 1945—1965, »Prosveta« Beograd 1968.

Đorđe Trifunović (priređivač): Stara srpska književnost, zbirka radova, — »Nolit«, Beograd 1965;

Vojislav Korać: Graditeljska škola Pomorja, posebna izdanja Srpske akademije nauka i umjetnosti, knj. CCCLXXXIV, Odeljenje društvenih nauka, knj. 49, Beograd 1965.

Lazar Trifunović: Srpska likovna kritika, »Srpska književna zadruga«, Beograd 1967.

Miodrag Pavlović: Antologija srpskog pesništva, Beograd 1964.

Sreten Vukosavljević: Istorija seljačkog društva, izd. Instituta za izučavanje sela SANU, knj. I, II, Beograd 1953.

Vasa Čubrilović: Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, »Prosveta«, Beograd 1958.

U cijeloj SFR Jugoslaviji crnogorska nacionalna istorija se tretira u sklopu srpske nacionalne istorije (istoriografska djela i drugi radovi iz oblasti istorije, programi i udžbenici za sve vrste i stepene školovanja, priručnici, monografije, enciklopedije itd.). Na fakultetima u Jugoslaviji nema ni jedne katedre za crnogorsku istoriju. Dok se prije rata ime crnogorsko nalazilo u enciklopedijama, makar i kao »srpska etnička grupa«, kad su Crnogorci stekli nacionalnu ravnopravnost — ono je izbrisano! Sad se iznova počelo javljati, ali kao »narod srpskog porijekla«, bez nacionalne istorije i kulture, jer to sve ide pod odrednicom »Srbi«!...

U cijeloj SFR Jugoslaviji crnogorska književnost je u svijem oblastima predstavljena kao integralni dio srpske književnosti (u istorijama, školskim programima i udžbenicima za sve vrste i stepene školovanja, monografijama, raspravama, studijama, kritikama, leksikografskim izdanjima). Ako neki crnogorski pisac uđe u školski program, onda ga svrstaju u »odgovarajuće« poglavlje srpske književnosti (»srpska srednjovekovna književnost«, »srpski romantizam«, »srpski realizam« itd.). Na univerzitetima u Jugoslaviji ne postoji ni jedna katedra za crnogorsku književnost. U projektovanoj istoriji jugoslovenskih književnosti, koju bi trebalo da izdaju Matica srpska i Matica hrvatska, crnogorskijem piscima je određeno mjesto u srpskoj književnosti.[34] Matica srpska, u čijoj upravi se nalazi i Mirko Čanadanović, štampala je već i drugo izdanje edicije »Srpska književnost u sto knjiga«, u koju je uvršćena i crnogorska književnost. Beogradski »Nolit« izdao je ediciju »Srpska književnost u književnoj kritici«, u dvanaest knjiga, gdje se i crnogorski pisci tretiraju kao srpski (u knjigama gdje je to predmet »zahtijevao«). U svijem antologijama, izdatim van Crne Gore, osim antologije Vlatka Pavletića »Sto djela jugoslavenskih književnosti«, crnogorski pisci su (ako ih je antologičar uzimao u obzir) prikazani

Rastislav Marić: Studije iz srpske numizmatike, izd. Odeljenja društvenih nauka SANU, knj. 20, Beograd 1956.

Vladimir R. Petković: Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda, izd. Odeljenja društvenih nauka SANU, knj. 4, Beograd 1950.

Dejan Medaković: Grafika srpskih štampanih knjiga XV—XVII veka, izd. Odeljenja društvenih nauka SANU, knj. 29.

Lazar Plavšić: Srpske štamparije od kraja XV do polovine XIX veka, izd. Udruženja grafičkih preduzeća Jugoslavije, Beograd 1959.

Relja Katić: Istorija veterinarstva Srbije, izd. Odeljenja medicinskih nauka SANU, knj. 11, primljeno na XI skupu Odeljenja med. nauka 24. XI 1954, Beograd 1957. — Ovdje autor Crnu Goru tretira kao dio Srbije!

Bojana Radojković: Srpski okovi jevanđelja XVI i XVII veka, zbornik Muzeja primenjene umetnosti, br. 3—4, Beograd 1958; Jedna nepoznata grupa drvenih krstova sa reljefom praznika, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti, br. 5, Beograd 1959; Ilustracije srpskih štampanih knjiga XVI vijeka kao priručnici starih srpskih zlatara, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti, br. 11, Beograd 1967.

Dobrila Stojanović: Umetnički vez u Srbiji od XIV—XIX veka, Katalog za izložbu pod istim nazivom, izd. Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu 1959, koja je otvorena u Beogradu januara 1960. — Govoreći o primjercima crnogorskog veza, autorka »uključuje« Crnu Goru u sastav Srbije!

Vasa Čubrilović i Sima Ćirković: Istorija Srba (teze za pisanje ove istorije), izd. Republičke zajednice kulture SR Srbije, Beograd 1970. — Crna Gora se integralno tretira kao srpska zemlja, a Crnogorci kao dio srpskog naroda odnosno srpske nacije.

Vuk Dragović: Srpska štampa između dva rata, I, Osnova za bibliografiju srpske periodike 1915—1945. Primljeno na VII skupu, Odeljenja društvenih nauka Srpske akademije nauka i umetnosti 14. oktobra 1953, izdanje Istorijskog instituta, knjiga 8, Beograd 1956.

[34] »Činjenica da ni crnogorski pisci, ni ma ko drugi u Crnoj Gori, nijesu bili upoznati sa pripremama 'Istorije jugoslovenskih književnosti' izazvala je ovih dana ozbiljno reagovanje ne samo pisaca nego i svih kulturnih radnika.

Crnogorski pisci su tim povodom 10. marta održali proširenu sjednicu Uprave na kojoj su razmatrali koncepcije 'Istorije jugoslovenskih književnosti« koje je iznio njen glavni urednik doktor Boško Novaković, i izrazili duboko neslaganje sa tim koncepcijama. Članovi udruženja književnika skreću pažnju javnosti na razloge svog neprihvatanja ovakvog načina rada i na posljedice ovakvog odnosa prema jednoj nacionalnoj literaturi.

Oni ističu da autori 'Istorije jugoslovenskih književnosti' iako su kao osnovni princip proklamovali poštovanje osobenosti svake nacionalne literature, ignorisali su crnogorsku književnost i jasno pokazali da im nije stalo ni do nauke ni do principa za koje se deklarišu. (...)

I najavljena koncepcija, i izostavljanja crnogorske literature, i sastav redakcije, u kojoj nema ni jednog predstavnika ove književnosti, govori da priređivači 'Istorije jugoslovenskih književnosti' osporavaju postojanje crnogorske književnosti.

S obzirom da je ovo jedan u nizu primjera ovakvog odnosa, zaključeno je na proširenoj sjednici Uprave, prema crnogorskoj književnosti i kulturi uopšte, crnogorski pisci će na predstojećem Plenumu detaljnije razmatrati ove pojave i založiti se za otklanjanje nesporazuma koji nanose štetu konstruktivnim međunacionalnim odnosima i saradnji u kulturi« (»Pobjeda« od 13. marta 1969, Titograd, str. 9, pod naslovom: »Ignorisanje crnogorske književnosti«).

kao srpski. Crnogorska narodna književnost prikazuje se na isti način kao i pisana — srpskom. Mada u tzv. tekućoj književnoj kritici od nedavno preovlađuje ispravan tretman, još ima staroga načina svrstavanja. Naročito u prikazima često vidimo eufemističku odrednicu »naša književnost«. Djela Vuka Karadžića, Bogdana Popovića, Jovana Skerlića, Pavla Popovića i drugih autora, još se izdaju bez ikakvih ograda i komentara u kojima bi se ukazalo na istorijske sadržaje pojedinih stavova u tijem djelima, razgraničila istorijska i naučna vrijednost od neistorijskoga nanosa velikonacionalne romantike i velikonacionalne hegemonističke ideologije, za nauku i društvenu politiku veoma štetnoga kad se pokušava »uzidati« i u novu društvenu građevinu.

Na isti način kao i crnogorska nacionalna istorija i književnost, čitava crnogorska nacionalna kultura je svrstana u srpsku nacionalnu kulturu: u nastavi od osnovne škole do univerziteta; u naučnim djelima i leksikografskim izdanjima; u naučnim radovima i publicističkim tekstovima; u raspravama i kritikama; u raznim priručnicima, edicijama, komentarima i člancima; u postavama muzeja i na izložbama, u radio i televizijskim emisijama i tako dalje... Čak se i u geografsko-političkom smislu Crna Gora »priključuje« Srbiji!

No, ima znakova da i Mirko Čanadanović počinje evoluirati. U razgovorima o jeziku na Televiziji Beograd, koji su objavljeni u »Borbi« od 27. juna 1970, str. 12—13, izjavio je, na primjedbu urednika Ljubomira Milina da, »kada je reč o načelnim pitanjima, onda treba uključiti i Crnogorce i Muslimane (ne znam zašto ih ne bi trebalo »uključiti« i kada je riječ o »nenačelnim« pitanjima!), pa čak i ovo: »Ja lično mislim da je jedan od najkrupnijih nedostataka naših dosadašnjih razgovora upravo taj da su se odviše eksponirale dve strane, ja bih čak rekao ne dve republike, ne dve nacije, nego dve ustanove, samo dve ustanove, a prirodno bi bilo, u skladu s našom nacionalnom kulturom i jezičkom ravnopravnošću, da danas ravnopravno učestvuju u tim razgovorima predstavnici naučnih i kulturnih ustanova iz sve četiri naše republike.« Dakle, već smo se u jednome važnome pitanju našli na istijem pozicijama! »Ja lično mislim« da mogu biti zadovoljan što Mirku Čanadanoviću nije trebalo više od tri mjeseca razmišljanja — da bi uvidio da Crnogorci do sada ništa nijesu pitani o jeziku i da su se »dvije Matice... ionako nametnule za sveopšte jezičke zakonodavce« (moje riječi), tj. kazao isto ono zbog čega je o meni rekao toliko ružnih riječi. On je, na kraju, rekao i ovo: »... Valjalo bi da oslobodimo razgovore o jeziku od lošeg uplitanja politike, odnosno od loših političara, bilo da su to profesionalni političari bilo da su oni koji imaju akademske titule a ne bave se jezikom kao akademski ljudi, već kao politikanti i nacionalisti.«

Slažem se.

ŠTO JE NACIJA

Vladimir Koščak

I

Nakon što je od 1964. godine nacionalno pitanje počelo sve otvorenije prodirati na političku scenu mnogonacionalne jugoslavenske zajednice, osjećao se sve teže nedostatak suvremenih teoretskih prikaza i stavova o fenomenu nacije i nacionalnog sa sociološkog, kulturološkog, politološkog i historiografskog aspekta. Međutim, ova godina kao da predstavlja prijelom u dosadašnjem nehaju naših društvenih znanosti, jer je izbacila pravu žetvu studija i rasprava o problemu nacije iz pera niza istaknutih znanstvenih i javnih radnika, osobito u Hrvatskoj. Tu su održana također i dva znanstvena skupa: najprije u Zagrebu seminar »Socijalizam i nacionalno pitanje« u veljači, a mjesec dana kasnije veliki simpozij u Krapinskim Toplicama »Odnos klasnog i nacionalnog u suvremenom socijalizmu«. Njima je prethodio splitski simpozij o nacionalnom i klasnom, čiji su prilozi objavljeni u časopisu »Vidik« (prosinac 1969) s veoma zapaženim istupanjem Dalibora Brozovića.

Prema izvještaju »Borbe« (21. 3. 1970) na savjetovanju u Krapinskim Toplicama, na kojem je podnijeto 30 saopćenja na preko 700 stranica, čule su se i izjave koje do tada nisu bile baš uobičajene na javnim skupovima, kao na primjer: »Potrebno je priznati nacionalizam kao pozitivnu pojavu koja omogućava stvaralaštvo i bržu integraciju nacije« (Zdenko Roter). Ili: »Kada govorim o nacionalnom, spreman sam da u našim sociološkim istraživanjima shvatim nacionalizam u pozitivnom, a ne u pežorativnom smislu« (Esad Čimić). Ili: »Potreba priznanja nacionalizma koji ide za prirodnom afirmacijom ljudskih vrijednosti ne treba da dobije negativno određenje. Naprotiv nasuprot totalitarizmu, to je pretpostavka budućeg demokratski artikuliranog društva« (Antun Marušić).

Neka od saopćenja (naravno, ne citiranih autora) objavio je časopis »Naše teme«, koji je bio jedan od organizatora savjetovanja u Krapinskim Toplicama. Očekivali smo daljnje priloge s tog simpozija; tada se pojavio broj 7—8 (»juli—august 1970«), koji znači radikalnu negaciju novih glasova, koji su se tamo čuli. »Naše teme« objavile su u tome broju »Teze« Veljka Rusa, slovenskog sociologa, koje je on već prije bio iznio na sociološkom savjetovanju u Mariboru (svibanj 1970), pod provokativnim naslovom u kojem je sadržana cijela jedna ideologija i politička praksa: »Nacija kao faktor kočenja društvenog razvoja«. Taj članak — koji svojim predbrionskim duhom i frazeologijom znači reafirmaciju svega što jugoslavenski narodi u posljednjih nekoliko godina nastoje prevladati na planu deetatizacije i decentralizacije a protiv unitarizma — ponukao me da objavim ovu raspravu o historijskim odrednicama nacije, iako je zamišljena kao teoretski uvod u širi rad o formiranju hrvatske nacije.

Na Rusove »Teze« već je reagirano, i to od strane Darka Bekića (Tjedni list omladine Hrvatske — TLO od 11. IX 1970, prenijeto u »Vjesniku« od 17. IX 1970). U obranu V. Rusa ustao je odmah NIN (20. IX 1970) pod naslovom »Starmali maniri« (očito insinuirajući da »stari« stoje iza »malog« Bekića i omladinskog lista): »Ne može se poreći da se Rus zalaže i za jedan nužan i progresivan tok stvari; rečeno uobičajenim jezikom: za podelu rada, integraciju u privredi, za unutrašnju diferencijaciju i jedinstvo privrede itd.«

Ovaj vapaj za integracijom, za velikim sistemima, za efikasnošću već je postao dosadan, a »rečeno uobičajenim jezikom« ne znači drugo do zahtjev za centralizmom, u kojem bi centar najbrojnije i najjače nacije dominirao i nad svim ostalim nacijama. To je na jugoslavenske prilike prenijeta ideologija bogatih, prema vanjskim utjecajima zatvorenih društava USA i Zapadne Europe, koja raspolažu ekonomskom i političkom moći, koju je teško ugroziti. Ti centri su također za velike sisteme, za svjetsku integraciju, u kojoj jedino oni mogu dominirati, kao što i u centraliziranoj Jugoslaviji jedino beogradske banke i reeksporteri mogu dominirati prelazeći u sve veću ekspanziju. Tako je nekadašnja »istočna« varijanta socijalističke solidarnosti zamijenjena »zapadnom« varijantom ekonomske i znanstvene efikasnosti. A sve u jednom već davno poznatom cilju. Tu će, možda, biti zanimljivo navesti citat iz uvodnog članka »Pravoslavlja« od 22. I 1970: »Mi smo danas pred sličnom zadaćom kao Sava i Nemanja. I mi kao Nemanja ujedinili smo zemlje, pa se mučimo kako da ujedinimo i duše njenih stanovnika, da nam država bude čvrsta i dugoveka. Sve je slično, samo što je danas veće nego u vreme Save i Nemanje. Nemanja je od Rašana, Zećana, Humljana i Neretljana pravio Srbe; a mi danas težimo da se po vremenu od Srba, Hrvata i Slovenaca i mnogih drugih stvori jedna veća, jedinstvena, jugoslovenska narodna celina. On je od plemena pravio narod, a mi od naroda pravimo naciju.«

Zašto je V. Rus postao jedan od glasnogovornika te i takve koncepcije to je očito njegova stvar, ali je stvar hrvatske kulturne javnosti da postavi, kao što i postavlja, pitanje, zašto je glavni i odgovorni urednik »Naših tema« Stipe Šuvar objavio takav tekst u poznatom zagrebačkom časopisu. Ne uklapa li se taj potez dra Stipe Šuvara na sasvim prirodan način u onu liniju kojom se već proslavio ne samo teoretski, nego i u konkretnom političkom kreševu protiv nacionalističkih zastranjivanja? Svima nama je još u živom sjećanju njegovo hrabro istupanje uz bok isto tako slavnog bojovnika Slavka Šajbera prošle godine, kada je »upozorio da 'nacionalisti počinju provoditi svoj specifični teror', etiketirajući na najrazličitije načine svakog onog tko se ne osjeća Hrvatom kakvim se oni osjećaju. Po njegovim riječima stvara se teška atmosfera, pogotovo u društvenoj nadgradnji i kulturi na mjestima gdje se kreira naša nacionalna kultura« (»Vjesnik«, 20. V 1969). Ili, kada je »čitajući izvatke iz priče 'Izdajnik' Petra Šegedina ilustrirao šovinističke pojave u pojedinim kulturnim krugovima« (»Borba«, 20. V 1969).

Ali dr Stipe Šuvar se nije zaustavio na tome. Već u lipnju 1969. on lansira svoju ubitačnu polemiku u svojem časopisu, koju prenosi »Vjesnik« u pet nastavaka (12—16. VI) pod naslovom »Društveni razvoj i međunacionalni odnosi u tumačenjima dra Šime Đodana«. Ta je kritika, nasuprot namjerama autora imala pozitivan rezultat, jer je mjesto da diskreditira dra Đodana upoznala najširu javnost s njegovim stavovima o sve težem stanju hrvatskog gospodarstva u još uvijek centraliziranom jugoslavenskom ekonomskom sistemu. Argumentaciju dra Stipe Šuvara jedino je prihvatio dr Miloš Žanko, unaprijedivši ga u svojeg osobnog ekonomskog eksperta: »Nema potrebe da se zadržavam na stavovima dr. Šime Đodana o ekonomskom položaju SR Hrvatske, o privrednoj i društvenoj reformi, već čitaoce upućujem na raspravu dr. Stipe Šuvara 'Društveni razvoj i međunacionalni odnosi u tumačenju dr. Šime Đodana' (Naše teme br. 6/69), koji je iznio metodološku neodrživost i nacionalističke političke konzekvence stavova dr. Šime Đodana« (»Borba«, 19. XI 1969).

Valjda osokoljen tim, u svakom pogledu rijetkim priznanjem, dr Stipe Šuvar se ponovno džilitnuo i to opet na istu metu sada na pune 63 strane

svojeg časopisa pod naslovom koji sugerira i odgovor, dakako, negativan: »Da li je Hrvatska eksploatirana?« (»Naše teme«, 12/1969). Čitajući taj dug i zamorni tekst čovjeku se teško oteti dojmu, da je taj relativno mlad čovjek politički nepovratno zastario. To je ideološka skleroza, koja ga je petrificirala na razini njegove prve indoktrinacije u poratnom razdoblju potkraj 40-tih i na početku 50-tih godina. On još uvijek govori o »narodnim masama«, danas kada i kao pojedinci i kao nacije želimo biti individualnosti. Za njega »radničku klasu čine neposredni proizvođači u oblasti materijalne proizvodnje, dok su svi ostali pripadnici društva u odnosu na njih više ili manje privilegirana 'kontraklasa'« (str. 2030) — kada je danas svima jasno da tako uškopljena klasa nema budućnosti, a s njome ni socijalizam, najmanje samoupravni, jer razvoj nose sve više visoko obrazovani **kadrovi**, tercijarne djelatnosti i automacija. Na tom pitanju dr Stipe Šuvar je pokušao ukrstiti koplje ni s kim drugim do s drom Vladimirom Bakarićem: »I kao što se dr Bakarić poziva na Engelsa, kada odbacuje inzistiranje da radnici budu glavna snaga u rukovodećim tijelima socijalističkog društva, tako se i oni koji stoje na protivnom stanovištu pozivaju na misli klasika marksizma« (»Borba«, 25. II 1969). No, to ga ne smeta da se u ovom glomaznom tekstu u svojem časopisu poziva na dra V. Bakarića, kao što se i dr Miloš Žanko pozivao iscrpno i obilno na M. Krležu, iako ga je ranije žestoko napadao zbog potpisivanja »Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika«, (a Krleža se svojeg potpisa, koliko mi je poznato, nije nikada odrekao). Nije li to zaista poseban osjećaj za principijelnost stanovite vrste naših javnih radnika...?

Ali ima u tom tekstu još dubljih slojeva, koje na prvi pogled prepoznajemo kao prežitak iz Jeftićeve i Stojadinovićeve Jugoslavije, kao u onoj dirljivoj paroli koja još ne zna za te čudne i prevrtljive narode, a kamoli, budi Bog s nama, za nekakve prevratničke nacije: »Osim toga, brat je mio koje vjere bio samo neka radi po zakonu i neka doista odgovara za ono što radi!« (str. 2028). Zar je onda čudno da se stavovi dra Stipe Šuvara, V. Rusa i kompanije tako odlično poklapaju s političkim credom šestojanuarskog ministra i senatora, bana Savske banovine dra Marka Kostrenčića, koji nas je nedavno, kao veliki socijalist, podučio: »Danas, kad svijetom duvaju socijalistički vjetrovi, takvim 'narodima' s njihovim silovitim nacionalističkim prohtjevima i reakcionarnim težnjama nema mjesta i taj buržoaski kumir treba da nestane, jer se ne da uskladiti s istinskim socijalizmom, koji je orijentiran internacionalno i usmjeren humanistički na interese cijelog čovječanstva. Narod kao politička kategorija sa svojim nacionalizmom odigrao je u historiji sličnu ulogu kakvu je odigrala vjera sa svojim religioznim fanatizmom — jedno i drugo u svom neodređenom obliku obmane, zbog koje se prolilo mnogo dragocjene i nedužne krvi. U socijalističkoj sredini narod sa svojim nacionalizmom treba da bude izlučen, kao što se to desilo s religijom, kao feudalnim ostatkom, u buržoaskom društvenom uređenju. Narod treba i dalje da zadrži svoju časnu ulogu i funkciju kao jezična, ekološka, kulturna, folklorna grupa ljudi. Patriotizam da, nacionalizam ne« (*Čovjek čovjeku vuk ili misterij*, »Vjesnik«, 7. IV 1970). Nad dubinom te hipokrizije riječi bi bile izlišne, kada između njihovog sadašnjeg značenja i nekadašnjeg položaja bana Savske banovine ne bi postojala veza željezne logike. Radi se uvijek o jednom te istom: otuđiti hrvatski narod od svake političke moći i samoodređenja i svesti ga u najboljem slučaju na folklornu grupu.

Daleko sam i od pomisli da izredam sve smicalice i floskule iz teksta dra Stipe Šuvara, koji bi mogao poslužiti kao iscrpan udžbenik unitarističkog jugonacionalizma, ali i staljinističkog dogmatizma, na koji smo, na sreću, već počeli pomalo zaboravljati. Ali tu je dr Stipe Šuvar da nas podsjeti da i kod nas još živi povampirena sablast javnog tužioca Višinskog, koji je razradio glasovitu teoriju o potencijalnom zločinu i o pravu države na preventivnu kaznu za osobe, koje bi mogle biti društveno opasne, iako im se nikakva krivica ne može dokazati. Prema toj pravnoj doktrini svojeg velikog inkvizitora Staljin je milijune sovjetskih građana lišio slobode i

života u strahovitim sibirskim logorima. One koje nije mogao šutke likvidirati izvodio je na sud, na kojemu je vladala druga teorija, također Višinskog, nastala u doba velikih čistki 1936—1938, o priznanju krivnje od strane optuženog kao dovoljnom dokazu i razlogu za osudu, makar drugih dokaza i nema. Kako su takva priznanja fabricirana čitav svijet je imao prilike vidjeti i na poslijeratnim procesima u zemljama, koje se ponose ograničenim suverenitetom. Dr Stipe Šuvar je već iznio optužbu, samo da li će se naći netko da u danom momentu pristupi i iznuđivanju priznanja »od naših hrvatskih odličnika, naših nacionalkomunista i našeg hrvatskog političkog podzemlja, koje vrvi kako nepriznatim genijima tako i potencijalnim zlikovcima« (str. 2002) ostaje nakon svega otvoreno pitanje.

Još samo jedna napomena. Tekst koji slijedi napisan je nekoliko mjeseci prije nego što su se pojavile »Teze« V. Rusa i on se nepromijenjen ovdje donosi. I u njemu je, na kraju, riječ o funkcionalizmu kao eventualnoj budućnosti čovjeka. Samo, za razliku od V. Rusa, koji ga bezobzirno nameće kao isključivo rješenje za naše sadašnje teškoće, ja o općoj funkcionalnoj integraciji govorim kao o dalekoj teoretskoj mogućnosti, i to s dosta skepticizma, jer sam prema eshatološkim invokacijama uvijek gajio skepsu. Futurolozi, ako žele biti ozbiljni, ograničavaju se na nekoliko godina, najviše na nekoliko decenija, a što će biti za sto ili dvjesta godina, to ne može nitko predviđati. Uostalom, ako moramo pristupati funkcionalnim integracijama, provodimo ih na europskom i svjetskom nivou, a nemojmo se zatvarati iza ovog balkanskog plota, kao što nam savjetuje Veljko Rus. Nisam protiv suradnje, široke i multidimenzionalne, dapače. Htio sam samo upozoriti na čvrstu prisutnost historijskog fenomena nacije danas i u doglednoj budućnosti, iz čega se sam po sebi nameće praktički zaključak: Tako dugo dok postoji francuska nacija, dok postoji ruska nacija i ostale nacije Europe i svijeta, treba postojati, i prirodno je da postoji, i hrvatska nacija.

II

Danas, kada su na dnevni red došla različita odumiranja — jer ne odumiru samo klase, nego i država, filozofija, umjetnost i religija — nije čudo, da se uvelike piše i govori i o odumiranju nacije. Međutim, u isto vrijeme svjedoci smo rađanja niza nacija u velikim dijelovima svijeta, osobito u Africi, a ni sama Europa druge polovine 20. stoljeća još uvijek nije imuna od snažnih nacionalnih potresa.

U svakom slučaju vremena i vjerovanja, koja su na lak način mislila obračunati s problemom nacije, čini se da su već dobrano iza nas. Ali je isto tako svima postalo jasno, da nacija, a ni narod, nisu vječne nepromjenljive kategorije, nego da su historijske pojave, koje imaju svoj početak, razvoj i kraj. No mnogo je teže shvatiti, da nam i u tom određenom povijesnom razdoblju, u kojem se narod pojavljuje, izmiče njegova bit, da je teško utvrditi, jednom zauvijek, što je to narod; da bi nam zapravo trebalo toliko definicija koliko ima i samih naroda, štaviše da se određenje jednog te istog naroda mijenja s različitim fazama njegova povijesna života; i konačno, kako se mi mijenjamo, tako se mijenja i naš pogled na taj problem.

Krećući se po tom živom pijesku mnogostruke relativnosti, iz koje kao da je nemoguće izvući makar i »opće zakone povijesnog razvitka«, nego u najboljem slučaju dati »odgovarajući« opis proteklih zbivanja, svjesni smo ipak da moramo fiksirati neke orijentacione točke i tako izgraditi barem operativni, ako ne apsolutni sustav, kako se ne bismo izgubili na potpunom bespuću. Drugim riječima: valja pronaći put koji bi nas izveo iz suhog faktografskog pozitivizma, gdje se od drveća ne vidi šuma, ali koji se ne bi rasplinuo u praznim teoretskim spekulacijama, koje katkada znaju okoštati u dogme.

Čini se da u fenomenu naroda, kakav se javlja na historijskoj sceni, možemo razabrati dvije glavne komponente: objektivnu, tj. skup faktora, koji određenoj zajednici ljudi daju karakter naroda, i subjektivnu, tj. svijest te zajednice o svojoj narodnoj pripadnosti, koje je glavni element volja

usmjerena prema budućnosti, volja ne samo za kontinuitetom, nego i za razvojem. Ili, parafrazirajući Hegela, postoji narod po sebi i narod za sebe.

Koji su to faktori, koji određuju narod, kao objektivnu datost (iako je narodna svijest, kao zadatost, i te kako objektivna sila, ali ćemo je zbog njene osobite uloge promatrati posebno) postoje bezbrojni odgovori u literaturi društvenih znanosti. Naime, etnogeneza je, osobito europskih naroda, izvanredno složen proces. Ne samo zbog stapanja različitih plemena i naroda, zbog promjenljivosti teritorijalnih i jezičnih granica, već i zbog međusobnih kulturnih utjecaja.

Upravo zbog tih međusobnih utjecaja čitave grupe naroda ujedinjuje posebna srodnost u široke, nadnacionalne zajednice, koje se danas obično zovu civilizacije, a možda bi adekvatniji naziv bio kulture. Tako se na europskom kontinentu u tijeku stoljeća formirala zapadnoeuropska i bizantskopravoslavna civilizacija, između kojih se pružio pojas zemalja između Baltičkog i Egejskog mora, izložen unakrsnim utjecajima zapada i istoka, poznat kao »Međueuropa«. Postoji u Europi još jedan tip širokih nadnacionalnih grupa, koje se temelje na srodnosti uglavnom jezika, a manje kulture i još manje porijekla. Izvan tih zajednica lingvističke srodnosti — poznatih pod imenom Germana, Romana i Slavena — ostaje još niz europskih naroda (Grci, Albanci, Irci, Velšani), pogotovu onih koji, barem jezično, nisu ni Indoevropljani (Mađari, Finci, Baski). Također se spomenute tri velike grupe ne poklapaju sa civilizacijskim krugovima, jer su Germani i Romani (s izuzetkom Rumunja) pripadnici zapadnoeuropske civilizacije, dok su slavenski narodi podijeljeni između ove i bizantskopravoslavne civilizacije.

Možda ćemo najmanje pogriješiti, ako narod definiramo kao zajednicu ljudi manje-više istog porijekla, nastanjenih na određenom teritoriju, zajednička jezika, gospodarstva, običaja, vjere i kulture uopće, te povijesti i imena kao neizostavnog izraza narodne individualnosti. Poneki od tih elemenata mogu manjkati, neki mogu biti zajednički za dva ili više naroda, a da se ipak individulanost jednog naroda, određena preostalim faktorima i označena posebnim narodnim imenom, bitno ne naruši.

Paralelno s pojavom naroda na povijesnoj sceni javlja se i drugi historijski fenomen, koji ga prati i dobrim dijelom određuje, a to je država sa svojom klasnom strukturom kao organizacija za razdiobu viška rada i koja u tu svrhu raspolaže suverenom vlašću na određenom teritoriju.

Kako je nastala država, postoje dva glavna objašnjenja: unutarnjim raslojavanjem i vanjskim podjarmljivanjem. Drugo se mišljenje čini plauzibilnije, ali se mora vrlo često kombinirati s prvim, koje katkada može nastupiti i samo.

Osvajačko pleme, koje nad podjarmljenim starosjediocima formira klasu upravljača, a time i državu, raspolažući viškom rada, često preuzima mnoge elemente narodnosti od podjarmljenih: jezik, običaje, vjeru; rijetko preuzima ime. Taj eksploatatorski, gospodujući sloj postaje nosilac narodne svijesti. Stapanje tih heterogenih elemenata predstavlja glavni sadržaj etnogeneze europskih naroda. To je dugotrajan dijalektički proces između objektivnih i subjektivnih faktora, između stvarnosti i svijesti, između kojih postoji međusobno povratno djelovanje, koje i formira narodnu zajednicu, tj. narod i konačno naciju.

To je, dakako, tek orijentaciona shema, koja dopušta najrazličitija odstupanja i kombinacije. U svakom slučaju za europsku povijest, kako se odvijala od propasti antičke civilizacije i seobe naroda, dosta dobro odgovara. Tada su germanska, a i druga plemena, podjarmivši starosjedioce, na teritoriju Zapadnorimskog Carstva, a kasnije i diljem Europe, osnovala niz država.

U prvoj fazi, koja u zapadnoj Europi traje od kraja petog do devetog stoljeća, zbiva se svjetskohistorijski proces, očit na početku svake civilizacije, a to je prijelaz s krvne, plemenske veze na teritorijalnu, državnu vezu. Glavni nosilac tog procesa bila je patrijarhalna kućna zadruga s vlasništvom nad određenom površinom obradive zemlje, na čijem je čelu

stajao glavar zadružne obitelji. Prema tome uzoru formirana je država, na čijem čelu stoji kralj, koji čitavo državno područje smatra svojim vlasništvom, očevinom ili patrimonijem. Upravu nad patrimonijalnom državom vrše kraljevi pratioci i činovnici, koji u tom pogledu konkuriraju s rodovskim plemstvom, ali ga i sve više potiskuju.

Polako i neprimjetno ta klasa upravljača, koja se gotovo potpuno regrutira iz osvajačkog naroda ili plemena, prigrabila je u državi toliku vlast, da je uspjela slobodnog seljaka pretvoriti u kmeta, a od kralja iznuditi dio njegove vlasti nad državnim teritorijem i zadržati je kao nasljednu. Tako je nastao feudalizam kao druga društveno-ekonomska formacija zapadnoeuropske civilizacije sa svojom mnogo složenijom društvenom stratifikacijom, to više što se paralelno javljaju gradovi i njihov komunalni pokret. Gradovi zahtijevaju izuzimanje iz feudalne hijerarhije i direktan odnos prema kralju koji postaje tako ne samo senior nego i suveren.

U doba feudalizma nosilac narodne svijesti je klasa feudalaca ili plemstvo, jer jedino je ono vodilo politiku i ratove, stvaralo kulturu ili joj bilo mecena, te prema tome sačinjavalo politički narod, nasuprot kojem stoji »misera plebs contribuens«.

Ali kao što su nekada feudalci prigrabili vlast od kralja i rodovskog plemstva, tako je i njih na početku novog vijeka stalo potiskivati građanstvo, koje sve masovnije izlazi na historijsku scenu. Apsolutna monarhija od 16. do 18. stoljeća izraz je napete ravnoteže između te dvije klase: feudalne, koja silazi s vlasti, i građanske, koja je preuzima, a zajedno s vlašću i narodnu svijest.

Dolazi do pojave treće društveno-ekonomske formacije: kapitalizma, u kojem se narodna svijest demokratizira, zahvaća sve šire slojeve, dok nije konačno našla svoj puni izraz u francuskoj revoluciji. Značajno je da je tada u konventu podnijet prijedlog, da se zabrani ime Francuz, jer da sjeća na tiraniju jedne »rase« nad drugom. To je eklatantan primjer probuđene mržnje na nekadašnje osvajače i njihove potomke, koji su stoljećima predstavljali narod, koji se u međuvremenu razvio u homogenu cjelinu. Narod po sebi postao je i narod za sebe.

Pojavio se novi povijesni fenomen: moderna nacija, koja nije drugo do narod, koji je u svojim širokim slojevima postao svjestan svojeg zajedništva, svoje posebnosti, jednom riječi svojeg identiteta, i koji kao takav hoće raspolagati sam svojom sudbinom, organizirati se u svojoj narodnoj državi, koja mu jedina i može taj identitet zajamčiti. To više što moderna država preuzima sve šire funkcije na gospodarskom, političkom i kulturnom planu, te time postaje sve presudnija za individualnost svakog naroda. To doba izbacilo je parolu *Jedna nacija — jedna država!* koja izražava srž novog principa narodnosti nasuprot starog principa legitimnosti.

Tako smo došli do središnjeg pitanja novije europske povijesti. Naime, svi europski narodi nisu imali sreću, da se njihova nacija formira unutar države, čije bi se granice uglavnom poklapale s etničkim granicama, kao što su to imali sreću npr. Francuzi, Englezi, Holandezi, Šveđani ili Portugalci. Mnogi narodi srednje i istočne Europe razvili su se u nacije, iako su bili raskomadani u više država, kao Talijani, Nijemci i Poljaci, ili su pak bili obuhvaćeni u mnogonacionalne države kao što su bile Austrijsko i Tursko Carstvo.

Mnogi od tih srednjo- i istočno-europskih naroda, odnosno njihov vodeći sloj, stvorili su u srednjem vijeku države, koje su se u feudalno doba ili raspale (kao Njemačka, dok Italija prije 1861. nije nikada ni bila jedinstvena), ili su morale ući u najrazličitije saveze s jačim državama (Hrvatska, Mađarska, Češka), ili su bile uništene (na primjer Grčka, Srbija, Bugarska), ali su ostale u narodnoj svijesti kao jedan od njenih najjačih konstituensa.

Postojali su i tzv. »nehistorijski narodi«, kao na primjer Slovenci, Slovaci, Albanci, Rumunji, koji nisu prije imali svoje države, ali su na temelju posebnog jezika, teritorija, običaja i povijesne sudbine uspjeli formirati nacionalnu svijest i tako stvoriti posebne nacije.

Očito je, dakle, da u Europi ima naroda, koje je formirala država (stoga se u njihovim jezicima teško razlikuju pojmovi: narod, nacija, država), i drugih koji su se formirali u borbi s državom ili državama. Kod potonjih država nije bila u stanju da ih pretopi, nego su je oni, došavši do nacionalne svijesti, shvatili kao tuđinski jaram, te pregnuli da je nadomjeste vlastitom državom kao vrhovnom formom narodnog života.

Ako narod u doba patrimonijalne društveno-ekonomske formacije (tj. osvajačko pleme ili savez plemena koji stacioniranjem na određenom teritoriju i formiranjem države postaje narod za sebe) shvatimo kao tezu, onda se feudalizam sa svojim staleškim raslojavanjem i pokrajinskim partikularizmom na jednoj strani, a sve snažnijom internacionalnom kulturom i ideologijom crkve na drugoj strani, može smatrati za antitezu; epoha pak kapitalizma predstavlja sintezu, koja prevladava elemente obiju prethodnih faza na višem planu stvaranjem moderne nacije.

Na taj način razvoj je zaokružen i dovršen. Stoga ni pojava radničke klase sredinom 19. stoljeća nije na tom planu mogla ništa bitno izmijeniti, jer je formiranje europskih nacija već bilo završeno. Radnička klasa preuzela je svoju historijsku ulogu unutar već stvorenih nacionalnih okvira, unutar kojih se odvija i njena vlastita povijest.

Zapravo ono što najviše razlikuje naciju od ostalih zajednica, pa i klase, jest njena volja da bude globalno društvo, to znači sebi dovoljno i prema tome jasno razgraničeno od drugih jednakih društava, dakle, da se konstituira u suverenoj nacionalnoj državi. No, toj tendenciji nacionalnog zatvaranja uvijek su se, a u moderno doba sve više, suprotstavljale sile akulturacije, međunarodne veze i utjecaji, koji mogu biti i nasilne, imperijalističke naravi. Tako raspon između nacionalizma i internacionalizma postaje sve napetiji i proturječniji. Tu napetost može prevladati samo nenasilna, miroljubiva suradnja među nacijama, humani internacionalizam, koji će poštovati prava svih, pa i najmanjih naroda na samostalan razvitak, koji neće osiromašiti u monolitnosti (blokovskoj ili nekoj drugoj), nego obogatiti plodonosnu raznolikost svijeta.

Nije slučajno da se nacionalizam javlja paralelno s pojavom industrijske revolucije, kolonijalnih carstava, međucivilizacijskog kozmopolitizma i osobito tehnokratskog manipuliranja. Pred tom najezdom tuđih i nivelirajućih sila vjernost poznatom, zavičajnom sistemu vrijednosti predstavlja obranu identiteta i jastva ne samo narodnog, nego i pojedinaca. Mogućnost pripadati svojem narodu ljudi su uvijek doživljavali kao slobodu, jer sloboda je mogućnost da se bude i dalje razvije ono što jesmo, mogućnost birati vlastiti put.

No, sloboda je kao zrak ili zdravlje — postajemo je potpuno svjesni tek kada je nema. Zato i nacionalni osjećaj ili patriotizam postaje najjači, ili se upravo budi, kada je narod ugrožen. U tome se i sastoji smisao Cankarovih riječi: »Domovino, ti si kao zdravlje!«

Naciju nije stvorio kapitalizam kao neki okvir za novu društvenu podjelu rada, jer je kapitalizam duboko anacionalan. Naprotiv nacija nastaje kao obrambeni mehanizam na određenom etničkom ili narodnom području upravo protiv otuđujuće moći internacionalnog kapitala. Za naciju je jezik njene poezije važniji od jezika njenog tržišta, koje bi tobože naciju formiralo. Točno je jedino to, da novi kapitalistički način proizvodnje privodi široke slojeve naroda do ekonomske, a prema tome i političke afirmacije. Ali nacionalnu svijest kapitalizam narodu ne može dati, jer je nema, dapače, njegov je ideal kozmopolitizam, jer samo on osigurava nesmetano strujanje kapitala. I baš protiv tih nivelirajućih tendencija kapitalizma pokreće se mehanizam nacionalnih tradicija i posebne nacionalne svijesti. Nacije razbijaju kapitalizam na svoje nacionalne zabrane, kao što pokazuje ekonomska politika europskih naroda od merkantilizma u 17. stoljeću do danas. Prema tome odnos kapitalizma i nacije je dijalektički: nacije se formiraju uz pomoć kapitalizma, ali i u borbi s njime.

Moderni se nacionalizam javlja kao jedan od polova velikog pokreta, koji se korijeni u vremenu i djelu J. J. Rousseaua, za povratak iskonskom

čovjeku, dok drugi pol predstavlja socijalizam sa svojim različitim vrstama od utopijskog preko komunizma do anarhizma i današnje »nove ljevice«. Ta dva pola, kao alternativa za otuđenost od tradicionalnih humanih vrijednosti, u posljednje vrijeme kao da se opet sve više približuju, osobito na širokim prostorima tzv. »trećeg svijeta«.

Naravno, svaka se ideja i svaki pokret može razviti u svoju suprotnost, pa se to dogodilo i s nacionalizmom i socijalizmom, pod čijim su parolama formirani čudovišni centri partijsko-birokratske moći, otuđene od vlastita naroda i vlastite klase, kao što pokazuje povijest 20. stoljeća. Taj pokret, koji je s oba svoja krila — lijevim i desnim — nastao u želji da vrati čovjeka njegovom rodovnom biću, kao da je najviše pridonio da se obični čovjek do kraja otuđi od svakog utjecaja i moći. Vjerojatno stoga jer se radi shema i fikcija zaboravilo na konkretnog čovjeka, koji nije ni samo nacionalan, ni samo socijalan, odnosno klasno uvjetovan, nego je splet bezbrojnih faktora, koji i čine njegovu slobodu i dostojanstvo.

Svakako će najvažniji problem budućih decenija, a možda i stoljeća, ostati zadatak spasiti čovjekovu ličnost, da je monstruozni mehanizam modernog društva, koji koncentrira sve veću moć u sve uže krugove, potpuno ne zgazi. U tom vidu nacionalni policentrizam pruža stanovitu nadu. Jedino u tome može biti smisao pokreta nesvrstanih zemalja.

No, dokle će nacionalni pokreti moći zaustavljati bujicu suvremene sveizjednačavajuće, ali i sve rafiniranije civilizacije, ili još točnije postcivilizacije, u kojoj ni »glas krvi«, ni »zov zemlje« neće igrati ulogu u grupiranju ljudi, nego njihove funkcije i sklonosti, drugo je pitanje. Veliki nadnacionalni ekonomsko-politički sistemi, kao što su EEZ ili SEV, već najavljuju, čini se, novu eru.

Ali danas — i još veoma dugo — sistem vrijednosti, izgrađen unutar određenog naroda, ostaje nezamjenljiv osobito u nerazvijenim i potlačenim zemljama, jer, osim svega, transcendira egocentrizam pojedinca na širi plan. U razrješavanju trijade, pojedinačno — posebno — opće, narod je još uvijek najprirodniji član posredovanja između čovjeka i čovječanstva.

osvrti i prikazi

PORUČAK BEZ POUČKA

(Nenad Prelog, *Jakov: »Ja živim«*, Mladost, Zagreb 1970)

Posljednje dvije rečenice romana *Jakov: »Ja živim«* Nenada Preloga glase: »Napisao sam roman — pomisli Dječak, i osjećam se kao da mu više ne pripadam. Što ću sada raditi?«

U želji da sredimo dojmove, u traženju propedeutičkih analogija mogli bismo na trenutak biti zadovoljni s pokušajem identificiranja ove proze otkrićem veze s onom bogatom rijekom odgojnih romana kojih je naročito u prošlom stoljeću, bilo sijaset. Pa ipak kada se malo pomnije zaustavimo nad ovim romanom otkrivamo da se radi o prozi krhotina svijesti, o prozi nadjevenoj zalutalim asocijacijama koje bombardiraju jednu narcisoidnu svijest.

Prelog je započeo pisati svoj romaneskni prvenac pridržavajući se stanovitog koncepta kojim je želio potpuno obuhvatiti zbilju dječaka što živi podvojen između vitalnog zadatka da živi svoj život i želje da piše svoj život, pa u toj nedoumici nema vremena, a niti ne nalazi prave razloge da se doista prepusti slobodnom postojanju.

Možemo pretpostaviti da je mladi pisac počeo konstruirati svoju knjigu s jasno formuliranom namjerom. Svoju tanašnu duhovnu autobiografiju pokušao je pretvoriti u pokusnog kunića, pokušao se odvojiti od sebe samog samo zato da bi promatranje bilo što kompleksnije, a rezultat što bliži analitičkom dojmovniku podvojenog čovjeka kojemu je kroz neku maglu ipak poznato da on sam postoji kao cjelina koja svoj totalitet ostvaruje samo onda ako sudjeluje u *svemu* što ga okružuje i određuje.

Začuđen fenomenom da ipak živi, prateći bujicu akcidentalija kroz koju pluta njegova svijest, bilježeći rojeve nebitnosti koji se zalijeću u mali posvećeni prostor brižno njegovanog kulta dnevničarenja osobnih dojmova, pripovjedač i njegovo lice, zapravo njegov dvojnik, zapleli su se u šipražje trivijalnosti koje sebe ne uspijevaju transcendirati.

Prisjećam se da sam jednom pročitao zapis autora ovog romana u kojem se govorilo o fenomenu sintetičkog romana i čini mi se da sada nazirem stanovitu vezu između ideja tamo zastupanih i prakse prikazane na stranicama ovog romana. Međutim, ta mi se veza čini više parodijskog nego tvorbenog značenja.

Nižući krhotine događaja, neprestano mijenjajući kut promatranja, Nenad Prelog nije nas iznenadio. Trivijalan je i tanašan svijet i doživljajnost s kojom nas upoznaje, iako ona intencionalnost — da se piše roman koji bi jasno sadržao i branio svoju poetiku — nije za odbaciti usprkos tome što nam se to može prije činiti potvrdom stanovite autorove intelektualne nego spisateljske zrelosti.

Dvojba koja je pokretala mladog pisca tek je tu i tamo probijala na površinu ali isključivo kao pitanje intelektualca, a ne kao stvaralačka upitnost teksta koji se razvija tehnikom kazivačkog otkrivanja.

»Dječak živi i piše roman.

I znam da je ovaj roman kojeg pišem sve što mogu napisati, znam da pišem svoj život, ali ne znam da li ću ga moći dovršiti.

Nisam siguran da ću moći dovršiti svoj roman (život), pa ni svoj život (roman). Jer sve je to već negdje zapisano, napisano, sve se već unaprijed zna, pa je ovo sve svejedno i uzalud«. (str. 68)

U toj dilemi koja je svojedobno mučila duhove poput Valérya, Prelog se izgubio u labirintu vlastitih konstrukcija na temu ROMAN ILI ŽIVOT.

»Prvo je napisao ono što mu se događalo, a onda je počeo pisati i ono što će mu se dogoditi. Dječak je koji put radio ono što je već bilo zapisano u romanu.

Kolebam se, više puta previše pišem život, a više puta previše pišem roman. Gdje je sredina? I dosta mi je poneki put tog romana (života), jer previše o njemu ovisim, previše na njega mislim, previše mi vremena oduzima. Ujutro se budim s pomisli na njega, a u noći ne da spavati.

I ja ću pišući uvjeriti sam sebe da život nema smisla. Jer uvijek uspijem sam sebi dokazati lažnost i niskost svih onih stvari i djelovanja koja mi ovdje na svijetu pružaju svo zadovoljstvo.

Što bi bilo da sada umrem? Roman bi ostao nedovršen. I možda bi ga onda netko izdao ovako bez završetka, ili bi možda netko dopisao kraj. Ali to onda ne bi više bio moj život.

Da li će moj roman biti autentičan?
Da li će moj život biti autentičan?« (str. 101).

Ali kako oblikovati roman u kojem će biti uspostavljena ova izvanredno suptilna ravnoteža? Kako nepovezane detalje, koji su postali simboli radoznale svijesti, pretvoriti u priču ili barem u p r i č a n j e? Konstruktivno načelo ove proze vrlo je jednostavno i sastoji se od neprestanog mijenjanja kutova promatranja lica i događaja i ubacivanja viceva, paradoksa ili kratkih pričica koje simuliraju narativnu gustinu ove proze, što po mnogo čemu pripada onim romanima koje bi mogao napisati svaki malo senzibilniji mladić što osjeća potrebu da evocira krize i nedoumice svog puberteta.

Podvojen između zamornog narcisoizma i prilično jasno izražene potrebe da piše prozu koncepata, Nenad Prelog pokazuje ovom knjigom da ne pripada našim »naturščicima«, ali istodobno on nas također nije uspio uvjeriti da u njegovom romanu postoji neka organski snažnija veza između konstrukcije i imaginacije, koja je evidentna čak i u čisto tehnološkoj, a kamoli ne u jednoj prozi koja na kraju krajeva predstavlja samo jedan u nizu »sentimentalnih odgoja« koji su morali biti zabilježeni na stranicama romana.

Branimir Donat

HRVATSKI BOG SVJETLA I TMINE

Jozo Laušić: *Klačina*, Naprijed, Zagreb 1970.

> Izgladnio je Hrvatski Genije, očupan i bijedan, i slomljen onim crnim vjetrinama što su prohujale nad njegovom glavom. Nad tom glavom, ispijenom kao u mumije, koju su u posljednjih hiljadu i petstotina godina više puta odsjekli kao glavu strašno opasnu.
>
> Krleža: *Hrvatski bog Mars*

U krizi duha i doba hrvatska se sudbina opetuje kao strah od uzaludne žrtve. I Laušićeva je *Klačina* opetovan roman, prerađen nakon trinaest godina, te se i u tomu krije znamen sve tjeskobnije sudbine. *Kostolomi* se razgorješe u *Klačinu*, trpljenje se prometnu u uzaludnu bunu.

Bez brige budi, crveni pope! Neće oni okasniti kao što na naša kreševa nikad nije okasnio Madžar, Švabo, Turčin i Mlečić. Sletjet će se lešinari kad sve bude gotovo, kad se mi, rekao bi moj krepani ćaća, onako naški, kostolomski temeljito iskoljemo.

Laušić govori o tlu gdje su vazda razarani samosvojni načini života. Bogumili, koji se »zatvarahu u svoje kuće da se tu mole i uzajamno ispovijedaju«, prva su duhovna buna na život kojemu je oduzeta *samodluka*. Njihova je nemoć potpun poraz zajedničke sudbine, što je vjerom u Sotonu manihejski jednostavno objasnila odakle zlo na svijetu. Laušićeva Kostolomija nije legenda, nego očajna odredba vlastite sudbe, *skošćena zemlja puna glada i čemera, puna himbe i tamnog pamćenja*. U romanu je temeljno pitanje, može li se istina dokazati iz povijesti, ili nam se povijest priprema.

Hrvatski rat nije iznimno stanje, nego produžetak svagdanje klačine u kojoj gori kamen i čovjek. U romanu metafora ili slika samim opetovanjem postaje simbolom, a još većom ustraj-

nošću čak i dijelom mitskoga sustava. *Klačina* se doimlje kao govorni dio obreda, *pravorijek,* kojim se upućuje mlade u »kulturu njihova društva i u propise o budućnosti mrtvih«, govori im o podrijetlu i o sudbini. A hrvatska je sudbina *biće bez egzistencije* — o sebi se može znati, ali se ne može biti. Pojedinac bi htio biti »u sebi sazidan, u samomu sebi imati vlastita svjedoka, vlastita suca i vlastita tužitelja« (Kierkegaard). Laušićeva je kula od bezizlazja upravo paslika ove nesretne svijesti. *Pojedincu* je nemoguće biti sebi svjedokom, sucem i tužiteljem u *narodu* koji ne može sebi biti *svjedok, sudac i tužitelj.* Tu osamu Laušić očituje samogovorom; već dječak u sebi s nekim pripovijeda, a starci divane s Bogom, *jedinim svjedokom* u pustoši vremena i prostora, i zato je njihov samorijek sudbonosan. U jednako je strašnoj osami pravorijek naroda, i tako ispripovijedan Laušićev bi roman bio mit o zemlji Nedođiji i Kostolomiji, u čijem bi se *bezvremlju* pokazalo kako pitanje hrvatske sudbine nije riješeno ni u kakvoj buni.

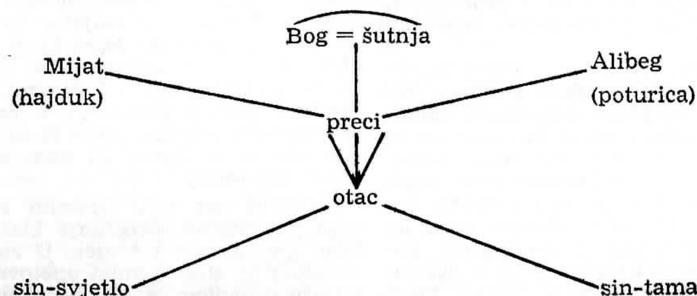
Nekom teorijskom tananošću mogli bismo tzv. zavičajnu književnost odrediti niječno — *okolina* u romanu nikad nije metafora ili simbol (nije Kafkin *zamak).* Urasla u tlo, služi se metaforom i simbolom kao najjačim stilskim sredstvom, a Laušić čak i čuvstvena stanja izriče alegorično. U oskudnu krajoliku i u sveudilj iznova potvrđivanu prostoru, duševni je život likova usudno pitanje: konačno se usudbiti! A u Kostolomiji sudbina prizivlje sudbinu, između predaka i potomka za zbiljski život ostaje *promašeni put otkupljenja.* Zato je vrijeme u romanu neko »čudesno izvanpovijesno vrijeme« (Eliade), *tjeskoba od onog što bi se moglo označiti kao Ništa, a ipak to Ništa neprestano iskrsava.*

U sveopćem ognju tvoje strašne povijesti.

A Laušić pripovijedanje polako odmáta, nutarnja odluka lik vraća na početni simbol, jer je svaka odluka sudbinska a život oskudan — nijekanje, odricanje, isposništvo, post. Stoga je u čovjeku vazdašnja drama poricanje kršćanske afirmacije života, ironijski i mračno Stipan otkida vlastito meso i baca ga psu koji motri *iz neke opasne vječnosti.* A ta je prigušena napetost postignuta virtuoznim jezikom, čuti se tvar glasa kad opsuje *tiše i koštanije.* Laušićev je jezik uznosit, sumanuti kroz bibliju govori o Hrvatskoj, očitujući tako biblijsku sudbu hrvatskoga naroda. Počesti su i simboli snage: zlatni junci, orao, poskok, oganj, klačina — sve opaki i moćni svijet sučeljen temi, gotovo iz klasičnog romana, o *promašenu životu,* što je u Laušića *promašeni put otkupljenja.*

U sveudiljnoj obnovi svijesti o sebi *(s obješenim rukama i raskvasalim trbuhom),* lik obnavlja i misao o povijesti. Ana pod tuđi krov nosi tuđe dijete u utrobi, te u toj svekrnoj nazočnosti sudbonosnoga doživljuje sebe *opsađenu drugima.* Subrat se promeće u neprijatelja, i sve se mišljenje i zbivanje pomiče u ćudoređe, u pitanje, može li se od neprijatelja braniti bezumljem i zločinom. Sukob rođene braće očituje se tad kao sukob pravovjernoga i izdajice, i što god činili ljudi s toga tla, njima upravlja kršćanska etika dobra i zla, pravde i krivnje. A Laušić je tu usudnost u duhu otkrio i u svagdanjem življenju. To *ili jesi ili nisi* događa se i u najmanjemu postupku, čak i u dječjoj igri. Stoga je bez ikakve moći riječ koja nema već značenja (koja ne konvergira simbolu), jer se kolektivno neprestano obnavlja u pojedincu; kletvom se odjeljuje od drugoga, iz svagdanje se psihologije dolazi u metafiziku.

A srž svega iracionalna jest svjetlo i tama. U kršćanskoj se etici očituje u dobru i u zlu, kao u dvostruku posljetku jednoga uzroka, a bogumilsko dvopočelno svjetlo-tmina, lijepom je slikom iskazano u njihovim molitvištima na vrhuncima. Služeći se tim dvopočelnim korijenom, rodoslov bih u *Klačini* narisao ovako:

Najvažniji je prvi mrtvac plemena, jer je on jedini istodobno i predak i potomak. Mnozi auktori drže da se najdublja ćut života — očitovana u iracionalnomu — javlja ondje gdje su preci različni i nema kohezione misli mogućega podrijetla od istog čovjeka. Zato i nije začudan nemir i provala iracionalnoga u ljudima Dalmatinske zagore, koji proživljuju pretke *do devetoga kolina,* traže osvetnika i pobijeđenoga, a ćudoredno načelo dobra i zla podijelilo ih je teškom međom na sina bludnoga i na sina uzdanicu, što je pak u boga-oca pali i uznositi anđeo. Trebalo bi znati koji je predak početak povijesti: *da mi Mijat priopći sve ono što bijaše u početku ove grozne, ove pasje povijesti, ovih zvjerskih opsada i ove žarke klačine.*

A mi ustrajno vjekovima branimo kulu u kojoj smo tako bezdušno zatočeni

opsađeni sa svih strana više od sama sebe negoli od dušmanina

u svoju strašnu Nedođiju, u prostore pune žeđe, smrada i lešinara.

Iz takva neosamostaljena života Jozo Laušić u svomu romanu strašnom iskrenošću i gnjevom piše sudbinski pravorijek. *Bezumnoj* se *buni* može pridružiti samo *uzaludna istina.* Ne može se pisati finom ironijom i s distance o životu u kojemu nema igre mašte, kad je sav u oporbi dobra i zla, istine i zablude, a grijeh je moguć i mišlju i riječju, a ne samo djelom. Stoga je Laušićeva ironija rijetka i neobična *(ubiti brata znači utrnuti bratoubilaštvo),* a temeljitije je njegovo umijeće da uznosit čin prevede u ovozemski. Mahnito se zvonjenje na Veliki petak, poput mahnita govorenja, pretvara u svagdanji problem poremećena obreda. A vrhunac je metafizike svagdašnjice Stipanova javna ispovijed.

Bezbitni je život najočitiji u usporedbi s nečim drugim. Usporedba je zapravo duševno rasterećenje, potreba da se svijet uzvisi ili ponizi, da ga se odredi svjetlom ili tminom. Zato je u Laušića najčešća slika onoga što samo sebe ništi, kao *samojed* i *samogriz* (škorpija, poskok), a bezizlazni se krug očituje i u odjelotvorenju alegorije, u ironijskoj slici tvrdalja Sveukruga, kojemu je u srijedi pomamni magarac svezan za trn iz klačine. Svaki simbol u *Klačini* raste k drami, i sluti se da će stećak *(ispošćeni kamen)* sagorjeti, a finalna je metafora poskok u orlu. Naravski, Laušićev je stil užaren, jer govori o svijetu koji se prima kao u ognjici, alegoričan je zato što se u čovjeku svijet zbiva pred očima skupine, drugih — a ne drugoga, te je više upravljen ćudoređu nego egzistenciji. Govori o odgovornosti domovini.

Mi smo naopaka klačina koju sami sobom, svojim tjelesima, svojim srcima i dušama svojim izgubljenim ložimo. Da je istresti taj raj kao što se torba istresa, znam da iz njega jedan jedini Hrvat ne bi ispao. Jer, braćo, nas je đavo odnosio u međusobnim našim bojevima, u izdajama, u bratoubilačkim klanjima, odnosio nas je dok smo gladni psovali, vrbovao dok smo mijenjali vjeru ne bi li kako sačuvali ognjište, novačio nas je ovako jadne i ostavljene u sve svoje naopake vojske. Mi smo dušogupci.

Hrvatska je sudbina biće bez egzistencije, o sebi se može znati, ali se ne može biti. *Sve je jedno, Roko, kako nam se zove bog, nama je glavno da opstanemo, glavno je da nas bude.* Povijest se predaje potomcima u onim strašnim trenucima kad vlastita sudbina prizivlje bivšu sudbinu, i pòtresan je prizor u *Klačini* kad nad dječakom u ognjici pobunjeni did i suludi fratar govore o hrvatskom zlu, o dolasku i raskolu.

Sudbina prizivlje sudbinu.

Jozo Vrkić

TRI ROMANA ALEKSANDRE NUČIĆ-GUDELJ

Tri romana objavljena u razmaku od svega četiri godine, pogotovu kada je riječ o piscu koji svoj književni staž nije započeo uobičajenim šegrtovanjem po književnim časopisima ispunjavajući obrasce malih formi, obavezuje na pažnju.

I u romanu *Nije se zbilo u Veroni* (1965), i u romanu *Kuća u elipsi vrta* (1966) kao i u romanu *Svečanosti trgova i stepenica* (1969) Aleksandre

Nučić-Gudelj prevladava jedno romantičko nagnuće, snažna potreba da se fiksira katastrofička vizija ljudske sudbine u jednoj pomalo statičkoj sekvenci, tako da opservirani događaji i sudbine izdvojeni iz totaliteta svog pravog socijalnog konteksta djeluju na prvi pogled idilično, dok u svojoj srži okrivaju bespomoćnost traganja za uvjerljivim razlozima ljudskog prava na sreću.

Roman *Nije se zbilo u Veroni* (*Znanje* 1965) svojevrsna je neoromantička verzija legende o veronskim ljubavnicima, prilagođena našem vremenu, našoj sredini i našem smislu za ironične travestije. U okvirima života malog primorskog gradića i Velikog grada autorica je pokušala ispričati priču o fatalnoj ljubavi i u nastojanju da izrazi ovu tradicionalnu, ali istovremeno i vječnu problematiku, ona se vrlo često koristila tradicionalnim sredstvima, da ne kažemo i uobičajenim klišejima, koji su uostalom i postali glavni nosači njezina romanesknog fabuliranja.

Fabula romana *Nije se zbilo u Veroni* nalazi se na samom rubu ponora trivijalnog romana u kojem postoji lijepa princeza i nesretni momak koji nije ni lijep a ni bogat, no kojeg ona ipak usrećuje, bez obzira što su svi ostali takmaci za njezinu ruku lijepi, pa čak i plemeniti prinčevi, međutim, autorica posjeduje osjećaj pričanja, smisao da lica smjesti u kontekst ljudskog govora — a to je u ovom trenutku razbaštinjenja priče i kazivanja i te kako sretna romaneskna okolnost.

Autoričin neoromantički pokušaj da suvremenim senzibilitetima oblikuje u biti drevnu legendu o fatalnoj ljubavi samo je djelomice uspio, jer bez obzira na brojnost ironičnih digresija koje otkrivaju njezinu — u biti — ironičnu nevjericu u stvarnu mogućnost njezine priče, njezina ideja o fatalnoj ljubavi nalazi se gotovo na razini klišea. Otuda onaj tako intenzivni osjećaj prisutnosti nekog mlakog sentimentalizma na stranicama ovog inače vrlo čitljivog romana.

Ispunjen meandrima i kaskadama formalnih zapleta i prepreka kojima autorica pokušava motivirati dramsku napetost, ovaj roman ne ostvaruje nužnu ravnotežu između vanjskih događaja i unutrašnjih razloga tim zbivanjima i upravo zbog toga u njemu i nalazimo mnoge nezgrapnosti ali i vrlo artikulirano pripovijedanje, sposobnost i dar da se iz jezično-govorne magme izažme poneka rečenica što zablista istinskim sjajem autentičnosti kazivanja koje ovaj roman, čak i unatoč fabularnim romantičko-sentimentalnim trivijalnostima čini čitkim, a ponekad i zanimljivim. Autorica ponekad iritira nevještinom komponiranja, ali nikada ne zamara nespretnošću pričanja.

Sentimentalna pripovijest o ljubavi Roka, dječaka-bogalja, sina gradskog službenika i Krijesnice, ljepotice i kćerke uglednog direktora gimnazije, priča o tome kako su pregažene granice građanskih konvencija, pa čak i osobnih ambicija mladih protagonista koji nastoje svim svojim ljudskim silama da ljubav ne bude oskvrnjena, priča o studiju, prekovremenom radu, o podstanarskim mukama, o djetetu koje treba uskoro doći na svijet, o roditeljskoj uvrijeđenosti fatalno završava kada Krijesnica umire pri porodu, a Roko stradava pod kotačima tramvaja.

Takva je pripovijest više nego neobična u vrijeme kada proza postaje sve više ispovijest jednog junaka ili zorna ilustracija jedne filozofske teze. Unutar malog radijusa spisateljica je smjestila suviše elemenata karakterističnih za romantičnu prozu. Sudbine njezinih lica suviše su melodramski planirane, nesreće koje ih prate progresivne su i očito kontrapunktirane s unutrašnjim ozarenjima idealne ljubavi koja je konačno — a u to nas uvjerava autorica — neostvariva, ali ne i nezamisliva.

Temeljna ideja ovog romana gotovo je *unamunovska*, jer autorica zorno pokazuje da je ljubav nešto najtragičnije na svijetu, jer ona je »dijete iluzije i otac razočaranja« (Unamuno: *Tragični osjećaj života*).

U svom prvencu Aleksandra Nučić-Gudelj pokazala je više darovitosti nego rutine, a najvrednija osobina romana *Nije se zbilo u Veroni* jest prirođen dar pripovijedanja, nepretenciozne opservacije fenomena svakodnevnog života, osvrtanje na autentične i zato žive trivijalnosti iz đačkog i studentskog života.

Nastankom drugi, a slijedom objavljivanja treći roman Aleksandre Nušić-Gudelj *Svečanosti trgova i stepenica* (*Zora*, 1969) logično se nadovezuje na tematski prostor, kao i na način opserviranja koji je autorica predočila u svom prvom romanu. Ponovo se radi o romanu melodramske koncepcije, čak je i sredina na stanovit način slična sredini romana *Nije se zbilo u Veroni*. Idila umjetničkog i pseudoumjetničkog svijeta i polusvijeta, lagodnost egzila u napuštenim gradovima hrvatske Istre, prividna toplina koja bi trebala zračiti iz nekonvencionalnog gledanja na život i ljude koji se prepuštaju svojim instinktima, razlozi kao i način da se obaveze svakodnevnice pretvore u slobodu dokolice, improviziranost i neautentičnost života takvih umjetničkih kolonija, ulog bez pokrića na kartu lažne sudbine predstavlja duhovnu podlogu tog svijeta u koji je ušla spisateljica s plemenitom namjerom da bude svjedokom ljudskih sudbina.

Kao i u romanu *Nije se zbilo u Veroni* i na stranicama ovog romana osjeća se prisutnost onog spleena kojeg je za suvremenu mondenu i zabavnu književnost otkrila prije nekih petnaestak godina francuska spisateljica Françoise Sagan. Nazovimo to opsesijom bavljenja tragičnošću koja ne obavezuje, cinizmom koji ne uzbuđuje, izazovom sudbine koju ne treba slijediti. Prema tome na ulazu u taj fiktivni svijet, u to carstvo iluzije koje je nastalo kao oporba prozaičnom svijetu nužnosti iz kojeg jedva da i naziremo izlaze možemo u duhu starih alegorija staviti natpis REZERVAT za nonkonformiste u bijegu pred teretom svakodnevnog nejunačkog života koji mogu izdržati samo istinski heroji.

Ali darovita spisateljica kao ulog svog dara unosi u ovu konceptualnu konstrukciju smisao za pojedinost, otkriće životno vjernih svjedočanstava, težinu autentičnog dokumenta, logiku govorne fraze. I tako ovaj svijet pod staklenim zvonom živi svojim književno autentičnim životom zahvaljujući ozonu proizvedenom u književnim laboratorijima na temelju recepata za pisanje čitke, atraktivne i pretpostavimo komercijalne književnosti zabavnog karaktera i autentičnom kisiku koji zrači iz slikovitih detalja koji govore rječito o autoričinoj sposobnosti izdvajanja karakterističnih dokaza prisutnosti u stanovitom vremenu i saživljenosti s njegovim problemima. U odnosu na dominantne težnje unutar strujanja suvremene hrvatske proze roman *Svečanosti trgova i stepenica* može poslužiti kao primjer starog pravila da ukoliko od književnosti tražimo *sve* — ona vrlo često ne može dati *ništa*. Aleksandra Nučić-Gudelj zahtijeva od književnosti, pa prema tome i od svojih romana relativno malo. Njezina skromnost na kraju krajeva zadovoljit će skromnost nepretencioznog čitaoca koji želi na oblacima tlapnje odletjeti u neki njemu nepoznat prostor, u svijet u kojem važe neka druga pravila. Spisateljica ne nudi neke duboke probleme, jer njezini boemi ne brinu što će sutra jesti, ne boje se ništavila, a nekoliko dinara za cigarete, krov nad glavom i iluzije o svojoj nezavisnosti i slobodi nose svi u svojim srcima. U zamjenu nudi niz vješto skiciranih portreta-ispovijesti svojih uglavnom ispraznih junaka koje daju ne samo okvir romana, nego pripovjedačko kompozicionu dinamiku. Tu su na okupu propali slikari, pederasti, lezbijke pod štitom mediteranskog žarkog sunca u idili napuštenih zdanja i u iluziji slobode koju u biti ne mogu nikada zadobiti svojim neangažiranim načinom življenja.

Arkadijski prostor romana *Svečanosti trgova i stepenica* po svemu onom što ga određuje dio je prostora kojeg je u zamjenu za konkretan svijet izmislila generacija pisaca svjesna da će urgentna pitanja svog opstanka prije iskazati u preobraženom obličju, u slici koja je radikalno suprotna zbilji ali djeluje propedeutički, jer sugerira misao da se jedino na taj način može zbilja kritizirati.

Kuća u elipsi vrta razlikuje se pripovjedačkim postupkom od prethodna dva romana. Nazovemo li te romane objektivističkim, dramskim, odnosno predstavljačkim, onda *Kuća u elipsi vrta* pripada subjektivnoj prozi.

Izoliranjem od zbivanja, događanja i nizanja ljudskih sudbina čiji međuodnosi tvore teksturu sižeja (fabule i stila), poniranjem u analizu prerušavanja sveznajućeg pisca u mentalitet djevojčice razapete na križu apsurda modernog braka, djevojčica čiji roditelji žive svaki svoj život kako bi najlakše zadovoljili zahtjevima suvremenog tehnokratskog društva, autorica ulazi u novi tematski krug kroz psihologiju djevojčice, u njezinim neposrednim reakcijama, jednostavnim pitanjima koja prodiru u samu srž problema spisateljica s moralističkih pozicija razobličuje vrijeme bez srca i duše. Ušuljavši se tako u mentalitet djevojčice predškolske dobi, spisateljica je postupkom očuđenja, te poetizacijom izraza (koji je izgubio konzistentnost i direktnost kazivanja prethodnih knjiga) ušla u novi svijet problema. Kritikom međuljudskih odnosa, i to posredstvom svijesti djevojčice koja čezne za roditeljskom blizinom i toplinom doma kroz koji sada pušu vjetrovi najprimitivnijih ambicija, autorica je proširila tematski prostor svoje proze, obogatila je pripovjedački prosede, iako je poetizacijom (naime ona bi trebala biti ekvivalentom psihološke argumentacije) izgubila na neposrednosti i jednostavnosti pričanja.

Riječ je o djelima vrlo prosječne stvaralačke vrijednosti ali i o djelima koje krasi vrlina koju ne treba

potcjenjivati — a to je smisao za životno uvjerljiv detalj i sklonost da u nekoj romantičkoj opsesiji krene putovima neočekivanim za građansko soanjirani mentalitet hrvatske proze koja želi mijenjati svijet bez obzira kuda te željene promjene vode i što za čitateljstvo znače.

U narodu gdje vlada povjerenje prema domaćoj književnosti ovi romani predstavljali bi dio »zabavne književnosti«, dio one književnosti od koje ne boli glava a koja na kraju krajeva ipak jest autentični svjedok nekog vremena i života.

Branimir Donat

POLOŽAJ HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI U GIMNAZIJAMA SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE HRVATSKE*

U »Modroj lasti« od 1. rujna 1970. pročitala sam ove retke: »Ako su nastavnici formalisti pa se služe samo udžbenicima, naša djeta neće moći dovoljno spoznati nacionalnu povijest. Ako je Hrvatska u doba ranog feudalizma bila razvijena, dijete to u školi donekle sazna, a ako u doba ranog kapitalizma Hrvatska nije imala državu, ne znači da se to razdoblje ne treba učiti jer povijest naroda nije time prekinuta. Svatko mora prvenstveno znati povijest svog naroda. Ako nisi dobar Hrvat, ne možeš biti ni dovoljno dobar Jugoslaven. Normalan čovjek mora voljeti svoju povijest, ali treba poštivati i tuđu, njezine običaje i tradicije. Mi smo dobri Jugoslaveni zato jer smo dobri Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Srbi, Makedonci i Bosanci.«

Ove jednostavne i jasne misli samo su na neki način sažimanje oštre kritike što ju je prije kratkog vremena Šibl iznio u našoj dnevnoj štampi o nastavi povijesti u našim školama i o povijesnim udžbenicima, a možda bi mogle poslužiti i na početku ovoga prikaza, koji u vremenima novog pristupa nacionalnim problemima, nacionalnoj kulturi i nacionalnom osjećaju želi osvijetliti položaj hrvatske književnosti u nastavi hrvatskosrpskog jezika i književnosti u našim srednjim školama.

O programu za književnost i jezik kod nas se mnogo pisalo i govorilo. On se od oslobođenja do danas nekoliko puta mijenjao i svaki se put vjerovalo da je nađeno najsretnije rješenje kojim će se zadovoljiti zahtjevi što se postavljaju pred srednjoškolske nastavnike hrvatskog jezika i književnosti, a ispraviti nedostaci prethodnoga programa. Tako je npr. program iz 1964, prethodnik novoga iz 1969, kritiziran u Pedagoškom radu 1965. Pisac članka iznio je nekoliko ozbiljnih zamjerki i koncepciji programa, i opsegu, i izboru, i rasporedu jezičnog i književnog gradiva što ga treba prijeći u četiri školske godine. Koncepciji je prigovoreno što književnost ne promatra u povijesnom kontinuitetu, opsegu stoga što je program književnosti sveden na tri godine pa je takav plan onemogućio moderniji metodski pristup piscu, izboru i rasporedu zamjereno je da je izvršen »na očitu štetu hrvatske književnosti«, da su izostavljena mnoga značajna imena naše književne povijesti (posebno iz književne povijesti hrvatskog naroda).

Novi program ispravio je neke nedostatke svoga prethodnika. U njemu je izvršen nešto bolji raspored gradiva i on daje detaljnije i temeljitije upute za obradu svake metodske teme. Da li se položaj hrvatske književnosti u tom programu izmijenio u njezinu korist? U analizi koja slijedi pokušat ću osvijetliti prvenstveno taj problem i iznijeti koje je mjesto u novom programu dano hrvatskoj knji-

* Hrvatska književnost promatrana je u gimnaziji jer je gimnazija najreprezentativnija škola za opću naobrazbu. Osnovna škola, uglavnom, učenike »uvodi« u književnost.

ževnosti i kako je ona smještena u okvire evropske, odnosno svjetske književnosti i književnosti ostalih jugoslavenskih naroda.

Zadaci nastave hrvatskosrpskog jezika s književnošću prema novom programu jesu:

— da učenici u okviru historijskog razvoja književnosti upoznaju najznačajnija dostignuća književnosti naših naroda;

— da na osnovi analize književnog djela shvate njegovu društvenu uvjetovanost i estetsku vrijednost i da tako postaju svjesni čitaoci;

— da na vrijednim književnim primjerima bogate svoj osjećajni život, razvijaju svoja estetska osjećanja i izgrade pogled na svijet;

— da upoznaju bogatstvo i ljepotu književnog jezika, njegove zakonitosti i izražajne mogućnosti i tako izgrade svoj usmeni i pismeni izraz.

Koncepcija zadataka ovoga novog programa ne razlikuje se od one iz 1964. U njoj je u prvi plan postavljen razvoj ljubavi prema književnosti uopće, razvoj estetskih osjećaja i osjećajnog života, dok ni izdaleka nije spomenuto da nastava književnosti treba poslužiti razvoju nacionalnog ponosa, jačanju nacionalne svijesti, stvaranju osjećaja da se hrvatska književnost u nenormalnim uvjetima kontinuirano razvijala i bila već od najstarijih vremena odraz visoke kulture naših književnika i svjedok naše otvorenosti prema Evropi i prema Slavenstvu.

U 2. polugodištu prvoga razreda počinje se sa srednjovjekovnom književnošću, sistematski, u povijesnim okvirima, proučavati naša i strana književnost. Zahtijeva se upoznavanje učenika s općim karakteristikama pismenosti jugoslavenskih naroda, analiza odlomaka Aleksandride, Života sv. Save od Teodozija, Pohvale monahinje Jefimije, te obrada početaka slovenske pismenosti uz analizu Brižinskih spomenika. Za ove teme predviđeno je 5 sati. U tom, dakle, vremenu predviđene su analize odlomaka iz srpske i slovenske književnosti pa je sasvim razumljivo da na njih otpada veći dio planiranog vremena jer je akcent rada uvijek u književnosti prvenstveno na analizama. U preostalom vremenu jedva će se obraditi opće značajke srednjovjekovne književnosti i počeci književnosti među slavenskim narodima (što se, opet, ne može obraditi bez Ćirila i Metoda i slike vremena u kojem su djelovali). Koliko će *minuta* od 5 sati preostati nastavniku da upozna đake s djelatnošću naših glagoljaša, da im npr. pokaže faksimile nekih listova prve hrvatske štampane knjige koja se može mjeriti s evropskim inkunabulama onoga vremena, a tiskana je na našem tlu, u Kosinju; da im možda pročita *Šibensku molitvu* i nekoliko odlomaka iz hrvatskih prikazanja koja se baš ovih dana izvlače iz prašine zaborava? A ne bude li nastavnik našao vremena i za relativno bogatu i plodnu hrvatsku srednjovjekovnu književnost, ostat će mrak neznanja na nekoliko stoljeća, znat će naši đaci za biografije i Brižinske spomenike (i dobro je da to znadu o književnosti naroda s kojima žive u zajedničkoj državi), ali neće znati dovoljno o kulturnoj povijesti svoga naroda, neće znati da Marulić nije baš slučajno tu, na našem hrvatskom tlu napisao prvo veće umjetničko djelo na hrvatskom jeziku nego da je ono izraslo na temeljima stvorenim i Baščanskom pločom, i Šibenskom molitvom i crkvenim prikazanjima i apokrifnom književnošću. No, tu nastaje nova nevolja: Marulić u Programu nije dosta značajna ličnost ni kao intelektualac i mislilac ni kao književnik, a da bi mu se posvetio ma i jedan školski sat. Tako se na neki način prešlo šutke preko imena jednog od najpoznatijih hrvatskih mislilaca s kraja 15. i početka 16. stoljeća, čija su djela na latinskom jeziku doživjela brojna izdanja, prevedena na nekoliko jezika i štampana u nekoliko evropskih gradova i čiji je spjev Judita, pisan hrvatskim jezikom, u dvije godine doživio čak tri izdanja — kao pravi bestseler.

Sastavljači programa našli su se, doduše, pred ne malim problemom (kako opsežno gradivo obraditi u malo vremena) pa su ga nastojali riješiti izborom iz hrvatske književnosti kojega je osnovni nedostatak da je razbio dojam povijesnoga kontinuiteta. Dojam zaokruženosti i cjelovitosti mogao se postići samo vještim izborom svih onih pisaca koji predstavljaju glavne točke našega stvaralaštva i koji se na neki način mogu povezati čvrstim idejnim nitima. Stoga se npr. ni rad na stvaranju jedinstvenoga hrvatskoga književnog jezika ne može zamisliti bez Vitezovića, ali, eto, ni za njega nije bilo mjesta.

Naši najpoznatiji pisci 16. i 17. st. (s izuzetkom izostavljenog Marulića): Lucić, Čubranović, Hektorović, Držić i Gundulić obrađuju se u 8 sati, a toliko je predviđeno i za Dantea, Shakespearea i Cervantesa. Tu, u toj usporedbi nameće nam se problem odnosa nacionalne i evropske književnosti u programu književnosti za gimnazije. U već navedenom članku »Kritika nastavnog programa za hr-

vatskosrpski jezik s književnošću u gimnazijama« J. D. polemizirajući s profesorom Frangešom o mjestu svjetske književnosti u nastavi književnosti kaže:

»Ne bismo smjeli zaboraviti da autarhijske težnje u kulturi, kako to kaže profesor Frangeš, nemaju iste ciljeve kod velikih i malih naroda. Kod prvih su to elementi ekspanzije, dok su kod drugih najčešće sredstva nacionalne obrane. Mi, doduše, možemo reći da danas nije vrijeme ilirskog pokreta i da nam ne prijeti opasnost mađarizacije i germanizacije, ali isto tako možemo spomenuti da uočavanje umjetničkih kvaliteta jedne Novakove pripovijesti nema s didaktičkog stajališta ništa manju vrijednost od uočavanja Danteove umjetničke veličine. S didaktičkog stajališta u našoj je gimnaziji opravdanije ako hvalimo Augusta Šenou više nego Victora Hugoa kad ta hvala nije samo formalna i kad nije zasnovana na uvjerenju da je Šenoa veći pisac od Victora Hugoa. Zašto da nam toliko smeta ona stara ali simpatična uzrečica tuđe poštuj, a svojim se diči? Osim toga, misao da 'literaturu treba predavati kao literaturu, to jest kao umjetnost' treba prihvatiti kao neporecivu istinu, samo treba dodati — opet pozivajući se na sistem općeg obrazovanja — kako ne bi bilo najsretnije iz programa izostaviti i svu onu literaturu za koju se ne bismo složili da je istinska umjetnost. Čini mi se da bi baš onda naše gimnazije odgajale nepotpune intelektualce.«

U novom programu svjetska književnost dobila je još značajnije mjesto nego u starom. Ona se doista iz programa ne može izostaviti i prof. Frangeš ima pravo kad kaže: »U našoj se nastavi ne smije kopati jaz između naše i svjetske književnosti, nego obratno, naša se književnost mora predavati i doživljavati kao logičan i neotuđiv dio svjetske književnosti.« Ali ako u 1. razredu 8 sati budemo obrađivali Dantea, Shakespearea i Cervantesa, na štetu npr. Držića, koji nam je životniji i bliži, onda ćemo izbjeći jedan problem, a stvoriti drugi. Estetski kriterij može se uskladiti s kriterijem kulturne baštine i tako da se domaći pisci ne glorificiraju, a strani ne potcjenjuju, ali nacionalni pisci u programu trebaju imati kvantitativnu prednost.

U vezi s programom književnosti za *1. razred* potrebno je istaknuti još dva problema. Učenik se na početku školovanja na drugom stupnju susreće s tzv. uvodom u književnost, odnosno teorijom književnosti. On treba svladati mnoštvo termina i upoznati brdo novih pojmova, a sve sa ciljem da zavoli knjigu i da se upozna s estetskim pristupom književnom djelu. U takvu odnosu prema gradivu nacionalni je moment potpuno sporedan, a u prvi plan dolaze estetske i formalne karakteristike djela i problem stvaralačkog čina: pojam umjetnosti, stvaralac i stvaralački čin, umjetnost u prostoru i vremenu, smisao umjetničkog kazivanja, bitni elementi lirskog izraza, stilski elementi dramskog izraza, itd., itd, a sve se to može učiti ili usporedo s jednom povijesnom podjelom književnosti ili tek kad se kod učenika u toku nekoliko godina rada izgradila navika da u djelu ne promatraju samo sadržaj i eventualno glavnu misao. Taj skok od pristupa djelu u osnovnoj školi do pristupa koji zahtijeva i zrelost i načitanost tako je nagao da znanje iz teorije književnosti na kraju prvog polugodišta može biti samo formalistično pa je pol godine na neki način izgubljeno.

U drugom polugodištu uči se, kao što sam već napomenula, književnost od srednjovjekovne do 19. stoljeća. Iako ovdje dominira hrvatska književnost među ostalim književnostima jugoslavenskih naroda, jer je imala i najbolje uvjete za cvat, program nacionalni karakter književnosti tog razdoblja uopće ne naglašava pa se na temelju danih natuknica ne može kod učenika odgojiti svijest kamo ta književnost pripada. Nedostatak o kojem je riječ vidi se u razradi gradiva: Počeci književnosti kod jugoslavenskih naroda, Renesansna književnost u Evropi i kod nas, Reformacija u Sloveniji i Hrvatskoj, Književnost 17. i 18. stoljeća. Ako hrvatsku književnost ne budemo promatrali u jednom kontinuiranom slijedu i povezanosti epohe s epohom, onda ćemo takvim pristupom pomoći onima koji uz nekoliko stoljeća hrvatske književnosti ne stavljaju nikad atribut koji joj pripada i bez kojega je ona svačija i ničija.

U programu za 2, 3. i 4. razred bit će zanimljivo promotriti mjesto hrvatske književnosti u odnosu prema svjetskoj književnosti i književnostima ostalih jugoslavenskih naroda.

U 2. razredu obrađuje se romantizam i prijelaz k realizmu. Iz hrvatske književnosti susrećemo ovu problematiku: Hrvatski narodni preporod — 2 sata, Mažuranić — 5 sati, Preradović — 2 sata, Šenoa — 5 sati, ukupno 15 sati! Dok je hrvatskom narodnom preporodu dano otprilike onoliko sati koliko je i potrebno za jedno srednjoškolsko poznavanje hrvatske književnosti, Šenoa je smješten na kraj programa, nakon srpskog romantizma, makedonske književnosti i srpskog i slovenskog

prijelaza iz romantizma u realizam. Na taj je način Šenoa ostao osamljen, bez veze s hrvatskom književnošću svoga vremena, a razdoblje od ilirskog pokreta do Šenoe čini se kao neki vakuum. Tako je kontinuitet hrvatske književnosti ponovno prekinut.

Evo podataka o broju sati (u 2. razredu) za hrvatsku književnost i književnosti evropskih i ostalih jugoslavenskih naroda:

evropska književnost:	11 sati (20%)
srpska književnost:	19 sati (35%)
slovenska književnost:	9 sati (16%)
makedonska književnost:	1 sat (2%)
hrvatska književnost:	15 sati (27%)

Odnos između hrvatske književnosti i ostalih književnosti
(u postocima)
27% : 73%

15 sati hrvatske književnosti prema 40 sati za ostale književnosti

U *3. razredu* obrađuje se realizam i moderna:

evropska književnost:	20 sati (24%)
srpska književnost:	23 sata (28%)
slovenska književnost:	9 sati (11%)
hrvatska književnost:	30 sati (37%)

Odnos između hrvatske književnosti i ostalih književnosti
(u postocima)
37% : 63%

30 sati hrvatske književnosti prema 52 sata za ostale književnosti

U pomanjkanju vremena, u vremenskom tjesnacu u kojem se našao program hrvatske književnosti, od hrvatskog realizma obrađuju se Kovačić, Kranjčević i Novak iscrpnije, za Leskovara i Đalskog ostade 2 sata, Kumičiću, Kozarcu, Harambašiću, Turiću, Draženoviću ni traga, ni spomena. Tako je bilo i u starom programu iz 1964, a hoće li tako biti ubuduće?

Iz razdoblja moderne izabrani su Matoš, Nazor, Vidrić i Šimunović. U starom programu uz njih su se obrađivali još i Domjanić i Vojnović. U srpskoj modernoj obrađuju se kao i u starom programu Šantić, Dučić, Rakić, Stanković, Kočić, a dodan je još i Dis, u slovenskoj moderni dodani su u novom programu Kette i Murn-Aleksandrov. Tako je sada slika srpske i slovenske moderne jasnija, a hrvatske blijeđa. Teško je osim toga tumačiti hrvatsku modernu na piscima koji su tek dio moderne kao razdoblja, a bez Domjanića, Nikolića, Vojnovića, Nehajeva (Nehajev se obrađuje samo kao ideolog moderne).

U programu za *4. razred* gimnazije vidno se ističu dvije koncepcije u podjeli gradiva. Jedna donekle predstavlja nastavak one iz 2. i 3. razreda, gdje se nacionalne književnosti jugoslavenskih naroda obrađuju svaka posebno, a druga je nova, u njoj je dana u izboru suvremena književnost jugoslavenskih naroda s podjelom na rodove.

Za prvu podjelu, koja seže od prijelaza stoljeća do književnosti u novoj Jugoslaviji, predviđeno je 50 sati:

svjetska književnost:	7 sati (14%)
srpska književnost:	14 sati (28%)
slovenska književnost:	7 sati (14%)
makedonska književnost:	2 sata (4%)
hrvatska književnost:	20 sati (40%)

Odnos između hrvatske književnosti i ostalih književnosti
(u postocima)
40% : 60%

20 sati hrvatske književnosti prema 30 sati za ostale književnosti.

U ovom odnosu upada u oči promjena u broju sati hrvatske književnosti i svjetske književnosti u korist hrvatske književnosti. Ni u jednom književnom razdoblju od humanizma do nadrealizma svjetska književnost nije zastupljena s tako malim brojem sati pa se promatraču nameće pitanje što je navelo sastavljače programa da taj odnos izmijene. Postoje dvije najvjerojatnije mogućnosti. Ili sastavljači programa drže da je kvaliteta hrvatskih pisaca iz toga vremena tako vidno poboljšana da se, bez obzira na utjecaje izvana (koji su u tom razdoblju bili veći nego u romantizmu i realizmu) hrvatskoj književnosti mora dati dostojnije mjesto (i to prvenstveno na štetu svjetske književnosti); ili je ta prednost posve slučajna. Ako je sastavljače u ovom pristupu vodio estetski kriterij, onda se i opet treba prigovoriti jer se u okviru dvadesetak sati hrvatske književnosti zahtijeva od nastavnika da obradi jednog A. B. Šimića, ili Tadijanovića, ili Cesarića — u jednom satu. Prema tome, očito ni ovo rješenje nije donijelo neke vidne koristi za nastavu hrvatske književnosti, pa se nameće samo jedan zaključak: princip prvenstva hrvatske književnosti trebao je biti zastupljen od samog početka tako da se pronađe spretan kompromis između kriterija povijesne vrijednosti i estetskih vrednota, između hrvatske književnosti s jedne strane i književnosti ostalih naroda s druge strane. U našim dosadašnjim programima mijenjale su se koncepcije »podavanja« književnosti, no bitno se položaj hrvatske književnosti nije nikad popravio. Tradicionalni okviri izgleda da se teško mogu raskinuti, a još teže stvoriti novi.

Suvremena književnost jugoslavenskih naroda podijeljena je prema drugim načelima, ona se promatra kao da je jedna i jedinstvena, a ne skup nacionalnih književnosti. Ta podjela izgleda ovako:

1. Izbor iz književnog stvaralaštva S. Kulenovića, K. Destovnik-Kajuha, i J. Popovića — 3 sata
2. Izbor iz poezije J. Kaštelana, V. Parun, S. Mihalića, V. Pope, S. Raičkovića, J. Udovića, D. Zajca, A. Šopova — 10 sati
3. Iz pripovjedne proze R. Marinkovića, V. Kaleba, M. Božića, V. Desnice, M. Lalića, O. Daviča, D. Ćosića, C. Kosmača, O. Župančiča, S. Janevskog — 12 sati
4. Iz dramskog stvaralaštva M. Matkovića, D. Smoleja, K. Čašule — 2 sata.

Ta podjela isključuje postojanje nacionalnih književnosti u novoj Jugoslaviji i nameće obradu suvremenih pisaca bez nacionalnih okvira. Novi program morao je više poštivati nacionalna obilježja književnosti jugoslavenskih naroda, a u sintezi mogle su se dati one značajke suvremenih naših književnika koje ih vezuju i približuju jednog drugom. Sastavljači programa možda će reći da je ovakva podjela, gdje je akcent rada na pojedinačnim analizama u okviru književnih rodova, izabrana stoga što se o suvremenim piscima još ne mogu dati definitivne ocjene. Ali ta ih isprika teško može opravdati jer se opće nacionalne značajke naše književnosti i te kako jasno razabiru, ako se već ne mogu dati pojedinačni konačni sudovi. Danas uostalom naši književnici ispoljavaju svoj nacionalni osjećaj oslobođeni tuđinskog, nenarodnog režima koji je osobito kod nekih jugoslavenskih nacija pisce sapinjao i onemogućavao slobodu njihove misli.

Kako su prošli hrvatski pisci u okvirima ove podjele prema književnim vrstama? 3 hrvatska pjesnika prema 5 ostalih, 4 hrvatska pripovjedača prema 5 pripadnika ostalih nacija, 1 hrvatski dramatičar prema 2 ostala. Odnos za hrvatske književnike bolji nego u 2. i 3. razredu, ali još uvijek nepogodan. Nema smisla postavljati pitanje izbora unutar hrvatskih suvremenih pisaca jer su se sastavljači očito trudili da izaberu najbolje, ali preko jednog velikog hrvatskog pisca nije se smjelo prijeći — konkretno: *Petar Šegedin* izbačen je iz programa (u programu iz 1964. imao je mjesto) upravo u vrijeme kad ga većina hrvatskih kritičara drži najzanimljivijom i najtalentiranijom ličnošću moderne hrvatske proze, zbog čega je i dobio niz zapaženih nagrada.

Ako promotrimo koji se broj pisaca od romantizma do naših dana spominje i obrađuje u okviru nastave književnosti, dobit ćemo ove podatke (tzv. staru hrvatsku književnost ovdje ne uzimam u obzir jer je ona u programu u prednosti prema književnostima drugih jugoslavenskih naroda naprosto zbog toga što kod drugih jugoslavenskih naroda ili nije imala izrazitijih predstavnika ili nije postojala):

svjetska književnost: 39 pisaca
srpska književnost: 36 pisaca
slovenska književnost: 27 pisaca
makedonska književnost: 7 pisaca
suvremena crnogorska književnost: 1 pisac
hrvatska književnost: 31 pisac.

Brojke nas i opet upozoravaju na problem o kojem se govori. Niz zapaženih hrvatskih pisaca, od kojih neki imaju više kulturno-povijesno, a neki opet estetsko značenje, ne spominje se čak ni uz put. A ne bi se smjelo nikako dogoditi da đak ne poznaje Marulića, Vitezovića, Botića, Markovića, Harambašića, Galovića, Sudetu, Kozarčanina, Šegedina.

Kod nas se vrlo često ističe da se vlastite vrijednosti ne smiju preuveličavati, da ne smijemo isticati svoje nacionalne i kulturne vrednote kako time ne bismo povrijedili osjećaje drugih. Tako smo u toj svojoj objektivnosti i kritičnosti i principijelnosti zatajili sami sebe, okljaštrili povijest vlastite književnosti u srednjoj školi u tolikoj mjeri da se kod učenika naprosto mora razviti osjećaj manje vrijednosti i u odnosu prema svjetskim književnostima i u odnosu prema književnostima ostalih jugoslavenskih naroda.

Program, koncipiran kao ovaj, isključuje, nadalje, tzv. zavičajnu nastavu. Naime, on precizno određuje broj sati za svakog pojedinog pisca i nastavnik se tog plana očito mora pridržavati. Nije li nelogično da učenik iz Like ništa ne zna o Starčeviću, Turiću, Draženoviću; iz Istre o Viktoru Car-Eminu, Mati Baloti, iz Podravine o Galoviću, iz Slavonije o Ivanu Kozarcu itd. Za takav vid nastave mogao bi se predvidjeti jedan broj sati, što ne znači da nastavnik mora predimenzionirati značenje nekog »lokalnog« ili »pokrajinskog« pisca.

Ipak, navođenje broja sati u novom programu ima i jednu korist. Premda su nastavnici već i prije osjećali problem zapostavljenosti hrvatske književnosti, on je sada postao tako očit da ga je doista teško opovrgnuti (od 19. stoljeća do suvremene književnosti od broja sati predviđenog za književnosti pojedinih naroda 35% otpada na hrvatsku književnost, a 65% na književnosti ostalih naroda).

Bilo bi vrlo zanimljivo promotriti problem i iz drugog kuta: kako su prošle nacionalne književnosti u školama drugih jugoslavenskih naroda, ali kako, unatoč potrazi, do programa iz drugih republika nisam mogla doći, pokušat ću, na temelju priručnikâ koji se upotrebljavaju u srednjim školama SR Srbije osvijetliti zastupljenost srpske književnosti u odnosu prema svjetskoj i književnostima ostalih jugoslavenskih naroda (to su novi udžbenici predviđeni za upotrebu u srednjim školama i prema tome zaključujem da su usklađeni s programom).

Položaj srpske književnosti u srpskim školskim udžbenicima htjela bih prikazati da pokažem kako postoje i neka druga rješenja koja bi se možda i kod nas mogla u principu prihvatiti, a ne zbog toga da jadikujem kako su hrvatski književnici u udžbenicima iz jedne druge republike loše prošli. Mene, dakle, u prvom redu zanima kvantitativni raspored gradiva kao jedno od mogućih rješenja, a ne kao objekt kritike, premda bi možda bilo potrebno zaustaviti se na obradi hrvatske književnosti do preporoda koja je u spomenutim priručnicima obezličena. (Hrvatska je npr. u 16. stoljeću prema tom udžbeniku imala kulturni razvitak »umnogome poremećen i usporen ... U takvim uslovima, razumljivo, nije ni moglo doći do nekog zamašnijeg kulturnog napretka ...« Stoga je Dubrovnik »naš Dubrovnik«, Judita »najstarije delo naše umetničke književnosti«, Gundulić »naš književnik«, itd., itd., a hrvatska književnost počinje tek od Zrinskog i Frankopana.)

Pregled jugoslovenske književnosti, izdanje Zavoda za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, obuhvaća četiri knjige. Autor je III knjige Dragutin A. Stefanović, a I, II i IV Dragutin A. Stefanović i Vukašin Stanisavljević. Svaka je od tih knjiga pisana za jedan razred. U I knjizi obrađuje se narodna književnost, feudalna književnost, dubrovačko-dalmatinska književnost i racionalizam; u II romantizam, u III realizam, u IV moderna književnost, književnost između dva rata i suvremena književnost jugoslavenskih naroda. Ovakav raspored gradiva, gledan u grubim okvirima, ima jednu prednost u odnosu prema programu u SR Hrvatskoj: on ne zapostavlja tzv. narodnu književnost, a nedostatak mu je da je u IV knjizi preopširan. Međutim, kad bi se prihvatio i kod nas, onda bi se problem obrade novije književnosti mogao riješiti većim brojem sati.

Kvantitativna zastupljenost* književnosti pojedinih naroda, od romantizma do naših dana, izgledala bi ovako:

Romantizam

svjetska književnost:	20 str.	(11%)
hrvatska književnost:	40 str.	(23%)
slovenska književnost:	17 str.	(10%)
makedonska književnost:	7 str.	(4%)
srpska književnost:	90 str.	(52%)

Odnos između srpske književnosti i ostalih književnosti (u postocima)
52% : 48%

Realizam

svjetska književnost:	17 str.	(12%)
hrvatska književnost:	26 str.	(18%)
slovenska književnost:	14 str.	(10%)
srpska književnost:	85 str.	(60%)

Odnos između srpske književnosti i ostalih književnosti (u postocima)
60% : 40%

Moderna i suvremena književnost

svjetska književnost:	49 str.	(14%)
hrvatska književnost:	67 str.	(20%)
slovenska književnost:	44 str.	(13%)
makedonska književnost:	12 str.	(3%)
suvremena crnog. književ.:	10 str.	(3%)
srpska književnost:	158 str.	(47%)

Odnos između srpske književnosti i ostalih književnosti (u postocima)
47% : 53%

Princip zastupljenosti nacionalne književnosti u spomenutim je knjigama jasno uočljiv. Nacionalna je književnost u prvom planu (u grubim postocima prosjek je 53% za nacionalnu književnost prema 47% za ostale književnosti), ostale književnosti dane su u vrlo kratkom i sažetom osvrtu, koji ima strogo informativni karakter. U svakoj epohi iz tog je škrtog osvrta izdvojen onaj predstavnik hrvatske, slovenske, makedonske književnosti koji po svom značenju, prema mišljenju autora, zauzima u okvirima pojedine književnosti izuzetno mjesto. Tako su npr. iscrpno obrađeni iz hrvatske književnosti Mažuranić, Šenoa, Kranjčević, Nazor, Krleža. U književnosti 20. stoljeća obrada je književnika ujednačenija, pa je ovdje srpske književnosti nešto manje nego svih ostalih, ali je ta prednost ostalih još uvijek neznatna.

* U izračunavanju nisu uzeti u obzir oni dijelovi udžbenika gdje se govori općenito o prilikama i književnim pravcima.

Što se tiče broja pisaca koji se kao predstavnici pojedinih nacionalnih književnosti u priručniku obrađuju, odnos je slijedeći:
svjetskih književnika: 22
hrvatskih književnika: 31
slovenskih književnika: 18
makedonskih književnika: 6
srpskih književnika: 48
48 srpskih književnika prema 77 ostalih u našem programu 31 hrvatski prema 109 ostalih.

Mislim da bi najrealnije rješenje odnosa nacionalne književnosti i književnosti ostalih naroda bilo u odnosu 50% : 50%. Sastavljači novog programa, ako budu ovaj problem htjeli riješiti, neće imati lak posao. Ako pak hrvatska književnost i dalje bude imala tako skromno mjesto u školama SR Hrvatske, možemo biti sigurni da će buduće generacije sve manje posezati za knjigom hrvatskih pisaca i sve se više udaljavati od onih misli i osjećaja koji su kao zlatna nit utkani u hrvatsku književnost.

Zlata Derossi

ZA KONGRES HRVATSKE KULTURE

KAKO DO NOVE ZGRADE ZAGREBAČKOG KAZALIŠTA MLADIH

Cijenjeni uredniče!

Obaveza koju sam preuzeo u Vašoj redakciji bila je naoko jednostavna: na kartici-dvije objasniti kako je došlo do toga da naokolo moram skupljati dobrovoljne priloge za izgradnju zgrade Zagrebačkoga kazališta mladih jer, smatrali ste, takav posao degradira položaj kulturnog radnika.

Dužan sam dakle odgovoriti, ali ne samo Vama nego i svima koji, kao i Vi, do sada nisu dali svoj prilog i pogotovu onima, koji to uopće neće učiniti. A prije svega moram i ovim putem zahvaliti svima što su nas do sada pomogli, a tih nije malo: u mjesec i pol skupilo ih se gotovo tisuću.

Dvadeset i tri godine, usprkos obećanjima »odgovornih« i nizu izuzetnih međunarodnih uspjeha, radnici Zagrebačkog kazališta mladih još uvijek svakodnevno sele predstave iz dvorane u dvoranu, svakoga dana publika — roditelji s djecom — traže naše predstave na drugom kraju grada i čudo je kako do sad još nisu izgubili živce. A predsjednici grada naručivali su projekte, određivali lokacije, vodile su se duge i iscrpljujuće diskusije o neophodnosti i prioritetu izgradnje ove zgrade, ali u gotovo četvrt stoljeća — pozitivnih rezultata nije bilo. — Ali — bilo je onih drugih: tijekom svih tih godina mlada i najmlađa zagrebačka publika za razliku od one u mnogim drugim gradovima nije imala svoga kazališta i zato je i u kazalištima za odrasle ima danas u našem gradu manje nego u tim gradovima. *Zagreb je i ovdje gubio i značenje i korak;* možda samo zbog stjecaja okolnosti, možda nehatom, iako je znano da je manipulacija to lakša što su oni kojima se manipulira manje kulturni.

Dalje se tako po našem sudu nije moglo. Podržani od gotovo svih kazališnih radnika Zagreba odlučili smo — barem ćemo pokušati sami.

Nalijepiti takvom pokušaju etiketu fanatizma naravno veoma je lako, ali vidite, ja mislim da bi nam spas mogao donijeti možda još jedino fanatizam — i to kulturni fanatizam — jer se jedan narod najefikasnije može braniti kulturom; da živimo na žalost danas i da nam više života od ovoga nije dano i da zato — uprkos svemu — valja djelovati.

Mislio sam: *gotovo sva* kazališta u Hrvatskoj sagrađena su od dobrovoljnih priloga građana u vrijeme kada su ti gradovi bili znatno manji nego je Zagreb danas. Nisam vidio razlog zašto ne bi i ovo, u kome bi djeca Zagreba mogla zavoljeti kazalište i naučiti kako ga treba gledati i doživljavati, moralo biti izgrađeno na drugi način, kad ni danas nismo bolje sreće. Ako Vam kažem još da je jedan od idejnih nacrta načinio pokojni prof. Ibler, jedan od najvećih arhitekata koje smo ikada imali i locirao ga idealno u Tkalčićevu ulicu, ispalo bi da sam formalno odgovorio na sve što je od mene traženo. Da imam alibi. Ostala bi još samo rečenica-dvije o drugom dijelu zadane mi teme i tu bih morao reći — pretpostavljam — da to doduše jest degradacija kulturnoga rada, ali da ovako uzvišen cilj može opravdati i malo nedostojna sredstva, kad već više nemamo onak-

vih protunarodnih doktora poput Isidora Kršnjavoga, koji nam je potkraj prošloga stoljeća izgradio posljednju novu zagrebačku kazališnu zgradu.

Ali, čini mi se da nije posve tako i da treba reći još riječ-dvije o toj degradaciji naprosto zato, jer kada govorimo o položaju kulturnoga radnika moramo znati ili iskusiti kako mu je ovo naše vrijeme determiniralo funkciju.

Kada sam 1964. kao veoma mlad redatelj dobio Nagradu grada Zagreba bilo je u meni mnogo nade da ovaj moj posao može i izvan ustoličenog koncepta kulture kao društvenog dekora i *deproblematizirane štafaže* imati i svoju funkcionalnost i razložnost, svoje narodnosno opravdanje, ugrubo — da bi u izvornom smislu riječi mogao biti društveno potreban. Ali ni prije ni poslije nagrade nisam uspio saznati sluša li tko sve te radio-drame, trebaju li one komu ili ne. Nakon Šoljanova *Lica* koje sam postavio u Hrvatskom narodnom kazalištu od svega me se najviše dojmilo prazno gledalište i počeo sam (polako) shvaćati da rezultati našega rada umjesto na široko tlo publike padaju isključivo na tlo naših međusobnih cehovskih odnosa i zakulisanih osobnih ili koterijaških igara i fama (što je i razumljivo jer je pojilo malo a grla je mnogo i postaju sve žednija). Trebalo mi je ukratko mnogo godina da shvatim, da je posao koji sam želio raditi — bespredmetan, da sve te rečenice padaju u gluhe i prazne dvorane i da one savršeno ništa ne mogu promijeniti u položaju tih 50 dobrovoljnih ili 500 privedenih a nezainteresiranih ljudi u gledalištu. To isto sam (sada možda i s mizantropijom) ustanovio i za rad mojih sudrugova i mnogo zrelijih i mnogo darovitijih od mene: od onih koji pišu knjige što ih međusobno razmjenjuju a prodaju se u simboličnom broju primjeraka do onih što skladaju glazbu koja nikada neće biti izvedena.

Prosljeđujući dakle ovu (možda i paušalnu i krivu) premisu po mome je sudu posljednji čas da shvatimo da je naše sektorsko bavljenje »višim duhovnim sferama« izgubilo vezu sa zbiljom, da ono može ostati samo kao dokument, kao indeks općeg pa i našega vlastitog otuđenja. I da bi nastavljajući s tim »elitnim« djelovanjem i s besplodnim »estetičkim« raspama jednoga dana morao sama sebe optužiti za, oprostite na bombastičnosti, saučesništvo u kulturnom genocidu vlastitoga naroda. Čini mi se da je ovo moje vrijeme prekarnije od onoga u kome su djelovali »ilirci« i da je neophodno da se prestanemo vladati kao da smo kulturom prožeti same osnove nacionalnog bića i da moram učiniti sve što mogu kako bih pridonio da bismo barem djecu kulturno zainteresirali i odgojili, ako smo već svjesni da je najveći dio starijih u trenutno ovako strukturiranim urbanim sredinama za kazalište definitivno izgubljen.

Vjerojatno je na pomolu vrijeme za jednu temeljitu reformu hrvatske kulture za učešće u kojoj ja osobno sumnjam da imam i snage i talenta, ali ono što bih možda mogao to je — pokušati pomoći da se za nju pripreme novi naraštaji. Jer, *tek na jednoj višoj kulturnoj razini onih koji dolaze bila bi, mislim, moguća jedna istinska preobrazba naše kulturne situacije,* koja je sada u biti u se zatvorena, psihijatrijski kazano autistička, residuum nas potplaćenih (u oba značenja te riječi) i ogorčenih kulturnih radnika, nemoćnih da otvorimo novi obzor mediju s kojim smo izgubili organsku vezu. A da smo na velikom dijelu našega »kulturnoga fronta« lišeni veze s vlastitim narodom čija je kulturna zainteresiranost takva kakva jest *i našom »zaslugom«,* bojim se da je neopoziva činjenica. (A to što je ovaj rascjep između vrhunske kulture i publike predznak kulturne situacije i u mnogih drugih naroda ne daje nam pravo da se ponašamo kao da tu nema naše odgovornosti!)

Ja eto i zato mislim da je ovo moje vrijeme prekarnije od onoga ilirskoga, da makar prihvatio i Barčevu etiketu ilirca-diletanta i fanatika i tko zna još kakve pejorative treba posvetiti svu pažnju novim naraštajima jer nam ne može biti svejedno kakav će hrvatski narod biti u budućnosti, kada ga naše pokoljenje više neće sačinjavati; suprotstaviti se devizi »poslije nas — potop« u čije se carevanje možete uvjeriti ako ispitate kako se u nas brine o djeci, kakva je naša književnost za djecu a kakva naših srodnika po jeziku i dr. Čini mi se, eto, ukratko — da treba pokušati za djecu stvoriti kulturu i umjetnost koja će ih biti u stanju privući i zainteresirati, koja će biti zanimljiva i atraktivna a ne dosadna i puko ili pseudopedagoška. U kazalištu to za mene znači: odškrinuti im vrata u carstvo slobode, u *carstvo mašte, koja imanentno uključuje radikalnu kritiku svega što jest,* jer joj je premisa ona zemlja koju nastavaju »ljudi nazbilj« Držićeva Negromanta, a još prije toga izgraditi zgradu u kakvoj će takvo kazalište biti moguće — pripremiti za to elementarne empirijske uvjete, da bi djeca takvu likovno njima primjereno oblikovanu zgradu zavoljela, da bi kad odrastu išla i u druge kazališne zgrade. Da kao obrazovana i kulturna publika oni sami budu selektori, da ne prihvaćaju sve što im žele nametnuti, da njihova kultura bude platforma našega sutrašnjega stvaralaštva, da budu u stanju oduprijeti se, onemogućiti one koji će im pokušati prodati rog za svijeću. (Sve to naravno nije nova mudrost, ali se na žalost nikako ne ostvaruje.)

Eto, za to smatram da me moje skupljanje »milorada«, moje prosjačenje ne degradira, kad to već nakon toliko godina molbi nisu učinili drugi. Ne degradira me kao pripadnika moga naroda, a degradira li me kao »kulturnog radnika« u smislu u kojem sam ga gore pokušao odrediti i nije mi stalo, jer ako zbog toga budem i izopćen iz društva posvećenih neću sebe smatrati gorim nego sam se smatrao dosad.

Ako Vam se ovo što sam ovdje pokušao obrazložiti čini iole uvjerljivim pošaljite svoj prilog za izgradnju zgrade »Zagrebačkoga kazališta mladih na žiro račun 301-3-2486 s naznakom Zagrebačko kazalište mladih — za izgradnju zgrade«. Ako ne, bacite ovo pismo u koš: i onako nisam siguran moram li se stidjeti što sam ga napisao.

Nikola Vončina

* * *

Pismo nismo bacili u koš, naprotiv: držimo ga vrijednim i signativnim prilogom »Kritici«. Uz to, i mi ćemo dati redakcijski prilog za izgradnju kazališta: 500 n. d. Sirotinja sirotinji! Osim toga, svaki od urednika odriče se jednog svog honorara (125 n. d.) i prilaže ga zakladi za izgradnju Zagrebačkoga kazališta mladih. Pa ipak — sve u vezi s tim žalosno je svjedočanstvo o našem vremenu, koje nas neminovno podsjeća na neporecive činjenice da je gotovo sve zgrade što ih kulturni i umjetnički Zagreb ima danas na raspolaganju naslijedio od vremena omražene Austro-Ugarske monarhije u kojoj je Hrvatska bila tlačena i krvavo iskorišćivana. Prošlo je više od dva puta po četvrt stoljeća drukčijega života u drugim strukturama, a da ništa novo nije izgrađeno, nego se naprotiv za o b n o v u i p r e u r e đ e n j e Hrvatskog narodnog kazališta moralo sakupljati milodare od poduzeća, a zbog čega je odgođeno i dovršenje koncertne dvorane kao i započinjanje radova na drugim objektima jednako potrebnim duhovnoj i fizičkoj kulturi hrvatskog naroda. Jedino bi nam zadovoljstvo moralo biti saznanje da su kulturna središta ostalih bratskih naroda u istom razdoblju, ili u najnovijem razdoblju, višestruko obogatila svoj fundus zgrada namijenjenih kulturi i umjetnosti. (Op. ur.)

SUSTAVNO KLEVETANJE HRVATSKE U INOZEMSTVU

Sve je češća pojava, da se kroz sredstva turističke informacije proturaju neistine i klevete o našoj Republici. To je već poznato. Ali, ako pogledamo ono, što je manje poznato, onda moramo zaključiti, da se može očekivati prava poplava kleveta u sredstvima turističke informacije.

Nacije o nacijama stvaraju sudove i — predrasude. U prošlim su vremenima ti sudovi potjecali iz različnih dodira: trgovinom, ratom, hodočašćima. Danas je na mjesto većine tih dodira stupio turizam. Turist putuje, upoznaje strane zemlje, kupuje turističke vodiče, informira se u tisku. Zemlje sjevera, koje daju najveći broj turista, izdaju i vodiče za svoje ljude, skupljaju podatke o zemljama u koje njihovi turisti putuju, obraćaju se za te podatke turističkim organizacijama i predstavništvima tih zemalja. Podatke o Jugoslaviji daju različita predstavništva i dakako, Turistički savez Jugoslavije u Beogradu. A kad te turističke publikacije jednom i izađu u inozemstvu, onda nije rijetkost da se u njima pojavi podatak, da se Jugoslavija sastoji od više republika i — provincija! Među provincije se, dakako, broje Hrvatska i Slovenija, kao što se to dogodilo lani u vodiču hamburškog izdavača Heideverlag Helen Kulow, o čemu je pisala »Kritika« 13/1970. Isti vodič dijeli jadransku obalu na Slovensko primorje, Dalmaciju i Crnogorsko primorje.

General Fitzroy McLean, koji slovi kao »prijatelj Jugoslavije«, čak je u svojoj prošlogodišnjoj knjizi, koju je za turiste engleskog jezika napisao pod naslovom *Yugoslavia*, iznio, uz ostale netočnosti, i čak mišljenje da smo mi Hrvati i Muslimani jedva dočekali Hitlerove armije 1941, da bismo im se pridružili i počeli s pokoljem Srba. O tome je pisao Šime Balen u »Kolu« 4/1970, a i VUS. Šime Balen je pisao i o nejasnoj ulozi Mc Leanovog savjetnika Dmitra Čulića i... sve je na tome i ostalo! Možemo li očekivati, da će svijet i dalje imati prilika da se informira o našoj zemlji na taj način? Po svemu sudeći: možemo!

Jer, dok mi pišemo protestne članke, oni koji stoje iza te mračne i klevetničke rabote malo se uzbuđuju zbog naših članaka. A što bi se i uzbuđivali, kad su klevete, te krive i tendenciozne podatke, koje su oni dali, potpisali drugi. Javnosti je manje poznato tko su oni i što su oni. Tako npr. nije mnogo poznato, da je Dmitar Čulić, suradnik Fitzroya McLeana, koji je čak i supotpisao na naslovnoj strani famoznu klevetničku publikaciju Fitzroya McLeana, legalni jugoslavenski turistički predstavnik u Zürichu, dakle i hrvatski predstavnik. Ovaj čovjek koji se, uzgred rečeno, nije uopće potrudio da opovrgne optužbu Šime Balena, inače je pasionirani pisac brojnih turističkih vodiča na lošem njemačkom jeziku. Blago našoj Republici! Štoviše, Dmitar Čulić je i dalje jugoslavenski turistički predstavnik u Zürichu, on pravi poslove sa tvrtkom »Split« AG, koju je u Zürichu lanjske godine osnovala Investiciono-komercijalna banka u Splitu, ulazi i izlazi iz sjedišta te banke u Splitu kad god mu se to svidi. Također je manje poznato, da je general McLean vlasnik kuće u Korčuli, gdje je on i ove godine proveo ljeto, a općina mu je izdala urednu dozvolu boravka. I nije ga bilo strah da provede ljeto među tim njemu mrskim Hrvatima, koji su — po gospodinu Fitzroyu McLeanu — podržavali Hitlera za vrijeme rata, iako se baš on, general, onda major McLean borio protiv Hitlera. Nije toga gospodina stid, da i dalje dolazi u zemlju koju je oklevetao. Zaista, ima li što lakše, nego klevetati Hrvatsku!

Kuća Heideverlag Ellen Kulow, koja je već jednom izdala vodič pun netočnih i tendencioznih podataka o Hrvatskoj i Sloveniji, upravo se sprema da izda drugi vodič o Jugoslaviji, štoviše ona je poslala akvizitera da po Jugoslaviji (a i Hrvatskoj) skuplja skupo plaćene reklame. Sreo sam tog akvizitera prošlog mjeseca u Investiciono-komercijalnoj banci u Splitu. On mi je pokazao posjetnicu, na kojoj je pisalo Walter Klages, Heideverlag, 2000 Hamburg 50 Blücherstrasse 55, i dok mu je tajnica banke potpisivala zaključnicu, ja sam poveo s njim razgovor, iz kojeg sam doznao, da je njegova kuća dobila podatke za taj famozni vodič od jugoslavenskog turističkog predstavništva u Frankfurtu na Maini i od Turističkog saveza Jugoslavije. Štoviše, gospodin Walter Klages posjeduje, za slučaj da negdje što zapne, i preporuku toga Turističkog saveza Jugoslavije u Beogradu, lijepu urednu preporuku br. 2976/1 05-11/IA, koju je vlastoručno potpisao predsjednik — Dušan Marić!

I nakon što je izišao onaj famozni vodič, Turistički savez Jugoslavije, dakle, stoji iza te mračne rabote. Iako ne vjerujemo (jer to iz iskaza Waltera Klagesa ne proizlazi) da bi Dušan Marić osobno dao takav podatak Heideverlagu, jasno je, da on bez po muke može istražiti tko ga je od njegovih ljudi dao. Ako mu je stalo do istine on će to učiniti, a ako ne učini, onda znači da pokriva antihrvatsku i antislovensku, a time i antijugoslavensku rabotu. Zaista lako li je vrijeđati i klevetati Hrvatsku!

A vodiči se tiskaju i izlaze i dalje. Sustav predrasuda o našoj zemlji proračunato se širi u inozemstvu. Predrasude će se širiti i dalje, dok god se ne utvrdi odgovornost i ne povede odgovarajući postupak protiv zlonamjernih dezinformatora. Riječi i članci nisu uvijek dovoljni, potrebna je i akcija. Valja se na kraju pobrinuti i za paritet u diplomatskim i turističkim predstavništvima u inozemstvu. Jer dok većina stranih turista dolazi baš u Hrvatsku, u Hrvatskoj često provede i odmor ne znajući da se republika u kojoj se nalazi zove Hrvatska zahvaljujući vodičima u kojima je riječ samo o Dalmaciji i o Jugoslaviji; u isto vrijeme većina jugoslavenskih radnika, koji rade u inozemstvu, dolazi baš iz Hrvatske, a ipak među onima, koji sjede u turističkim i diplomatskim predstavništvima u inozemstvu, Hrvata je najmanje. Naravno žetva ne izostaje.*

Ivan Pederin

---

* Ovaj je članak upućen »Vjesniku« 23. listopada 1970. Do danas nije objavljen?!?

ZAŠTO SMO ZA RAZBIJANJE UGOVORA IZMEĐU POSLOVNOG UDRUŽENJA STAMBENIH ZADRUGA I OPĆINSKE SKUPŠTINE TROGIR

Najprije da se predstavimo:

Radnu grupu pri Općinskom komitetu SKH u Trogiru sačinjava nas četrdesetak mladih ljudi, koji imamo za cilj dobrobit ove komune. Želimo nadići političko stanje u komuni koje karakterizira razdvojenost i nepovjerenje, kao i sukob selo—grad; u tom smislu želimo biti most suradnje sa svima onima kojima je kao i nama na srcu boljitak komune. Ovim otvorenim pismom izražavamo naš stav prema ugovoru sklopljenom između Poslovnog udruženja stambenih zadruga iz Beograda i Skupštine općine Trogir. Najprije ćemo iznijeti kratku povijest cijelog problema. Nastojat ćemo to uraditi na što istinitiji način; dopuštamo i mogućnost da u nečemu pogriješimo i ako se to dogodi, molimo sve koji tako misle da nas isprave zbog što tačnije slike.

U Trogiru 28. VII 1967. godine, sklopljen je Ugovor između Poslovnog udruženja stambenih zadruga iz Beograda i Skupštine općine Trogir o ustupanju zemljišta za uređenje i izgradnju turističkih naselja: »Racetinovac«, »Kancelirovac«, »Sv. Fumija« i »Medene« uz naknadu.

Evo nekih najznačajnijih tačaka Ugovora:

Član 3. »Investitor se obavezuje da će do konca 1969. izgraditi infrastrukturu na sve tri lokacije predviđene za turistička naselja, te za iste lokacije kompletirati čitavu investicionu dokumentaciju i izgraditi ukupno 1000 ležaja (slovima hiljadu).

Do konca 1970. god. izgradit će osim u prethodnom stavu još 2000 ležaja (slovima dvije hiljade), a do konca 1973. god. završit će kompletnu izgradnju i to cca 7800 ležaja ukupno na sve tri lokacije, a sve prema odluci koja zamjenjuje urbanistički plan ovih područja.«

Član 5. »Investitor će u ime naknade za ustupljeno zemljište, opisano u čl. 1 ugovora platiti i to:

a) 20 (dvadeset) N. din. za 1 m^2 površine zemljišta za zemljište koje je u ovom momentu u društvenoj imovini, a koja naknada obuhvaća kako naknadu za zemljište, tako i onu za sve što se na tom zemljištu nalazi i...«

b) Dalje, u istom članu Ugovora stoji: »Investitor će naprijed utvrđene naknade isplatiti Općini na slijedeći način:

1. Naknadu za zemljište koje se sad nalazi u društvenoj imovini, pomenutu u stavu 1. ovog člana pod a) u tri rate i to:

— prvu ratu do 1. rujna 1968.
— drugu ratu do 1. srpnja 1969.
— treću ratu do 31. prosinca 1969.«

Član 10. »Za slučaj da dođe do raskida ovog ugovora iz razloga što investitor nije izvršio isti u nekom njegovom dijelu, investitor će:

a) zadržati pravo korišćenja dijela zemljišta i objekata koji su na tom zemljištu završeni, kao i onih objekata koji se nalaze u završnoj fazi izgradnje.

b) imati pravo na naknadu stvarnih troškova od budućeg investitora za odgovarajući dio izgradnje infrastrukture na onom dijelu zemljišta na kojem nije započeta izgradnja objekata ili je započeta u neznatnom obimu.

c) naknadu u onom iznosu u kome je investitor istu platio Općini, odnosno drugim vlasnicima zemljišta na kojem nije započeta izgradnja objekata ili je započela u neznatnom obimu, a koje zemljište zbog raskida ugovora će preuzeti Općina uz obavezu isplate naknade kada Općina pronađe drugog investitora.

Član 12. »Ovaj ugovor može svaka stranka raskinuti svojim zahtjevom, ukoliko se jedna ili druga ne bi pridržavale ugovorenih obaveza.«

Na zemljištima o kojima se govori u ugovoru, otkad je sklopljen nije još započeta izgradnja niti jednog ležaja. Interesantno je da se nigdje ne precizira površina društvene imovine koja se prodaje, pa suglasno tome ne govori se ni o veličini sredstava koja se moraju doznačiti Skupštini općine. U tekstu ne stoji ni kolika je veličina rata koje se moraju doznačiti. Međutim, činjenica je da je do danas — 28. X 1970. Skupštini plaćeno samo oko 30 milijuna st. din. Pošto su ugovorom prodana najljepša i ogromna područja općine, mišljenja smo da gornji iznos ne može pokriti ni prvu ratu.

Ove godine Poslovno udruženje stambenih zadruga iz Beograda ustupilo je (vjerojatno uz kakvu zaradu) PIK-u »Beograd« spomenute terene i to bez privole Općinske skupštine. Ustupanjem prava PIK-u, Poslovno udruženje stambenih zadruga iz Beograda ukazuje — čini nam se — svo-

je prave namjere: špekulaciju s tuđim terenima. Sad PIK »Beograd« namjerava stupiti u pregovore sa Skupštinom općine zbog investicija u turističku izgradnju na području trogirske komune. Postoje informacije da su već predstavnici Općine bez odobrenja i znanja Skupštine stupili u preliminarne pregovore s PIK-om »Beograd«. Smatramo da bi bilo fatalno pogrešno stupiti u pregovore s PIK-om »Beograd«, jer bi se Općina našla u podređenom položaju, a ionako se PIK »Beograd« »dočepao« terena na nelegalan način, premda ugovor između Poslovnog udruženja stambenih zadruga i Skupštine općine još nije prekinut.

Treba spomenuti slučaj domaćeg ugostiteljskog poduzeća »Budućnost«, kojem je uvelike nastojalo naškoditi Poslovno udruženje stambenih zadruga, »namećući se kao arbitar« u turističkoj izgradnji Trogira. Poduzeće »Budućnost« upravo završava gradnju golemog hotelskog kompleksa sa 1200 ležaja. Na tome se ne zaustavljaju ambiciozni planovi ovog poduzeća, zasnovani na kreditima dobivenim od IKB »Split«. Vrlo vjerojatno da će se u tom poduzeću javiti problem s iznalaženjem kadrova. Pitamo se: odakle bi se tek iznašli kadrovi kad bi PIK »Beograd« izgradio hotele? (iako pomalo sumnjamo u njegove namjere da gradi hotele, nakon načina s kojim je na njega Poslovno udruženje stambenih zadruga prenijelo svoja prava).

Ne bi li gradnja novih hotela značila nelojalnu konkurenciju poduzeću, koje je izgradnjom novih hotelskih kapaciteta stavilo Trogir među prva turistička središta Dalmacije? Forsiranje izgradnje a da se ne misli da li to odgovara realnim mogućnostima komune, bilo je jednako provincijskim megalomanskim ambicijama.

Može nam se predbaciti da smo protiv izgradnje ili protiv prosperiteta komune. Mi smo za izgradnju, ali na racionalan način. Mi smo i za izgradnju koju bi financirao PIK »Beograd« ili bilo tko drugi, ali u kojoj bi trogirska komuna bila ravnopravan partner, kako pri kreiranju poslovne tako i kadrovske politike, a u ovom slučaju ona to nije, jer »više nije vlasnik« najvrednijih terena. Ravnopravno se može raspravljati samo ako se raskine ugovor. Usput se može govoriti da su već izgubljeni neracionalnim gospodarenjem i organizacijom prostora najatraktivniji dijelovi ove komune — npr. velika uvala Saldun rasparcelirana je između privatnika za gradnju vikendica, a dio je dobio »Ineks«.

Zbog naravi ugovora između Općinske skupštine i Poslovnog udruženja stambenih zadruga iz Beograda, po kojem su trogirskoj komuni vezane ruke, a »Zadruge« nisu izvršile niti dio preuzetih obaveza, svi se u komuni načelno slažu da ugovor treba raskinuti. Međutim, čuju se mišljenja protiv raskidanja ugovora, jer bi — navodno — općina izgubila investitora PIK »Beograd«. U ovom momentu da li je to gorući problem komune? Nije li dovoljan golem kapacitet domaćeg poduzeća »Budućnost«, za koje se već, kako je rečeno, postavlja problem kadrova, a uz to i problem popunjenja kapaciteta. Općinski komitet i Općinska konferencija SK zauzeli su odlučan stav — raskinuti ugovor. Pri tome se navode i primjeri »kolonijalno« eksploatiranih komuna od strane grabežljivih reeksportera, kao što je to slučaj s Primoštenom i Cavtatom, a što bi sutra moglo zadesiti i nas.

Iz navedenih razloga, radna grupa je za razbijanje ugovora s Poslovnim udruženjem stambenih zadruga iz Beograda. Smatramo da podržavanje ugovora znači podavanje naše komune tuđim interesima, kao i suprotstavljanje stavovima CK SKH, kao i Predsjedništva SKJ, u času kad se provodi borba protiv kapitala otuđenog od proizvođača. Ukoliko se ugovor ne prekine, doći ćemo u takvo stanje kakvo Trogir nije zadesilo više od dva milenija njegove prošlosti: možemo postati komuna bez teritorija.

Radna grupa pri Općinskom komitetu SKH

Mjesto svakog drugog komentara:

SRETNO I HRABRO — U NOVU I BOLJU GODINU!

SADRŽAJ

KRITIKA

knjiga III, brojevi 10 — 15, godina 1970.

OSVRTI I PRIKAZI

LJETOPIS

LISTIĆI

KRITIKA — Časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić (glavni i odgovorni urednik), Danilo Pejović i Petar Selem.

KRITIKA izlazi šest puta godišnje, a svako godište sačinjava jednu knjigu. Cijena pojedinog primjerka je 10 ND za tuzemstvo. Pretplata za 1970. godinu iznosi ND 50.— za tuzemstvo odnosno 8 USA $ za inozemstvo. Pretplata se šalje Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; za tuzemstvo na žiro račun broj 301-1-7097, a za inozemstvo:

za zapadne zemlje (devize): 301/620-1001-32002-10-149
za istočne zemlje (devize): 301/620-1001-32000-30-149

PRETPLATA

na **„kritiku"**

za 1971. godinu

iznosi 50 D,

a uplaćuje se

na tekući račun

Nakladnog zavoda

Matice hrvatske,

Zagreb, Matičina 2,

broj: 301-1-7097.

PRIJATELJIMA I ČITAOCIMA »KRITIKE«!

Usprkos nerazumijevanjima, pa i klevetama i različitim pritiscima, ne samo s jedne strane, časopis »Kritika« se ipak održao na poprištu bez ustupaka i ovim brojem navršava svoje treće godište, s relativno visokom nakladom, bez neprodanih starih primjeraka.

Nema sumnje, ništa od toga nije slučajno: ni pohvale ni napadi, ni novčana oskudica ni brzo rasprodana naklada svakoga broja. Pretpostavljamo da smo dali, makar kako skromni, ipak svoj i određeni prilog afirmaciji Hrvatske, hrvatske kulture, umjetnosti i znanosti. Ne iskorišćujemo samo tekovine tuđih zalaganja, nego i sami sudjelujemo u borbi za sve veću slobodu pojedinaca i za što potpuniju ravnopravnost naroda i narodnosti u Jugoslaviji, pa je vjerojatno i to jedan od razloga što danas već možemo govoriti o oko 10.000 stalnih čitalaca i vjernih prijatelja časopisa »Kritika«.

Uređujući i objavljujući promišljeno tematske brojeve, kao i posebne brojeve posvećene važnim, aktualnim ili trajno zanimljivim temama preuzimamo i financijski rizik, jer za te posebne brojeve u pravilu nemamo nikakvih posebnih dotacija. Zato nam je tako iznimno važna podrška onih čitalaca koji unaprijed svake godine uplaćuju cijeli iznos pretplate za tekuću godinu i na taj nam način omogućuju da dobro promišljenim ulaganjem u redovnu i posebnu izdavačku djelatnost domašimo dva cilja: (1) obogatimo hrvatsku književnost i publicistiku novim vrijednim kritičkim djelima i ujedno (2) održimo kakvu-takvu financijsku stabilnost, koju nam garantiraju s jedne strane pretplatnici i ostali čitaoci, ali s druge strane također fondovi za kulturu: republički i gradski!

Pa ipak, da bismo i dalje mogli opstati na poprištu, samosvojni i ažurni, moramo pribjeći i ovom posebnom pozivu što ga upućujemo svima koji su zainteresirani za dosadašnju fizionomiju i orijentaciju »Kritike« — da nam pomognu!

Kao pojedinci, pomoći ćete nam godišnjom pretplatom na »Kritiku« za 1971. i otkupom svih naših posebnih izdanja koja još eventualno niste nabavili, a kao predstavnici i funkcionari u ustanovama i poduzećima možete nam još djelotvornije pomoći otkupom oglasnog prostora u »Kritici« prema slijedećoj tarifi: 1 stranica 1.000 D, 1/2 stranice 600 D, 6 stranica u 1971. godini 5.000 D.

PRETPLATA u visini od 50 D za »Kritiku« u 1971. godini prima se odmah i šalje na tekući račun Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Matičina 2, broj: 301-1-7097.

Za inozemstvo pretplata iznosi 8 USA dolara i doznačuje se na devizni račun Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, broj: 301-620-1001-32000-10-149.

OGLASI se uplaćuju na tekući račun Društva književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7, broj: 301-8-2011, dok tekstove za oglase prima uredništvo na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Matičina 2.

PRETPLATITE SE I NAĐITE NOVE PRETPLATNIKE!

U slijedećoj godini »Kritika« će objaviti niz zanimljivih rasprava i kritičkih priloga, kao i raspre o aktualnim pitanjima. Već u 16. broju (za siječanj i veljaču 1971) predviđeni su prilozi u kojima se bez uvijanja raščlanjuju pitanja u vezi sa suvremenom hrvatskom historiografijom, zatim o novoj glazbi i novoj filozofiji umjetnosti. Osim toga, već su napisani, i čekaju slobodan termin za objavljivanje, tekstovi posvećeni najnovijem stanju u našoj lingvistici, na liniji borbe protiv jezičkih nepravilnosti i još uvijek evidentne neravnopravnosti hrvatskog jezika u nekim našim saveznim ustanovama i jako važnim i utjecajnim organizacijama.

Za deset novih pretplatnika svaki prijatelj »Kritike« ima pravo da besplatno dobije jedno od posebnih izdanja »Kritike« prema vlastitom izboru i to:

1.	HRVATSKI KNJIŽEVNI JEZIK I PITANJE VARIJANATA	Cijena 45 D
2.	Dalibor Brozović: RJEČNIK JEZIKA, ILI JEZIK RJEČNIKA?	Cijena 28 D
3.	EKSPRESIONIZAM I HRVATSKA KNJIŽEVNOST Rasprave i članci	Cijena 30 D
4.	STRUKTURALIZAM Rasprave i eseji, s rječnikom strukturalističkog nazivlja	Cijena 40 D Cijena 40 D
5.	Ante Sekulić: KNJIŽEVNOST BAČKIH HRVATA	Cijena 60 D
6.	PETAR HEKTOROVIĆ Zbornik radova	Cijena 60 D
7.	O PETRU PRERADOVIĆU DANAS Zbornik radova	Cijena 30 D

Posebna izdanja možete i odvojeno naručiti; pri tom pretplatnici »Kritike« uživaju popust od 30% za izdanja 1969. i 1970, a 20% za nova izdanja koja će izaći iz tiska u tijeku 1971. godine.

Narudžbe i uplate za posebna izdanja prima Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Matičina 2, na tekući račun 301-1-7097.

Unaprijed zahvaljujemo na povjerenju i podršci.

Nakladnom zavodu Matice hrvatske
Z a g r e b Matičina 2.

Ovim se pretplaćujem na časopis KRITIKA za 1971. godinu. (Pretplata iznosi D 50.—)

Ujedno molim da mi dostavite ova posebna izdanja KRITIKE:

1.	Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata	kom .... uz cijenu od D	45.—
2.	Dalibor Brozović: Rječnik jezika, ili jezik Rječnika?	kom .... „ „ „ „	28.—
3.	Ekspresionizam i hrvatska književnost	kom .... „ „ „ „	30.—
4.	Strukturalizam	kom .... „ „ „ „	40.—
5.	Ante Sekulić: Književnost bačkih Hrvata	kom .... „ „ „ „	60.—
6.	Petar Hektorović, zbornik	kom .... „ „ „ „	60.—
7.	O Petru Preradoviću danas, zbornik	kom .... „ „ „ „	30.—

Budući da se ovim dopisom pretplaćujem na čosopis KRITIKA, to molim da mi se za naručena posebna izdanja KRITIKE prizna popust od 30%.

Iznos pretplate za 1971. godinu i za naručena posebna izdanja doznačujem na tekući račun: 301-1-7097 odnosno poštanskom uputnicom.

Uz pozdrav

....
(ime i prezime)

Datum ....

....
(stan)

OPĆA UPLATNICA

Šifra	
Tok	

PRIZNANICA

Din ....

slovima dinara ....

....

uplatio je ....

....

u korist rač. br. **301-1-7097**

NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE
Zagreb — Matičina 2

U .... dana ....

Uplatni broj dnevnika ....

Naplaćena taksa Din ....

....
(Potpis službenika)

OPĆA UPLATNICA

Šifra	
Tok	

TEMELJNICA

Din ....

uplatio je ....

....

....

u korist rač. br. **301-1-7097**

NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE
Zagreb — Matičina 2

U .... dana ....

Uplatni br. dnevnika ....

Oznaka kontrole	

SLUŽBA DRUŠTVENOG KNJIGOVODSTVA

ČASOPIS KRITIKA

Šifra	
Tok	

OPĆA UPLATNICA

IZVJEŠTAJ

Din 50.-

uplatio je ....

....

....

u korist rač. br. **301-1-7097**

NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE
Zagreb — Matičina 2

U .... dana ....

Obr. 1 - Izd. SDK - Opća uplatnica

15

kritika

Tema: Opaske o najnovijoj hrvatskoj prozi (pišu: B. Donat, D. Cvitan i S. Korać) ● *A. Šoljan: »Djelo je mogućnost da se sačuva zdrav razum«* ● *G. Gamulin: Otuđenje savršeno funkcionalizirano* ● *R. Radojević: Građanska apologija Mirka Čanadanovića* ● *V. Koščak: Što je nacija?* ● *J. Vrkić: Hrvatski bog svjetla i tmine* ● *Z. Derossi: Položaj hrvatske književnosti u gimnazijama SR Hrvatske* ● *N. Vončina: Kako do nove zgrade Zagrebačkog kazališta mladih?*

Poštarina plaćena u gotovu ● *Cijena 10 ND*